

শ্রীগোবিন্দনাথ গুহ

১। সংস্কৃতসোপান (পঞ্চম সংস্করণ)—একমণ্ডিকা সংস্কৃত ব্যাকরণ। সহস্র সংস্কৃত শব্দ, ভাষায় ব্যাখ্যা ব্যাক্য, বসন্ত উল্লেখ, অনেক অমূল্য-বী, ইত্যাদি অমূল্যের অমূল উল্লেখ এবং সহস্র শব্দে সহস্র-শব্দে ও সহস্র-শব্দে-সংঘটিত। বারমধ্যে, কর্তৃক পাক্য বসন্ত হাইলুসের উল্লেখই সকলের এবং পূর্ববর্তী সহস্র ও অষ্টম শ্রেণীর পাক্য-সংঘটিত। ১৮০

"Written on approved principles. 'Admirably suited to the needs of Entrance candidates. 'The rules in easy Sanskrit are easily committed to memory and applied in practice.' 'The method and arrangement are excellent.'—*Rajendra Chandra Sastri, M. A. (P. R. S.)*. 'Admirably suited to students in the middle forms as well as those who read Sanskrit for the Matriculation Examination.' 'The best elementary Sanskrit Grammar I have ever seen'—*Pl. Anantash Sastri, M. A. (Pl., Sans. Col., Cal.)*. 'The practice of learning by rote will be removed by the introduction of elementary works like this.'—*Prof. N. Chakravarti, M. A. (Pres. Col., Cal.)*. 'Sutras in Sanskrit learnt by heart never leave the memory'—*The Bengali*.

২। সংস্কৃতপ্রবেশ—OF A JUNIOR SANSKRIT GRAMMAR—IN Anglo-Sanskrit. For Matriculation and Intermediate Candidates. Written on scientific method. In preparation

৩। বিদ্যাসাগর-সংস্কৃত উল্লেখ্যমিতা—আমর লাবণি মহাদেবের সংস্কৃত। ১৮০ সংস্করণ। ১৮০

৪। বিদ্যাসাগর-সংস্কৃত সৌত্রিক বসন্তাস—১৮৫৫। অষ্টম শ্রেণী, দ্বিতীয় ও তৃতীয় শ্রেণী সংস্কৃত। ১৮০ সংস্করণ। ১৮০

৫। অমূল্য বাসায়লম্—বসন্তাস ১৮৫৫। অষ্টম শ্রেণী সংস্কৃত। পূর্বক বসন্তাসের সংস্কৃত সাহিত্যিক ও ইতিহাসিক আলোচনা বিশিষ্ট সংস্কৃত হইল-সংস্কৃত। দ্বিতীয় ও তৃতীয় শ্রেণীর অষ্টম শ্রেণী সংস্কৃত। বাসায়লম্ সেনে সেনে কবীর এবং পৌর ও পৌর পাক্য-বসন্তাসের অষ্টম শ্রেণীর বিশিষ্ট পাক্য সংস্কৃত। ইতিহাস-সংস্কৃত। ১৮৫৫। ১৮৫৫। ১৮৫৫।

৬। অমূল্য বাসায়লম্—১৮৫৫। অষ্টম শ্রেণীর সংস্কৃত। অষ্টম শ্রেণীর সংস্কৃত। অষ্টম শ্রেণীর সংস্কৃত। ১৮৫৫। ১৮৫৫। ১৮৫৫।

৭। সংস্কৃত প্রবেশ—১৮৫৫। অষ্টম শ্রেণীর সংস্কৃত। অষ্টম শ্রেণীর সংস্কৃত। অষ্টম শ্রেণীর সংস্কৃত। ১৮৫৫। ১৮৫৫। ১৮৫৫।

৮। সংস্কৃত-বসন্তাস (পাক্য), ১৮৫৫। অষ্টম শ্রেণীর সংস্কৃত। অষ্টম শ্রেণীর সংস্কৃত। অষ্টম শ্রেণীর সংস্কৃত। ১৮৫৫। ১৮৫৫। ১৮৫৫।

अनुक्रमणी ।

सर्ग	विषय	पृष्ठाङ्क
८म	प्रथम विधात	१८५
८म	रावणभिमनमम्	१८७
९०म	हेतो यत्	१८९
११म	राम-निर्ममम्	१८९
१२म	लघुच निर्ममम्	१८५
१३म	कथ-तापन	१८८
१४म	अतिथि-सत्कार	१०१
१५म	प्राथमा-भङ्गः	१०५
१६म	कलात्-कारः	१०७

किष्किन्ध्या-काण्डे

१म	कलुनत्-समागमः	११९
२म	सुष्य वनम्	११६
३म	वालि-वधः	११८
४म	चर्म-सङ्कटम्	१२७
५म	सुग्रीवाभिविक्तः	१२८
६म	लज्जदानम्	१३१
७म	श्रीताम्रवचम्	१३३

सुन्दर-काण्डे

१म	अयोध-वनम्	१४६
२म	अभिधानम्	१४८
३म	प्रत्यभिधानम्	१५१
४म	सन्देश-हरणम्	१५७
५म	अभिधानम्	१५८
६म	मलि सभा	१६१
७म	समरी-काण्ड	१६३
८म	सन्ध्यापर्वण	१६३
९म	भाय मेव	१६७
१०म	मत्त वनम्	१७१

युद्ध काण्डे

१म	अयोध	१७१
२म	इन्द्रजिता निर्वाणम्	१७५
३म	श्रीम-विचारः	१७८

सर्ग	विषय	पृष्ठाङ्क
४म	रावण निर्वाणम्	१८३
५म	रावणस्य युद्धम्	१८७
६म	कुम्भकर्ण-वधः	१८७
७म	निकुम्भिना	१०१
८म	माया-श्रीता	१०५
९म	इन्द्रजित् वध	१०८
१०म	भार-वधनम्	१११
११म	अग्नि-निर्भेद	११५
१२म	राम विधात	१२०
१३म	रावण वध	१२१
१४म	मन्दोदरी-विलाप	१२६
१५म	प्रेत-प्रेतः	१२७
१६म	श्रीता-समागमः	१२८
१७म	अपि प्रवेशः	१३२
१८म	विद्युद्भिः	१३७
१९म	प्रत्यावर्तनम्	१३८
२०म	अभिनन्दनम्	१४१
२१म	अभिवेकाः	१४५
२२म	राम-राज्यम्	१४७

उत्तर-काण्डे

१म	प्रमोद-वनम्	१४८
२म	दीहवः	१५०
३म	अपराधः	१५१
४म	लज्ज भवनम्	१५३
५म	विसर्जनम्	१५३
६म	निर्वाणिता	१६०
७म	अथ भिषः	१६१
८म	वाणीक समागमः	१६६
९म	रामाक्ष्य श्रीतनम्	१६८
१०म	परिचयः	१७१
११म	प्रपथ	१७२
१२म	तिरो-भाषः	१७६

पालीधनम् ।

वाचीवः यमु कवीनां प्रथमः सम्भवः । तदुक्तं जेमुनः-
प्रथम-अनके वाच्योपनिषत्,—

‘वाचीवः वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः’ (१) इति ।

तु त्वं रामायणं सर्वं काव्यानामादि विख्यातम् । तद्वत्
सम्भवः प्रथमः मुनिना भवभूतिरवाच,—

‘तद्वत् वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः’ (२) इति ।

भवभूतिः, प्रथमः काव्यानामादि विख्यातम्,—

‘वाचीवः वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः’ (३) इति ।

सेनोऽपि मुनिना,—

‘तद्वत् वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः’ (४) इति ।

‘तद्वत् वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः’ (५) इति ।

वाच्योपनिषदादिना विद्वत् विद्वत् वचु-वचुं निमित्तम् । तदुक्तम्,—

‘वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः’ (६) इति ।

‘तद्वत् वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः’ (७) इति ।

भोजः वाच्यः इति वाच्यः रामायणं कुर्वन्

‘वाचीवः वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः’ (८) इति ।

‘तद्वत् वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः’ (९) इति ।

(१) मुनिः कवीनां प्रथमः सम्भवः (१) इति । (२) वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः । (३) वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः । (४) वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः । (५) वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः । (६) वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः । (७) वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः । (८) वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः । (९) वाच्यः कवीनां प्रथमः सम्भवः ।

रामायणं वाग्मीकैरेवेत्यदत् । तस्याद्यत्वं कविषु राज
मैश्वरोऽपि कीर्तयामास,—

‘रभश्च वन्द्योऽहं भव कवि पुनः’ (७) इत्यादिना ।

गोत्रधनः

‘वैशम्पायन इत्येतच्छब्दात्प्राप्तं कवीन् समस्तान्’ (८) इत्यनेन

कविषु समस्तार्थेषु वाग्मीकैरेव प्रथमः इति विज्ञाप्य, सत्स्यपि
कालिदास भवभूति-वाणभट्ट प्रभृतिष्वप्रवीत्,—

इति कादम्बरि कथोचति चारिणि रामायणे विभवत्वात् (९) इति ।

तमेव हि विक्रम भट्टः कथा पारम्ये

‘समस्तान् कृता गित रत्ना रामायणी कथा’ (१०) इति

प्रति निर्भरे प्रगल्भात् । आद्यत्वेमेव शार्ङ्गधर भण्टे

कवीन् नीति वा कीर्तिं यत्न रामायणी कथाम्

कल्पिमानि चित्राणि ललना इव लघव ११ इति

अत्र ननु श्रीरत्न कविषु तमेव प्रथमं सम्यक्कारः । रामायण-
प्यानुद्गममुद्दिश्य तु देवता मुनेन भवभूतिवशात्,—

‘विक्रमः च कादम्बरि नृपतपःकन्दर्पमवतारः’ (१२) इति ।

चैतदपि तु रामायणप्यानुद्गमम् । तथा हि चट्पत् संज्ञिताया,—

‘तु भवत्वा इति प्रथमं कवीन् वन्द्यं समस्तान्’

‘विक्रमः कन्दर्पः कन्दर्पः कन्दर्पः कन्दर्पः कन्दर्पः’

१. रामायणं वाग्मीकैरेवेत्यदत् । तस्याद्यत्वं कविषु राज
मैश्वरोऽपि कीर्तयामास,— २. ‘रभश्च वन्द्योऽहं भव कवि पुनः’ (७) इत्यादिना ।
३. गोत्रधनः ४. ‘वैशम्पायन इत्येतच्छब्दात्प्राप्तं कवीन् समस्तान्’ (८) इत्यनेन
५. कविषु समस्तार्थेषु वाग्मीकैरेव प्रथमः इति विज्ञाप्य, सत्स्यपि
६. कालिदास भवभूति-वाणभट्ट प्रभृतिष्वप्रवीत्,— ७. इति कादम्बरि कथोचति
८. चारिणि रामायणे विभवत्वात् (९) इति । ९. तमेव हि विक्रम भट्टः कथा पारम्ये
१०. ‘समस्तान् कृता गित रत्ना रामायणी कथा’ (१०) इति ११. प्रति निर्भरे प्रगल्भात् ।
१२. आद्यत्वेमेव शार्ङ्गधर भण्टे कवीन् नीति वा कीर्तिं यत्न रामायणी कथाम्
कल्पिमानि चित्राणि ललना इव लघव १३. इति १४. अत्र ननु श्रीरत्न कविषु तमेव प्रथमं सम्यक्कारः ।
१५. रामायणप्यानुद्गममुद्दिश्य तु देवता मुनेन भवभूतिवशात्,— १६. ‘विक्रमः च कादम्बरि नृपतपःकन्दर्पमवतारः’ (१२) इति ।
१७. चैतदपि तु रामायणप्यानुद्गमम् । तथा हि चट्पत् संज्ञिताया,— १८. ‘तु भवत्वा इति प्रथमं कवीन् वन्द्यं समस्तान्’

ये तु वदन्ति मन्त्र-द्रष्टारो ऽपि कथय इति, तेषां भते
'आदि-द्रष्टा ब्रह्मवादि-कविः, न वाल्मीकिः । तदुक्तम्,—

'तेने ब्रह्म कदा य आदि-कवये' (१४) इति ।

'अपि^१ कीता^२ कवि-कनु^३ स^४अदिन-वचसम्^५,

दिरो^६ दिरे^७भिरामम्^८' (१५),

कवी^९ मो^{१०} मित्रा-वदथा^{११} तुवि^{१२} जाता^{१३} सव^{१४} चरा^{१५}

दथं^{१६} दथते^{१७} कवसम्^{१८} (१६) इत्यादि ।

वेद-मन्त्रेषु कवि-शब्दो बहुधा प्रयुक्तो ऽपि द्रष्टव्येकमेवार्थं
च्योतयति ।

'अभाषयामास पितुम् मिथरादिरथा^१ कविः' (१७) इति,

'इदीरयेतयोर्भूतं यं सर्वं कवयो विदुः^२,

हं यमेन लटीक्षीमं तन्मार्जित^३बुधो वचो^४' (१८) इति,

'मीमसाशु कवे^५ युवा^६' (१९) इति,

'अतुरी^७ साङ्गकलायाम् प्रमत्तान् कवयो विदुः^८' (२०) इति च

अथानु [३] दिवा वचं (हीन इति) अमुच दिव (अद्वय) सासत
[इत्युच] दिव अने । अथ (अथेत) । अथुमार्थे वच-वचसम् । (१४)
मीमसाशुवचम् १ (११) य (यमेन) आदि कवये । आदि [मय] इदं ब्रह्म
इत्यर्थं ब्रह्म । वचम् । कदा मन्त्रेण तने विष्णुवचम् प्रकाशितवान् इत्यर्थः ।
(१५) अथ वद मादिता (११)५ कृता कील 'अप्यादक कवि कनु (इष्ट प्रदायवान्)
मय । अथत वदित । अथ प्रमत्तान् आतट्टीय विवच-लोमं दम् । अथ दिरो
दिरेभि ([वचो] दिरे 'अ मयत 'अथान कट' कवयन्तम् । १६) अथ १ वद
कवी (इष्टारी) तु' न जाता तुवि जाती सव-कुल सवन्तौ सव सव । सव कवी
इत्यु-मिवार्थो मित्रा वदथा (मित्रा-वदथो न (अप्याकम् दथम् । वचम् । अदमम
[स-वचम्] वधात . कवीत) । १७ कनु १४११ १२८ क वच कवच . इत्यद
—आभास मांथन म्मलमयी । ११८ य वच, ११२८ २० य वच ११२४ ।

ये तु कदापि राज्यं ददाथी इति वचनं दत्तं, तेषां अर्थः
'आदि दत्तः। अन्तेवादि वधिः, न आन्तोधिः । तदुक्तम्,—

'अथैवमस्मिन् न आदि कथं' (१३) इति ।

'अथैवमस्मिन् न आदि कथं' अथैवमस्मिन्

इति इति इति इति (१४)

अथैवमस्मिन् न आदि कथं' अथैवमस्मिन्

इति इति इति इति (१५) इति इति

मिथ्याभावेन वधिः अन्तेवादि वधिः अन्तेवादि इति इति इति इति
मिथ्याभावेन ।

'अथैवमस्मिन् न आदि कथं' अथैवमस्मिन् (१६) इति इति

'अथैवमस्मिन् न आदि कथं' अथैवमस्मिन्

अथैवमस्मिन् न आदि कथं' अथैवमस्मिन् (१७) इति इति

'अथैवमस्मिन् न आदि कथं' अथैवमस्मिन् (१८) इति इति

'अथैवमस्मिन् न आदि कथं' अथैवमस्मिन् (१९) इति इति

अथैवमस्मिन् न आदि कथं' अथैवमस्मिन् (२०) इति इति
[अथैवमस्मिन्] इति । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । (२१)
अथैवमस्मिन्, (२२) अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । (२३)
अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । (२४)
अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । (२५)
अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । (२६)
अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । (२७)
अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । (२८)
अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । (२९)
अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । अथैवमस्मिन् । (३०)

शब्दुक्तानि आख्यायिकायां वाच्यान्यापि कल्पानि महा-काव्यं
रामायणं विविधम् । अतः प्रथमं वाल्मीकिरीत्यादि-कविरिति
नाम्ना अभिहितमस्मत् । तदुक्तं कालिदासेन वाल्मीकिमुद्दिश्य,

‘अ-भू-र्त्तं नादयः कालः क-र्त्तुं दयम् दद-र्त्तम्’ (१८) इति ।

यद्यप्येवमेतत् भवभूतिनामैवै-मुद्येन,

‘अथ अस्मात् नादितः दद-र्त्तं अमुद्येन दद-र्त्तम् दद-र्त्तम्
नादितः विभक्तिरिति वाच्यं ददितम्’ (१८) इति ।

‘रामायणोत्पत्तेः परमं केनचिदपर-कविना चतुर्थोत्पत्ति-
विवरणमुपनिबद्धम् । तत्र, ‘हल प्रथमं रामायणं यथा ते
नारदाच्छ्रुतम्’ इति ब्रह्मोपदेमेन ‘तमेवं गुण-सम्पन्नं रामं सत्य-
चराक्रमम्’ इत्यादि ‘पाम्पयामास चैवेमाः पित्र्यन् सुदिताः
प्रजा’ इत्यन्तं च (१०) नारदोक्तं रामोपाख्यानमिवावमन्त्र्य
रामायणं निर्ममे इति स्थिते, रामायणं वाल्मीकीयमादा-
वयोध्याकाण्डादि युद्ध-काण्डान्तं वाल्मीकियवगम्यते । महा-
विभाषा केवलं सीता-हरणं तदुद्धरणं राम-प्रत्यागमनं च
रामायणं विषयत्वेनोक्तिरिति आच्युत्तर-काण्डे परिहरत्येव
(११) । तथा च, रामो भरद्वाजाय आत्मानं निवेदयन् (१२),
सीता रावण्याय स्व-चरितं विवृतवती (१३), लक्ष्मणो हनुमते
राम-चरितं कथयन् (१४), हनुमांश्च सीता-भञ्जयणे राम-विवरणं
व्याहरन् (१५) मिहान्यस्य गमन-धनुर्भङ्ग-विवाहादि प्रकरणानि

(१८) अ-भू-र्त्तम् १३।१३ । दद-र्त्तम् इति — आदि-रीतिः । (१८) अथ
चरितम् ५ । दद-र्त्तम् — दद-र्त्तम् । विवर्तम् — अपावर्तितम् । (१०) अथ
नारदाच्छ्रुतम् ३३ । १० । १३ । (११) आ च य सो १००० ५ १० । (१२)
अथ रामायणम्, ५ १०१० — ५३ । (१३) तदेव, नारदात् — १३ । (१४)
तदेव ३ १०० ५३ । (१५) तदेव, ३ १०१ — ६ ।

विद्वान् चयोध्याकाण्डमारभ्य एव कथां प्रस्तुञ्जति । एतदपि
रामायणस्य चयोध्याकाण्डादित्वं दर्शयति । युद्धकाण्डस्यान्त्ये
मये मितः ।

‘यदि कालं मरुत्प्रेतगं पुरा वाञ्छीयतां कृतम्’ (३६) इति

द्यौःकाण्डेऽपि प्रमाणम् । युद्धकाण्डस्यान्त्ये रामायणस्य । महा
भारतेऽपि रामोपाख्यानं युद्धकाण्डस्यान्तर्भवति (३७) ।

अन्त्याश्रयतनं नामोदादि रामायणम्, काण्डं ह्युपाभावात्,
प्रसंगे वाच्यताम् । महा विभावा कालेऽपि तद् वादय मरुत्प्रे-
तान्द्वयम् अस्मत्त (३८) । अधुना तत्र पञ्च विंशति
महाभाषिणां द्यौःकाण्डं मितम् ।

अत्र मरुत्प्रेत काले कोऽप्युत्तर काण्डं रचयित्वा रामायणेन
सम्बन्धमायम् । तदुच्यते आन्तेन इत्युच्यते,

‘तस्मात् ३२, अन्तेन मरुत्प्रेत काले पुरा मरुत्प्रेतम्

इति कृतम् मरुत्प्रेत काले मरुत्प्रेतम् मरुत्प्रेतम् ३२ इति

मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत
मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत

मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत

मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत

मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत

मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत

मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत

मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत
मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत
मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत
मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत मरुत्प्रेत

पालोचनम् ।

देहा अग्नि-प्रवेगप्यानुमेष्टात् प्रतीयते, उत्तर-काण्डोपमेः
रमेव युद्ध-काण्डे अग्नि-प्रवेग-विवरणं प्राचिष्यतेति । प्रक्षिप्तम्
यपि तत् सु-प्राचीनं ज्ञेयं, 'जानकीमिव जात-वेदमं पत्युः
पुरः प्रवेक्ष्यन्ती...मातरं ददर्श' (४२) इति जेम्स-सतम-
गतक-सम्भूति बाण-विरचिते हर्ष-चरिते दर्शनात् । धर्मे-
शास्त्रेषु सतीत्य परीक्षया नारीणामग्नि-प्रवेगस्य विधाना-
भावात् बौद्ध-जातके च तस्य दर्शनात् (४३) सीताग्नि-परीक्षायाः
पर-समाज-भूषोपास्यान-मूलकत्वमनुमीयते ।

'इदमेव हि तव वीर्यं नृणां पुत्रं पुत्रं नृणां,
नृणांमेव वीर्यं नृणां, काव्यं रामनामिह' (४४) इति

नारदीयेः राम-काण्डे एव रामायणं व्यरच्येति स्थितम् । उत्तर-
काण्डमनेन सिद्धान्तेन सहज्यते ।

'अयोध्या नाम तवायोध्या वीर-विदुता' (४५) इति तु

आदि-काण्ड-विरचन-काले अयोध्या नाम-मात्र-शेषत्वं
दर्शयति । अतो वक्तव्यम्, उत्तर-काण्डात् परमवादि-काण्डम्
उदपद्यतेति । तदपि प्राचीनं मन्तव्यम्,

'दशरथ राजा परिव्रज-वत् विमान-वत् अश्वि-वृत्त-वत् अश्व-वृत्त-वत्
, अश्व-वृत्त-वत् पुत्रान्' (४६) इति

- (४५) हर्ष-चरितम् (ईश्वरचन्द्रविद्यासागर सङ्कतम्, १८८३), पृ. १२६८८
(४६) अथर्व-संहिता । सा साधिका अथर्व-संहिता पुस्तक-वत् मन्त्र-संहिता न
कामिनि इति नाम्नेन अथर्व-संहिता या जी भाष्येति चरितं परिव्रज-वत् अश्व-
(४७) अथर्व-संहिता, १० । (४८) अथर्व-संहिता, ११ ।
(४९) आदित्यी (आदि-संहिता), पृ. १०३ ।

वाण-रचितायां कादम्बर्यां दर्शनात् ।

बहु कवि-कृतिर्न

च रामायणस्य वचन-विमंवादेनाप्युपमम्यते ।

‘इत्याहुः कामिदं मेवां वने, कीर्तिं विष्णवेनम्,

निषदं पुत्रमाप्तामं रामायणमिति दृष्टम्’-३७) इति

प्रस्तावनीतिः इत्याहु-कुल एव रामायणमज्जनीति घोषयति,
उत्तर-काण्डे तथानुक्रमनिका तु तपो-वन एवेति ।

इदं हि महा-काव्यं स्व-महिम्नालङ्कार-शास्त्रमतिरिक्त्येव ।
यदा इदमनुतोपमम् आदि कवेर्हृदयात् प्रावर्तत, तदा लङ्कार-
शास्त्रं नामोदेव । नामेन काव्येन समं किञ्चित् पुरस्तात्
परस्ताद् वा प्रादुर्बभूव । रघु-महि-प्रभृतीनि विद्युतानि महा-
काव्यानि वीरचरितोत्तरचरितादीनि नाटकानि च रामायण-
सम्भवानि । अमरं स्थेयाः खलु इतरं यस्या रामायण-प्रभवाः ।

स्वभाव-वर्णने, चरित्रादने, मानव-चित्त-सागर-भाव
विलास-प्रदर्शने, व्यक्तीनां गृहाणा समाजानां च परमादर्यं
निर्देशे, सार्वजनीन-सनातन-धर्माभिव्यञ्जने च वाल्मीकि
पूर्वपामपि कवीनां गुरुः । अतु वाल्मीकिं खलु कवयो वापि
भावे च । निर्मल-वासु-कोष परि रलितमादिम-वन-राजि
मण्डितं शैल-शिखरमिव रामायणं शोभनं पावनमुज्जीव
च । मत्त्वमेवात्रावमम्यनम्, सुन्दरमत्रोपभोग, शिव चात्र
परिणामः । भाव-प्रवाहा दुर्दर्शा दुस्तराश्च । महदृथ तेष
भयावह एव । फलं तु दुर्लभ्यमप्यवगम्यभावि—यती धर्मस्तत
जय इति । न देवो इव अकाण्डे आविर्भूय मानवस्य चरित्र इव

बोका-प्रतीतिं कर्म-प्रवाहं वा व्यर्थं करोति, न चादृष्टं नाम
 कश्चिद् दानवः पूर्व-कथात्रः कर्म-भूतो वा पुरुषकारं निष्पन्नतां
 लभति । यत् किञ्चन स्वयम्भुवः वा तत् सर्वे परित्यक्तं
 भित्ताध्यायं मुपेतं निम्नतः, यत्तु सर्वं दृष्टं च तदेवावयवीय-
 मिति दृष्टव्यम् । इत्यादि निरुक्ता च उदमात्रं प्रयोजना । बुद्ध-
 चेष्टेऽप्युपपत्त्याः प्रकाशमाना नान्यथा । न च बहु मता
 निरुक्ता अपि बहु-मानसं विद्योष्यते । न विज्ञेयं अधिकार-
 कथाय । शीघ्रं यथा विज्ञेयं तथा वाद्याध्यायः श्रेयं महति इति ।
 यदीर्घकथायाः सु सुभाषा अपि गुणाः सममेव प्रकाशयन्ते ।
 आदि कविः वाग्यं-शिल्पिनामपि बुद्धः । न तस्याति-सूक्ष्मे
 इति विज्ञेयं दुर्निरीक्ष्यं इति कथं लक्षणम् । महता मरणा च
 बाल्योक्तिं भारती । स्वभावः चः समात्मनश्चायं भावः । ध्याने
 एव कश्चिद् द्वि तयोः महतोऽभूत् ।

इह यत्तु सर्वं सामान्यं न ईदृशं क्वाप्यं, प्रत्युत्तिष्ठतम् ।
 जन-कोटयस्तुष्टानुवादमपि यथायं मत्वा श्रावं श्रावं मुहुर्मुहुः
 कृष्यन्ति । इमाश्चल-क्रोडं जालिता मेघान-जा परिचारिका
 दुर्ज्ञेयं निष्ठे कथं कथमपि सर्व-परित्यक्तमुपलभ्य मेघानि-सामान्यं
 सु स्वरं पठित्वा स्वयमेव ज्ञानं नयति । आर्यं मेनिका-
 म्बुद्वयमभिनयिष्यान्ते गोष्ठ्या गोष्ठ्या भक्तिं पूर्वं हिन्दि-सामान्यं
 गायन्ति च श्रवन्ति च । दार-पान्ता आर्यनिकायं स्वल्पे
 इत्यवमं तदैव कुर्वन्ति । बहु पञ्चापं पुरुषा वमस्य
 वज्रानुवादं कश्चित् पठित्वा कश्चित् पाठयित्वा कश्चिद् गीत्वा
 कश्चिद् गायित्वा कश्चित् श्रुत्वा कश्चित् आर्ययित्वा परमानन्दं

नमन्ते । धामास वन-पत्नी उत्तमज प्रान्तर-दन्ता तैर्विदुः भूमौ
तामिन्ने कर्णाटे मानाशरे मरुता रात्रे गुह्येरे यत्तु मृदु दरेगी व
रामायणस्यानुशादो यथा कार्थं तथेति उत्तमगीति मादुरं वन्दे ।

धर्मोत्तानि राम कान्तान् वरं कानिनिदु वरं मङ्गलानि ।
अथापि रामायणं कृतान् यथाने मङ्गलानां, भोता राम वर-
स्वद-भूमि-मङ्गलं नाय, वरं वरं, निगति मङ्गलानि कृतानि
भारतानां चित्तकृतमभिगन्तानि (४८), मङ्गलानि व
अयोध्यातो निगन्तु राम भ्रमण मार्गेण सिद्धम् यानि (४९) ।
यानि यति नराचिचकृतं, न तति मङ्गलं जेवजेमेमं वा ।

वस्तुतस्तु काव्यमपि रामायणमिति उक्तम् । तद्वि नाम द्रुम
विशेषमाश्रितं वरं विशेषस्य मङ्गल-मन्त्राज-राष्ट्रानां यथाये
विवरणम् । तत्र पितुः शासनं, यथाः पातिप्रत्यं, पत्न्यः
समादरः, पित्रोर्भक्तिः, अपत्ये खेप्ता, भोभ्यात्, कोमार-भृत्यं,
विवाहादयः संस्कारा, दाय विभागो, विधिर, व्यवहारो, व्यवस्था,
राज-वंशः, शासन-प्रणाली, राज-नीतिः, राष्ट्रार्-वेरम्, अभि-
निर्याणं, विपद्यः, मन्त्रिः, कु-मन्त्री, विद्रोह, उन्मत्तव्येत्यादयो
विषयाः पूर्वापर-सम्बन्धतया सादृ' म-हेतुकं च काल-निर्देश-
पूर्वं वर्ण्यन्ते । आदिममिति उक्तं तु कथा-मिदम्, आदिमा
कथा च इति उक्त-मिथा भवति । यथा हि व्यक्तेस्तथा जातेरपि
शैशवे प्रत्यक्षस्य स्वस्यत्वात्, विचार बुद्धेः स्योल्यात्, कौतू-
हलस्य चानिवार्यत्वात् प्रत्यक्षानुमितयोः, सम्भूत-सम्भाव्ययो-
भूताभीष्टितयोः, सु-परिज्ञात-कल्पितयोश्च विवेकः प्रायेण न

घटते । दुष्प्राप्त्याच संस्काराः पुण्य-परम्परया प्राप्ताः । तथैतच्चित्तं
यद् रामायणमितिहस्तमपि कार्यं, काव्यमपीतिहस्तमिति ।

इदमेवेतिहस्तं रामायणादुपलभ्यते । चामचार्यावर्गे
कीमल-कीकय विदेहादयो जनपदाः । अयोध्या-राजगृह-
मिथिलादयस्तेषां राजधान्यो बभूवुः । राजसु नेपामार्गेषु
कीमलाधिपः श्रेष्ठ शामोत् । राज्यं शामोत् तस्य पित्र-तन्त्रम्
चमास्य चक्र नियमितं प्रजाभिमत-निर्दिष्टमिति । स उद्यन्त
सुर्ये विष्णुं सोपामासक्रे, देवेभ्यो इविर्जुहाव, पितॄन् देवाय
तर्पयामास (५०) । अत्रियो विना पुरोहितं—विनैव
ब्राह्मणमपि—देवेभ्यः पितॄभ्यश्च सामिधं भोग्यं निवेदयामास
(५१), विना च पुरोहितं अत्रियाश्चपि विष्णु-प्रभृतीन्
देवानर्चयासक्रे (५२) । राजा मरुर्घोषो पादाभिवन्दनं
चकार (५३) । अययो ब्राह्मणा अपि अत्रिय-जातीयान्
मृपान् पूजयासक्रीरे (५४) । नार्यो ऽनार्ये सामानिक्तं
धर्मं मध्यगाचरति च (५५) । कश्चिद् राक्षो बह्व-धस्त्रोक्तत्वाद्
सुव राजप्याभिपेक्षे उपप्लवः समजनि । धनुर्वाण खड्ग-चर्मैश्चि
चामचार्याणामायुधानि । बाणस्तु विश्वोदो ब्राह्मस्तमूचे ।
अह्नि-क्षत्रं तनु त्राणं चास्त्राम् । 'दुर्गा', 'महाशाला-
हता' 'दुर्ग-गम्भीरपरिष्ठात्र' (५६) 'वयाशामक-पर्यन्तात्र'
(५७) च राजधान्यो बभूवुः । दुर्ग-प्राकारे शतघ्नी नाम

५०. अथ रामायणम्. ३०८१, ५१८१३०, ५१८१३०. (५१) तद्वैद्य,
५१८१३० ५८. (५२) तद्वैद्य ५१८ ५८. ५१८१३० ५१८१३०-५१८१३० (५३) तद्वैद्य
५१८१३०, ५१८ ५८. ५१८१३०. (५४) तद्वैद्य, ५१८१३०, ५१८१३०, ५१८१३०
(५५) तद्वैद्य ५१८१३०—५१८. (५६) तद्वैद्य, ५१८ ५८. (५७) तद्वैद्य, ५१८१३०.

अयः-कण्टक-संरुद्धा, चतुर्भुजा यष्टिः सहती शिखा वा
न्यवेष्टित (५८) ।

आसीच्च दक्षिणापथे वानर-राज्यम् । वानराः खलु ते मानवा
विभिन्न-जातयो वर्षाभ्यादिमाधिवाभिन्नो ऽनार्या बहु-वर्णाश्च ये
महा-वनानां वृक्षेषु गिरि-गुहासु च न्यवसन् । प्रभूतं शरीर-बलं
सारथ्यम् आर्याणामनुगत्यं राक्षस-ह्वयः प्रभु-भक्तियामन् तेषां
लक्षणानि । प्रसार-खण्डानि वृक्षाश्च बभूवुस्तेषामायुधानि ।

आमं आर्यावर्तस्य महा-वनेषु दण्डकायां च नर-भक्षका
क्षिप्रोपासकाश्च (५९) नरा राक्षसा नाम । न परिजगद्भुक्ते
आर्याणामेकमपि देवम् । न केवलं ते ऽ-कर्मायो ऽ-देवयो ऽ-
नृचो ऽ-प्रता अ-व्रज्जाचो ऽ-यज्वानयासन् (६०), प्रत्युत यज्ञ-
वेदीस्तरमाभ्युपेत्य रुधिरणाभिवसुः (६१), महर्षीन् भक्षयामासुः
(६२), रूपवतीं च रमणीः बलात्-कारेण गृहीत्वोपयेमिरे । गदा
शूलः शक्तिः परश्वधः परिधः पट्टिशः प्राप्नो ऽभिर्मुद्गरो धनुर्बाणो
मुपलः कूट-सुहरो भिन्दिपालः शतघ्नो चासन् तेषामायुधानि ।
राक्षस-नेतार आर्यैर्विजिताः सानुचरा भारत-वर्षाच्चिगत्वा द्वीपा-
न्यध्वयुः (६३) । ये तु राक्षसा भारतवर्षे न्यवसन्, ते ऽपि,
म-जातित्वात्, महाधिपं राक्षस-राजं शरण्यं मीरिरे । बलवन्तो

(५८) बह्वीय वामायणम् १।५।१३ ।

५८। अथ वेद-संहिता, अ० १।३।

१।५।१३, वामायणम् १।५।१३, अ० १।३।३३ । (६०) अथ वेद-संहिता ।

अ बभूवुस्तेषामायुधानि । अ देवयो — अ देव पुत्रयोः । अ नृच — अ नृच रक्षिताः ।

अ व्रज्जाच — पुत्रीव्रज व्रजः । अ यज्वान — यज्ञ रक्षिताः । मृग्यधी-वामायणम्,

अ० १।३।३३ — ३३, अ० ३०, अ० १।३३ । (६२) अथ वामायणम्, १।३।३३ । (६२) तद्वि,

३३।३३ ३३ ३३ । (६३) वामायणम्, अ० १।३ ।

राक्षसा नाम आर्यावते तदुत्तर-पट्टेयं चाभ्युपगम्य कश्चित्
प्रपद्येन कश्चिद् दुष्टेन कश्चिद्येयं च रूपवतीनारोर्भायास्त्रेण परि-
जम्बुः (६४) । ह्येव वासिना ह्यघिना यठेन रूप-मुग्धेन
आयोवतांद् राज भार्या-हरणं जातक-कथायामपि ऋयते (६५) ।
राक्षसायपहरण-कलङ्क-भयंनार्येषु कन्द-हत्या पचचार ।

तस्मान् विषं कान्ति वनाब्जनि, न पुनर्विषं (६६) इति

अनुमोदनं चात्र श्रूयते । कश्चिदायो इति प्रार्थना-परितुष्टो
राक्षसी भार्यास्त्रेण परिजम्बुः (६७) । राक्षसादार्यायामार्याद्
राक्षसा वा यो इजायत मो इति राक्षसी भवत् । एवमार्य-
शोषित मंसिन्धुषित उपरितनो राक्षस-वंशः शोषितोन्नति-
मापद्यत, उपरितनो राक्षस-समाजस्य शिषाचार-समुच्चतिम्
(६८) । ततः कश्चिद् यागेनाग्नि-मूर्तिं निहमुपामाञ्चक्रिद्,
निह-हृद्यो रुद्राम्योवाभिदीपनभात् (६९) । एवमेव क्रमेण
वैदिक धर्मो ईशत आर्य-राक्षसिनाशिन्यये ।

आर्य प्रभाव-विस्तार एव दक्षिणापय-मङ्गयोः रामायणेति-
वृत्तमिति मन्वागो भट्ट-वैद्यो (७०) भ्रान्त एव । न हि
रामस्तत्र आर्य राज्यं स्थापयाञ्चकार, ■ आर्यानुपनिवेशया-
मास, न च वाजर-राक्षसानार्य-भावं प्रादुर्भूतं प्रयेते ।
कश्चिद् रामादि-जात्रां याचार्थं सन्दिहाना आकाश-

(६४) तद्व ७१-७२ । (६५) सुषोन्ति जातकः । (६६) विरर इति

काठक-वचनम् १०७८ । (६७) राज-वचनम् ७८ । (६८) लघु रामायणम् ३।७।१०

३।१।१३ ६१० १३ ७६ । (६९) अग्निर्वैद्यः—उत्तरपट्ट-वचनम् ३।१।११० ।

निह-पुराणम् १।६७।३—३० वचनम् १।१८।८ पचतीति वचनानि दक्षितानि ।

(७०) न-कडदेव-इति च नि ३ ७११ ।

प्रसूतं मन्यन्ते रामायणम् । तन्न साधु । न हि नाद्यां
कृत्रिमत्वेन लोक-वृत्तम् अ-यथार्थं भवति ।

सीता-राम लक्ष्मण-हनुमदादीनां देश-काल-निरपेक्षया
आदर्श-चरिततया रामायणं काव्यमपि शास्त्रमभूत् । तस्य
पाठे चित्त-शुद्धौ यत्र उत्पद्यते, गृह्येषु, सामाजिकेषु, राष्ट्रीयेषु
च कृत्येषु प्रवृत्तिर्जायते, स्वार्थ-परता-मन्यतेभ्योऽपराधिभ्यो
निवृत्तिश्च भवति । स्मर्यते च तस्य योजना वेद-भारत-पाञ्च-
रात्रैः । तथा हि स्कान्दे,—

‘अनु-यन्तु-सामाधर्षा च भारत पाञ्चरात्रकम्
सूत्रं रामायणं त्वेह ब्राह्मण्यभिधीयते ,
यच्चानुसूतमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम्’ (७१) इति ।

यच्चानुसूतमेतस्येत्यादिना प्राकृत-रामायणानामपि शास्त्रत्वम् ।
ब्रह्मवैवर्त-पुराणं पुराणानां नामानुज्ञा

‘इतिहासी भारत च शशीवि-शास्त्रमेव च’ (७२) इति

रामायणं पुराणैर्भारतेन च योजयति । शास्त्रत्वादेव
पुराणेषु संक्षेपेण रामायणं प्रोच्यते । तथा हि, स्कन्द-पुराणे
निर्वाण-खण्डे ऽस्ति राम-गीता (७३) । अग्नि-पुराणे विष्णु-
पुराणे च भग्न-काण्डात्मकस्यैव रामायणस्य संक्षेपो दृश्यते
(७४) । पद्म-पुराणे ऽपि रामोपाख्यानमस्ति (७५) । ब्रह्माण्ड-
पुराणे अध्यात्म रामायणं वर्तते (७६), यत्प्रोक्तं रामायणं सर्व-

(७१) सर्व-दर्शनं सर्वज्ञं एतत् स्कन्द-पुराणं वचनम् । सर्वे दर्शनं सर्वज्ञं (जीवानन्द-
संस्कृत १ ७१) । (७२) ब्रह्मवैवर्तं पुराणम्, ६।२३।१०० । (७३) ए. एस्
ड क्षिपि ।

(७४, अग्नि-पुराणम् १ ११ । विष्णु-पुराणम्, ४।४।४०—४० ।

(७५) पद्म-पुराणम् १।२३—४८, ३।१—४८ । (७६) ए एस् ड क्षिपि ।

‘सर्वान् आनरं वाचिर्न वदामि नन्दनमदा

अनादरीक ईवेन्दुमुपेष्ट इव सर्ववत्’ (८०) इति

प्रमाणम् । काम्नात्यये देव-राष्ट्र-विप्रये मति परस्तात्
ब्रह्मा पद्याद् विष्णुः प्रधानो बभूव, रामय प्रथमं विष्णुपामञ्ज-
स्ती देवत्व-प्राप्तौ स्वयमेव विष्णुः । यदा नारदो याज्ञीकये
रामोवाच्यानमवदत् तदा ब्रह्मा प्रधानो देव आनीत् (८०),
रामय मानुषः । राममेव हि मनसि-कृत्य स प्रीवाच,

‘गूयतां तु मुचैरेभिर्यो पुत्रो नर-चन्द्रमा’ (८१) इति ।

‘कीर्त्यात्मवत् रामं विन्दुं तुल्य पराक्रमम्’ (८२) इति

जन्म-विवरणे,

‘स पद्यया मेघमात्रं विदेव सप्त-वृद्धसम् . .

वदन्ते राममभ्येय सुमन्वी, विनवान्वित (८३) इति

राम-सुमन्त्र-समागम-वर्णने,

‘तथैव भर्तारमासाद्य यौर्विजृम्भिव कपिषी’ (८४) इति

रावण-वधोत्तर-सीता-राम-समागमार्थ्यानि च रामो मानुष
एव । न हि कश्चिदात्मनोपमायते, उपमायाः सादृश्य-मूल-
कत्वाद्, अभिव्यक्ते मति सादृश्य कल्पनाया चर्मादित्याश्च ।

‘वपश्चक्षुषे रामं स्वर्ग-श्रुतमिवामरम्’ (८५) इति

साधारण-देवेन,

‘व्यवधत् संहितो वीर मातया सप्तवैभवं न

कश्चित् कानं स चर्मात्मा, स्वर्ग इन्द्र इवापरः, ८६ इति

(८०) मनु रामायणम् २।७।२५ ।

(८०) तर्द्वे, १।२।८, १।२।२८—३१ अधर्मादनुकमशिका, ४८ । (८१)

मेघ, १० । (८२) मनु रामायणम् १।२।४ । (८३) तर्द्वे, २।७।२९-३१ ।

(८४) तर्द्वे, १।१।१८ । (८५) तर्द्वे, २।७।२५ । (८६) तर्द्वे, १।५।१८ ।

न हि ते श्लोकाः सर्गाच्च ग्रन्थस्याद्भुतत्वमापद्यन्ते, समन्वयाभावात् ।

‘तौ तु प्रत्यक्षितेर्वाचैरर्दिता मर्म-मिदमिदं:

निपेततुर् मष्टिचासौ जगत्तां जगती-पती’ (८९) इति च

अथतार-वादेन विरुध्यते । न हि राक्षस-शर-घातेन सर्व-शक्तेर्विष्णोः प्राकृतस्येव ममर-क्षेत्रे मृत-कल्पो भूत्वा शयनं कथमपि प्रत्ययमर्हति । ब्रह्मेन्द्र-सहाय एव रामो रावणं जघानेति (८९) च तस्य प्रधान-देवत्वं निरस्यति । सीता च शर-बन्धे विलम्बाय, सुवती मर्तुर् दुर्निवार-शस्त्र-सहायत्वम् च मोघ-शक्तत्वं च तस्य दृष्ट-शत्रु-जये, दुरतिक्रमत्वं कृतान्तस्य, सामर्थ्यं च कालस्य कर्म-फल-प्रदाने, न सकृदपि पत्युर्विष्णुत्वम् । सीताऽपि रामं मानुष इति बुबुधे ।

‘नीमन्वाद्यतने विष्णो विष्णो मर-मरान्मर ,....

मुदाय मयतयेव प्रथम मधु-मूदवम्’ (८४) इति

विष्णुम्,

‘उपास्य शान्तं सर्वमुद्यमं ब्रह्म हीतवा’ (८३) इति

सूर्य-होपामोनी रामो मनुष्य एव । न हि विष्णुर्विष्णु-मुपास्ते मयं वा ।

‘हविर्ब्रुवा च हेरेभ्य पिबन्महामुत्तमरम्’ (८६) इत्यादि

‘मरविन्वा तु विचिन्वत पितॄन् देवां च रावण (८७) इत्यादि च

रामस्य अत्र साधारणत्वं व्यापयति, इवमस्य तर्पणस्य सामर्थ्य-अनुपपत्तेः ।

१८० ७८७ ८०९ (८३) ७८७ ८०९ ८०८ । (८४) तद्विष, १।१।१, १ ।

(८५) तद्विष ७८७ ८०८ । (८६) तद्विष, १ १।१।१ । (८७) तद्विष, १।१।१ ।

श्लोकं जेगोः पूर्वे परं वा रामोऽवतारो बभूव । यदुक्तं
भासिन तदुत्तर-द्वितीय-ग्रन्थके,

‘इह-धौर-वपुः कुरा कृतं दुर्वै वाचा तु वाचावचम्,
मेतावो विषदन्ति-विस्तृभो विच सुवर्चं हम्,
दुर्वै ज्ञान-निजं च राघव-वपुः वाचो दुर्वै वाचरे,
निजं हो ज्ञान-वर्धनः कश्चि दुर्वै, च वाचुः वाचोदर’ (८८) इति ।

प्राकृत-वचनानि ममाश्लेष्य कवेरस्य कनिष्ठ-सम-कासीनाद्
अग्रघोषात् श्लोकं कनीयस्त्वं वक्तुमर्हसिः ।

नन्वमरेण विष्णु-नामसु यथा लक्ष्यं, न तथा राम उदसी-
द्योति, उच्यते, जानुमेधो ज्ञानस्तित्वे प्रमाणम् । सत्यपि
ह्यवतारि उपासक-विरलत्वेन प्रमिह-ग्रन्थाभिधाने नाम्नो
जुमेधः सम्भवति ।

चरितानि रामायणस्य भारतीयान्येव । इदेष तानि
मन्त्र्य प्रावर्धयत । तदिस्त्वाकुमधिज्ञत्वेनाभ्युक्ता चकम्,

‘दमेष्टादुष्टं हम् ईवान् मरादेधे दिवी च ज्ञेय’ (८९) इति ।

दमरघमधिज्ञत्वं चाभ्युक्ता

‘अत्रादिज्ञं दमरघमं श्रीवाः सुहृत्वाये देवि नयति’ (९०) इत्यादिः ।

(८८) वाच-वर्धितम् (ज्ञानवर्धनं शब्दवचम्), इ १ । इह-धौर वपुः—देत-
कायः । (८९) अन्-वेदं कश्चिदा, १०१६-०१० । वच [ज्ञानपदस्य] इत्यस्य [रामा]
ईवान् (रादिवान्, अनवान्) मरादो (मारण) [च सन्] इति (वचस्य इति)
उपपत्तेः (२ वर्षतः), [कश्चि भुक्तो] इति (मरी-श्रीक) इव वचं ज्ञेय (ज्ञानपदा)
[मति] । (९०) देव, १११५६।० । दमरघमं अत्रादिज्ञं श्रीवा (रत्न-
वचा) [अत्रा] [श्री-वच-] उपपत्तेः अत्रे [वच] देवि नयति ।

रामस्वाधिकृत्य

‘प्र तद् दृष्टीमे प्रवचने वेने प्र रामे सीतमसुरे मचवन्तु’ (१०१) इत्यादि ।

न त्वेते त्रयो राजानः स-कुलाः यूयन्ते । वाष्प्रीकिरेव
तानेक-वंशानकार्षीत् । सीता चादौ ह्येपरधिदेवतामीत् ।
तदेते ऋचायभुराते—

‘अर्वाची सु-भने, भव, सीते, वन्दामहे त्वा ।

यथा न सुभगावसि, यथा न सुष्णावसि’ इति,

इन्द्र, सीतां नि गृह्णातु, तां पूषातु वयस्य ,

सा न पदमती दुष्टामुत्तरामुत्तरां वनाम्’ इति च (१०२) ।

सैव गच्छति काले प्रजापतेर् दुहिता भूत्वा सोमं पतित्वेन वने ।
तथा हि,—

‘अथ ह सीता मावित्री सोमं राजानं चकमे । गृह्णामु स चकमे । सा ह
वितर प्रजापतिमुपसमार । तं ह्रीवाच, “नममे चन्तु भगव, । तप त्वा यावि ।
प्र त्वा पथी । सोमे मे राजानं आनये । गृह्णामु स आनयत” इति । तस्या च
ह व्यागरमन्त्रद्वारे कन्वसिन्वा, दक्ष-हीतारं पुरस्ताद् व्याप्याच, चतुर्हीतारं दक्षिणतः,

(१०१) सैव, १०८१।१४ । दृष्टीमे प्रवचने वेने असुरे (वलयति) रामे मचवन्तु
(धनवन्तु) [च] तम् [सीते] प्रवीणम् (प्र-प्रवाचि) ।

(१०२) सैव, ४।३८।६, ७ । [हि] सुभगे सीते त्वम् अर्वाची (अग्निमुखी)
भव, यथा न (अष्टम्यम्) सुभगावसि (सु भगा अवसि, श्रीभाग्य-दायिनी अवसि),
यथा न सुष्णावसि (सु कन्व दायिनी अवसि), तथा त्वा वन्दामहे । इन्द्र, सीतां
निगृह्णातु (गृह्णातु), पूषा तां चतुर्वयस्य (नियमयतु, परिपालयतु), सा पदमती
(नदचक्रती) (भर्त्री) उत्तरामुत्तरां वनाम् (उत्तरमुत्तर सवन्तरम्) न. (अष्टम्यम्)
[वयम्] दुष्टाम् (दुष्टान्, दोष्यु) ।

एतद्वाचनं पदान्, चर्चयितुमनुमतं, यत्तु तं तान्मुपरिष्ठात्, सन्धारैश्च परिमिश्र
 कृतं प्रकृत्य वाच्यते, यत्तु । तां चर्चयितुं वाच्य, तदं वाच्यं भवेति । तं चर्चय
 त्वं वाच्यं न वाच्यम् । एतन्वाच्यं वाच्यं दत्तं वाच्यं भवेति । तन्वाच्यं च तं वाच्यं
 दत्तं । तन्वाच्यं च वाच्यं भवेति । एतन्वाच्यं वाच्यं । एतन्वाच्यं वाच्यं ।

एतत् स्यात्तद्विद्वान्तरात् रामायणे इत्युक्त्या-दत्तेनात्र-
राशिण यत् भूषणं वर्ज्यते (१०४) तस्य पूर्वाभास एव । गृह्य-
श्रुतेष्वपि मेव सीता इन्द्र-पत्नी भूत्वा नारी-जनोचित-वस्त्राण-
गुण-गणान्कृतेति ध्याया मङ्ग पूज्यते ; तस्या गोप्तारस्य प्रथम-
मन्वावनया सर्वांश्चैव दिक्षु समाह्वयन्ते । तथा हि,—

‘इदानीं ५० न दिनों दिनों’ कथ्ये एभिराहता’.

समिष्टकृतद्वये—विवा न चान्ता ईदव—अवध ।

सन्ने किंवा सुदुषिष्ठतासहित कर्मवि, इत इत.

तस्यै कवेः सुप्रशङ्गा जीवत इत्येव, अत्र—श्लाघा ।

नमोऽर्धःशतैर्निर्वाह्यैः देवैः श्री. प्रकाशितवान्—आकाश ।

वसन्त भाषि वैदिक-श्रीकृष्णानां भुक्तिर्भवति कर्मणाम् ,

कण्ट-पञ्चीनपङ्क्ति नीति—

हा भि त्वत् प्राणिनी भूयान् कर्मणि कर्मणि— व्यादा ।

अथावतीः श्रीमती मधुतावती विभक्तिं वा प्राक-अती अ तन्मिना.

यथाशक्तिमैत्रेयराजकियं कर्तव्यमिति श्रुत्वा—

सा हि जगत्प्राणिनी भुजान्—स्वाहा १ इति ॥ ८ ॥

(१०१) तैत्तिरीय ब्राह्मणम्, १०.१०.१ । इमे अकुरुत—स्व-मुष्टि मध्ये
 मीपशामास । व्यासरः—कश्चित् सुदुष्मिदम्व विज्ञाय । दक्ष ऋतारं पुरस्तात्
 व्याख्याय, ६८.—पूर्यादि-दिक्षु दक्ष ऋतारि-मन्त्रान् पठित्वा, ६८ । सन्ध्यायैश्च
 पवित्रभिश्च—सन्ध्याय मन्त्रैः, दैव-पद्वी मन्त्रैश्च अभिमन्त्रितवन् व्यासर पिष्टेयः । भोग्यम्
 ॥ व्यासश्च—संबन्धु भोग्यं करिष्यामीति मे प्रतिज्ञायोचि ।

(१०३) अथ ध्यानावस्थायाम्, ॥१॥२॥—२५॥

मदुरिति नाम्ना प्रसिद्धो हवः श्रुतिमायाति (१०६),
रामायण-धीजमिव सरमोपाख्यानं । च (१०७), धनय इन्द्रस्य गा
अपहृत्याति-दूरे गिरि-दुर्गे मध्वन्ति, सरमा नाम शूनो चेन्द्रा-
जया रमामुत्तोर्यं दुर्गमधिगम्य पथीन् गाः प्रार्थयते, विफल-
मनो-रथा सतो प्रतिनिवर्तते च ; तत इन्द्रः स-वसो ऽभिनिर्याय
पणि-दुर्गे दारयित्वा गा उद्धरतीति । किञ्च, इन्द्र-पत्नी भू-तल-
स्या भवति, राम-पत्न्यपि भू-तलादुत्थिता (१०८) भू-तलमेव
प्रविशति (१०९) । अपरञ्च, भन्ति मदत इन्द्रस्य सहायाः,
मार्हतिरपि भवति सहायो रामस्य ।

अथ कदा नाम रामायणं व्यरचि ? आलोच्यते । आर्याः
शतु रामायण-काले वैदिक-देव-प्रधान बहु-देव-वादिन आसन्
(११०), न, यथा वैष्णव-युगे शैव-युगे वा, एकेश्वर-वादिनः ।
इदं शतु रामायणस्य अति-प्राचीनत्वे प्रमाणम् । माया-
बाहुल्यादपि रामायणस्यातिप्राचीनत्वमनुमीयते । गच्छति हि
महत्येव काले देशे देशे प्रचरती प्रत्यस्य पाठ-भेद-बाहुल्येन
मायासु विभागः सम्पद्यते । रामो वै अयोध्यातो लङ्कां
गच्छन् न क्वचिज्जनपदं गृहं वापश्यत् । तदायोध्यां लङ्कां
चान्तरा सु-विस्तृतो देशो ऽ-प्रवृत्त एव आसीत् । असौ ऽप्यव-
गम्यते रामायणमति-प्राचीनमिति । रामायणे शतु
जम्-सन्निभयोः, जनारण्य-काननामां, क्वचित् महोदधि-

(१०६) अत वेद-संहिता १।११।६, शतु रामायणम्. ६।४।३६, ६।८।५ ।
(१०७) अतु-वेद संहिता, १०।१०८ । (१०८) शतु रामायणम्, १।४।१५ ।
(१०९) तद्विष, ७।१।११ । (११०) तद्विष, ६।१०।६, २।२।१५८—५९, २।१०।१० ।
२।५।१, ३, २।६।५० ।

सागरयोश्च भिवार्यत्वमुपलभ्यते । अमरस्तु समर्थत्वं वाचयति ।
अतो ऽपि आदि-काव्यस्य अति-प्राचीनत्वम् अनुमातव्यम् ।

काव्यायनी-पुत्रः खलु ज्ञान-प्रस्थानं विरचयामास । तस्य
हि महा-विभाषा नाम टीका जेशूत्तर-द्वितीय-शतकात्
प्रागेव प्रणिम्ये इति पुरा-विदो मन्यन्ते (१११) । तत्र
वै रामायणं द्वादश-सहस्र-श्लोकमयं सीता-हरण-तदुद्धरण-राम
प्रत्यागमनात्मकं चोच्यते । तस्मात् जेशूत्तर-प्रथम-शतके
तदासीदिति गम्यते । तस्मिन्नेव शतके आश्वघोषः

‘वाल्मीकि-नाट्यं वदन् वदन् अद्यत्वं यच्च अरुणो महर्षिः’ (११२) इति,

‘लामरुणो परित्यज्य सुमित्रं पुत्रं राक्षसम्’ (११३) इति,

‘सुमित्रं वाच्यं’ इति नाम्नो ज्ञान, पुरा रघु धारयिरेतिवर्तते’ (११४) इति

‘यथा वदन् वदन् महा-कामदेवो राम’ दिक्कर्मनिरोधंयति’ (११५) इति,

‘तथा लङ्को विप्रक्रान्तमार्गैर्लङ्को-धर्मादिव ररच राम’ (११६) इति च

वदन् वाल्मीकिरादि-कवित्वं रामायण-तदितर-रामोपाख्या-
नयोरस्तित्वं च कीर्तयति । जेशूत्तर-द्वितीय-शतके
भामो नाम कविः अवतार इति रामं (११७) ‘एव सत्यम्’
इति च रामायणमभिधत्ते (११८) । प्राचीनत्वं गत एव
रामायणे रामव्यावतारत्व-प्राप्तेः जेशूत्तर-द्वितीय-शतके ऽपि
रामायणं प्राचीनमवर्ततेति मन्तव्यम् । रामायणस्य नाटकी-

(१११) आ व प सा ११००, प ११ । (११२) वृद्ध अरुणम्, ११८ ।

(११३) महर्षि, व ११६ । सु मित्र - [रामायण] सु मित्र । (११४) तद्वत्,

८८ । (११५) तद्वत् ११८ । कीर्तयति — चामयति । (११६) तद्वत्, ११८ ।

(११७) सुप्रसिद्धम् ११०० वृद्ध अरुणम् । ११८ अविनाशकम् (अमलमयम्)

मन्तव्यम् प ११६ १८ ।

करणं सु-प्राचीने महा-भारत-परिमिष्टे ऽपि अर्यते । तदुक्तम्,

‘रामायणं महा काव्यमुद्भूतं पाटली-व्रतम्—

नन्द विभीरु मेघस्थ राक्षसेन्द्र-वर्षावर्षा’ (११८) इति ।

द्वौह-जैन-यवन-साहित्येषु तथा पातञ्जले महा-भाष्ये अयोध्या-
माकेतमुच्यते (१२०) । रामायणे तु अयोध्येति प्राचीनतरं
नामैव दृश्यते (१२१) । महा-भाष्यं जेष्ठ-पूर्व-द्वितीय-शतके
व्यलेखीति पुरा-विदो वदन्ति (१२२) । तस्मात् ततः पूर्वं
रामायणसामीदिति निययः सङ्गच्छते । जेष्ठ-पूर्व-चतुर्थ-
शतके सिकेन्द्र-साहस्य मिन्नु-मन्तरण-काले भारतवर्षं भार्या-
मृत-भर्तुरनुगमनं प्राचीनाचार एवामीदिति यवन-लिपिभ्यां
ऽवगम्यते (१२३) । रामायणे तु मृतेष्वपि बहुषु चार्य-
वानर-राक्षसेषु नैकापि भार्या पतिमनुगच्छतीति सिकेन्द्र-
काले रामायणं प्राचीनमिवामीदिति गम्यते । रामायण-
काले चार्यावर्तमपि कौशल-केकय-वैशाल-विदेहादिषु बहुषु
स्रज्ज्यायतन-राज्येषु विभक्तमासीत्, का कथा दक्षिणापथस्य ?
जेष्ठ-पूर्व-चतुर्थ-शतके यन् महा-साम्राज्यं पाटली-पुत्रमायित्यो-
द्धभूव, रामायणे तस्याभासोऽपि नास्ति । अतो ऽपि निधीयते,
रामायणं जेष्ठ-पूर्व-चतुर्थ-शतकात् प्रागेवोदपद्यतेति । यदा
सुगतः परिनिर्वाणं प्र-विवेश, तदैव विजयो नाम राट्-राज-

(११८) इति-वचः (मुद्रणाय मुद्रितः, १८८३, पृ. १५६ । (१२०) पाटलीव्रतम्

विचरि चर रामस्युद्भूतं विटारिचर ३ १०८ । (१२१) ‘रामे राक्षसे तावत्

माकेतं पुनराकरो’ (अथ रामायणम्, ११८३८०) इति छन्दः-वचः इति वचः

माकेतं प्रत्यक्षं रामायणं ऽवगम्यते । (१२२) पाटलीव्रतम् इति का वि १

४२१ । (१२३) विचिन्तु रामायण १, १०८३८०, ३ १२३ ।

कुमारो लङ्कां विजिग्ये । ततः प्रभृत्येव च सा विजेतुः कुल-
नाम्ना 'सिंहला' इति, भूमि-सर्गनामन्तुक-पाणेन्द्राम्ब-वर्णित-
प्राप्तेः 'तन्मपणि' इति चाख्यया भुवि पप्रथे (१२४) । रामायणे
तु सा सर्वत्र लङ्का कथ्यते, न कुत्रचित् 'सिंहलं' 'ताम्रपर्णी'
वा । अतो ऽनुमीयते जेश्-पूर्व-पञ्चम-गतकात् प्रागेव तन्-
महा-काव्यं व्यरचीति । जेश्-पूर्व-द्वितीय-गतके पाटलिपुत्रं
भारत-वर्षस्य राजधानी बभूव, चतुर्थे च आर्यावर्तस्थ । पश्चि-
उदयाग्री नाम भू-पतिस्तत्त्रिममे । ततः प्रागेव सौगत-काले
अजात-शत्रुर्-वृज्जीनाम् अभिनिर्याण-प्रतिरोधाय सुनौध-वर्ष-
काराभ्यां तत्र दुर्गं कारयामास (१२५) । यदा रामः स-लक्ष्मणौ
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शोण-नदं पद्मामेवोत्तीर्य दिनेनैकेन गङ्गां
प्राप्य, नौकया तामुत्तीर्य वशातीमगच्छत्, तदा न केवलं
पाटलिपुत्र-भूमिः, प्रत्युत शोणं च गङ्गां चान्तरा लुत्तु एव देशो
ऽ-प्रवृत्त आसीत् । पाटलिपुत्र-नगरं पाटनि-ग्राम-दुर्गे वा दूरे
ग्रामात्, तथा-गत-चरण-स्पृष्टः पाटनि-ग्रामो ऽपि तदा
नामीदेव । यः खलु कविः कथा-प्रसङ्गेन कौशाम्यी-काम्पिल्य-
प्रागृज्यातिथपुरादीनि दूर-वर्तीनि नगराण्यपि वर्णयति (१२६),
न एव कथं नाम राम-चरण-रेणु-पूतं (१२७) विश्व-विश्रुतं
नगरं ग्रामं वोपेक्षेत ? अतो जेश्-पूर्व-पञ्चम-गतकात् प्रागेव
रामायणस्य अष्टमो ऽंश आदि-काण्डमप्युदपद्यतेति स्थितम् ।

(१२४) द्रोण-वंश, ४, ४१४८, ४१५०, ४००, ११८८ । अष्टा वंश, ६० ।

(१२५) महापरिनिर्वाण-सूत्र, ११५ ।

(१२६) रामायणं (वृद्धीया श्रवण) ।

(१२७) लङ्का, ११५० व ६ ।

वैशालीतः कतिचित् पदान्धेव गत्वा रामो मिथिलां ददर्श ।
 आदि-काण्ड-काले इदानीन्तने विद्वत्-प्रदेशे प्रमति-राज्यं
 जनक-राज्यं चेति हे एव राज्ये आस्ताम् । वैशाली प्रमतेर्
 मिथिला च जनकस्य राजधानी बभूव । शौगत-काले तु कृतस्त्र-
 मेव तं प्रदेशं व्याप्य एकमेव वज्रि-राज्यं स्व-तन्त्रं रजे । तदेव
 विजितमजात-शत्रुणा गच्छता कालेन वर्धमाने मगध-साम्राज्ये
 विस्तित्ये । अतः शौगत-कालात् प्रागेव रामायणमजाय-
 तेति निधीयते । शौगत-काले प्रसेनजिह्वास कोशल-
 राजः यावत्स्यां राज्यं चकार । रामायणे तु केवलमुत्तर-काण्ड
 एव यावत्स्या नामास्ति, तत्रापि च नव-नगर्या इव । राम-पुत्री
 सव एव तां राजधानीं चक्रे । अतो ऽपि तद्यागतात् प्रागेव
 रामायणमजायतेति श्कुटम् । राम-परिदृष्टा आश्रमाः
 खलु सर्व एव वैदिका आसन्, नैको ऽपि बौद्धः, याम-स्त्राध्यायादि-
 लक्षणात्वाद् । अतो ऽपि शौगत-कालात् पूर्वमेव रामायणं
 प्रादुरासीदिति प्रतिपद्यते । सर्व-जन-सम्मतं जन्मान्तर-
 वादस्यानित्यैव तद्यागती धर्म-चक्रं प्रवर्तयामास, स-फल-
 कामो बभूव च । रामायणे तु जन्मान्तर-वादस्याभासो ऽपि
 नानुभूयते (१२८) । तस्मात् शौगत-कालात् प्रागपि चिरमेव
 रामायणं प्रचरदानीदिति वक्ष्यमहोमः । न हि सत्येन
 कालेन आगतो वा समुद्भूतो वा संस्कारो जनमनसि बह-

(१२८) विद्वत्पुत्राणां पुत्रपत्न्यं सप्त सरथं पुनर्जन्म प्रेक्षन्ती इत्यारं वादस्य
 उल्लिख्यते । तत् तु सध्य-पुरी केनचिद् राम-अस्मिन्नीचरकाण्डे प्राप्तिव्यतिरिक्तं नानुभूयते ।
 अथवा सप्तसरथं प्रत्यक्ष-पुनर्जन्मनामनुज्ञेयात् । 'तस्मात् इदं न चमुरी' इ
 मुञ्जदी-मादास-शाखा-इती वेचरी-जनोचित-सदृश्यो योहीव शाखायां न दृश्यते ।

मूलो भवति । ननु यत्रम यत्रेयुः प्राचीनं वीरं गच्छेत्,
परिव्राजः काश्चिधानः पश्येत् न रामायणं नोदन्नेत्येति,
अतोऽर्थे, नागुप्तेषोऽन्वयान्तरित्वे प्रमाणम् । न यदा
भारतीय-साहित्यानि अत्रापिः ज्ञानाभावात् । तथा चार्द्धं
शास्त्रत्याभावात् रामायणं भार्ममतं बोद्धाः । काश्चित् इ
बौद्धानि विहार-क्षेत्रं पुरोहितं मूर्ति-मतं नास्तिक्यानि वन्दन्
रामायणं नोदन्नेत्येति, सम्प्रत्याभावात् । प्रथमं युगे
गायनस्य परे च लिपि-कव्येच्छया काले काले विपद्या अभिनवा
रामायणं विविधः । अन्त्ये प्रलेपे बहुने पर-युग-मन्त्र-विषयीत्रेण
एव न तस्य पर-युग-मन्त्रतत्वे प्रमाणम् । उत्तमेव बौद्ध-
विद्वेष एव रामायणस्य प्रयोजनमित्युक्तिः प्रत्युक्ता, बौद्ध-धर्मे-
तत्त्वमेव रामायणस्य मार इति यदुच्यते तदपि निरस्तम् ।

‘राक्षसानां विना वीरं’ अर्थः, वीरं न वृत्तम्

अपराधादन्ते नापि इत्यन्तः राक्षसानां १०८ इति

सीता-वाक्यं प्रतिपद्यावन्मन्त्रं वैदिक-धर्मे विवृणोति, न तथा-
गतस्योपदेशं, सुगत-मते च-हिंसायाः भार्मभीम-महा-व्रतत्वात् ।

क्षेत्रविदाहुः, दशरथ-जातकं नाम मरुतं स्वर्गायतनं च
बौद्धम् आस्थानमाद्ययोध्या-क्षेत्रयोर्मन्त्रं, हर्मारम इतिचाद
च गीयस्येति । प्रथमं तावद् दशरथ-जातकमधिकृत्य पृच्छामः,
कथं नाम प्राचीनम् अर्वाचोनादुच्येत ? रामायणस्य मौगत-
कालात् प्राग्-भवत्वं पूर्वमेव प्रादर्शितं, उत्तर काल-भवत्वं च
जातकानां शास्त्र-सिंहस्य बुद्धत्व-प्राप्तेम्, तैरेव वक्ष्यते ।

रामायणादर्वाचीनत्वे दशरथ-जातकस्य, अपराष्ट्यपि प्रमाणानि सन्ति । तथा हि, रामायणस्य रामो लक्ष्मणः सीता भरतश्च जातके राम-पण्डितो लक्ष्मण-कुमारः सीता-देवी भरत-कुमारश्च बभूवुः । एक-शब्दात्मकात् नाम्नो हि शब्दात्मकस्य पराचीनत्वं साहित्ये संशयानुक्रमे च दृश्यते । एवमेव रामः पुराणादिषु (११०) रघु-पतिः राम-भद्रो राम-चन्द्रः श्रीरामः श्री-राम-चन्द्रः रघु-नाथः रघु-वीरश्च सञ्जातः, सीता च नाटकी (१११) सीता-देवी । अपरं च, रामायणे रामो 'ददर्शात्पत्य मातृणां सार्ध-सप्त-भतानि' (११२), दशरथ-जातके तु राम-पण्डितस्य माता 'सोऽसन्नम् इति-महम्मनाम् जेद्विका अण-मईमि' आसीत् । अतीत-युग-भारत-साहित्येषु चरित-वृत्तिर्यद्योत्तरं वर्धमाना दृश्यते । अन्यच्च, रामायणस्य वङ्गोया ग्रांथा राम राज्य-काल परिमाणं न निर्दिशति । प्रतीची उद्दीची च तं दश वर्ष-सहस्रानि (११३), अवाची च दश वर्ष-सहस्राणि (११४) एकादश वर्ष-सहस्राणि च (११५) राज्यं कारयति । जातक-मते तु राम-पण्डितः 'मीनम वल्ल महम्मानी धम्मेन राज्यं कारित्वा सम्म-पदं पूरिसि' । अनयाति-वृत्तगतिमेते दशरथ-जातकं रामायणस्य सर्वा अपि ग्रांथाः । अन्यच्च, रामायणे चक्र-राज-कुमारः पितुरङ्गीकारम-वितर्कं कर्तुम् अविकृत-मना एव वनं

(११०) पञ्च पुराणम्, ३।१।१, ८, १०, ११, अष्टाव्यं रामायणम् महा-वीर-चरितम्, १ चक्र-वर्णितम्, १, ५५५ चन्द्र-कान्ते सीता-राज्यम् ३- (१११) जल-वर्णितम् २ । (११२) लघु-रामायणम्, २।१।३।४ । (११३) मुण्डको-रामायणम्, ६।१८।१४, १०४ । काशी-रामायणम्, १।१३० । (११४) महा-रामायणम्, ६।१३१-१८१ । (११५) महा-व, ६।१३१-१०२ ।

जगाम ; जातके तु स एव अग्नि-पुण्ड्रमिव ज्वलन्नपि जीवत्यपि
 सतां रक्षितरि महा-राजे पितरि विमातृगत्मनो जीवित-
 हानिमागच्छ यत्नं प्रस्थाप्यमानो भ्रात्रा भगिन्या च रुदन्नेव
 प्रामादान्निवक्राम । दिग्विजयिनः चतु राज-कुमारस्य क्रमेण
 नारी-भाषार्पणसिद्धतर-चरितादिभ्यो ऽप्युपलभ्यते । अन्यच्च,
 जातके कूट-पत्रेण अय-महिष्याः स्वार्थ-मिदिरागङ्गते, रामायणे
 तु सत्यपि प्रयोजने पत्र-व्यवहारो न दृश्यते । वस्तुतस्तु केचिदा-
 चार्या बौद्ध-धर्म-तत्त्वानि व्याख्यातु-कामा यथान्यतो ऽन्याः
 कथास्तथा रामायणादपि व्याम-हेमचन्द्रादिवत् राम-कथाम्
 अपह्नीयुः । भिक्षु-धर्म-प्रभावेणैव स्वभाव-वञ्चलस्यापि जनस्य
 स्थित-प्रसन्नत्वमुत्पद्यते इति अनेन जातकेनोपदिश्यते । रामायण-
 वर्णितानामवाचामाश्रमाणामार्पत्वाद् राम-पण्डितो हिमवन्तं
 प्रास्थाप्यत । स-स्त्रीकस्य भिक्षु-धर्मे ऽधिकाराभावाच्च सीता-
 देवी प्रथमं भगिन्यक्रियत, पश्चाद्, असम्पाद्यैव विवाहमन्तरा,
 अभिषेक-काले, आदित एव पत्नीति, अय-महिषी । श्लोको
 ऽपि रामायणादब्रवीतः । रामायणाज्जातके जातकाद् रामा-
 यणे वेति संशये ब्रूमः,—चार्या-वृत्तमादिमे बौद्ध-साहित्ये
 दृश्यते, न रामायण-भारतयोः । अनुष्टुप् तु रामायण-
 भारतयोर् वृत्तमस्ति, न पालि-साहित्यस्य । श्लोक-साम्ये
 रामायणादेव जातकस्य ग्रहणमनुमातव्यम्, न विपर्ययः,
 जातकस्याप्यनुष्टुभः संस्कृत वृत्त-नियमानुवर्तनात्, व्यत्ययाना
 भापान्तर-प्राप्ति-पाठ-विकृति कारणत्वाच्च (१३६) ।

दार-हरणं तदुद्धरणं च अरस्तु-काण्डादौ युद्ध-काण्डान्तं
 रामायणे प्राधान्येन वर्तते । इत-दारोद्धरणार्थं युद्धमेवेति-
 चाडो विषयः । अयोध्या-व्याटयोर्, लङ्का-इयोः, रावण-पारिमीः,
 राम-सिनेनाचस्योः, सीता-इलेन्दोर्, एगामिन्धो-सुग्रीवयोर्,
 लक्ष्मण-पाण्डुसोर्, ईकटोर्-इन्द्रजितोर्, हनुमद्-आरुपासोर्,
 आण्डीनोर्-विभीषणयोर्, नेहोर्-काम्बवतोश्च सादृश्यमस्ति ।
 अय-स्याय प्रियामसी ईलेनी, मैलाप्र-गताय रामाय च
 विभीषणो विषय-मिनायतीन् दर्शयति (१३७) । अय-सिना-
 पर्यवेक्षणमुभयोरेव काव्ययोरेक-विधमेव (१३८) । उभयत्रैव
 मोहिनी तदर्थ-त्यक्त-जीवित-मिना-समक्षमाविर्भवति (१३९) ।
 युयुत्सुना पत्या समागमो यथाष्टुमाप्यास्तथा सम्बोदयोः अपि
 दृश्यते (१४०) । वर्चन-रीतिरपि एक-विधैव । भगवदुदार-
 देव-दिवा-रात्रि-वन-पर्वत-नदी-वाचि-यदानाम् उभयत्र बाहुव्य-
 मस्ति । उभयत्रैव महत्युपमा विपुलं शब्द-चित्रं समुज्ज्वलयति ।
 तस्मात् केचिद् (१४१) भुवन्ति इतिचाडो रामायणमुदपा-
 दौति, केचिच्च (१४२) रामायणादितिचाडिति ।

अत्र ग्रूमः,—केचु पूर्वाह्नम-शतके इतिचाट् समधार्त-
 तति पुरा-विदो वदन्ति (१४३) । रामायणमपि अह-मतकाद्
 अति-पूर्वमप्यासंदिश्यवोचाम । अतो हयोरेतयोः कतरत् पूर्व-

१३७ . अच.उ (कार्यस्मानुशाह ३।११०—१०३ अथ रामायणम् ४।३।
 —१०। १३८) तदर्थ, ४।१।८—११, इतिचाट् (वाच १, ३।१०३—१८३।
 १३९) मैव, = १८३—१०३ अथ रामायणम् ४।३।१—१०। (१४०)
 इतिचाट् (वाच १ ३०६—३०१ अथ रामायणम्, ४।३।३—४१। (१४१)
 मा-वेवरादयः । १४२) इतिचाट् इतिचाट् अथ १४३) च । (१४३) विपुलं च

तनमिति नियेतुं न शक्यते । पौर्वापर्य-निर्णयाभावे कार्य-
कारण-सम्बन्धः कथं निर्णयितः ? न चात्र नाशद्वनीयः,
मारुप्यस्याकिञ्चित्-करत्वात् । दार-हरणं तदुद्धरणार्थं यु-
धादिभिः समाजे साधारणमेव । स्थान-साम्यं वा किम् ।
मायोध्या स्फूर्तेः वर्ण्यते, न च नद्धा प्राचीर-वेष्टितापि द्विषा-
नक्ष्यते । चारित्र्य-साम्यं न गभीरम् । यदस्ति तत् मान-
चित्त साम्यादिवोद्धवति । न रावणः पारित इवाभियोक्ता
दृष्टेः पलाययाम्ना, न च प्रहसे युधे ऽन्तः-पुरं प्रविश्य प्रिय-
रम् । राज-सभामागतामपि समरात् निवृत्तये ऽनुनयनी-
भार्या प्रति तप्योक्तिर् लाघविकैव,

‘अथ यागे रथाग्निरम् ।

अनं पुराण मच्छ त्वं—सुविभी ३३, अ-बुधा’ (१४४) इति ।

न मनेनाद्या राम इव समरे ऽ-पराक्षुखो ऽ-पराजेयो धर्म्य-यु-
धरायणः मत्तो-पलोकी धृष्ट-पद्मो विमुक्तयः । सत्यपि समा-
मोता ईमेन्यो रूपे अस्ति तयोर् महदन्तरम् । ऐलेनी रूप-
मुन्ना स्निग्ध्यैव पत्युराश्रमं हित्वा पर-पुरुषमनुजगाम, भार्य-
श्च तेन उत्राम, भर्तुः अग्रणे ऽभिषेकमाणापि उपपत्ति-स-
तायां ननन्द च (१४५) । मीता तु यस्मात्-कारणा कृता वनवती
इतर्, योभक्षमाणा नद्यायामपि पतिमेव हृदयेनावलम्ब-
तपमा कामं निनाय । सा मता, धरि स्थिता च पति देवता-
नाम् । ईमेना, अस्ति वनवती, रूपेणैव — यदा प्रभार्य

मोहिन्याः ।—चरित्र-दोषं द्विपतः प्रधान-मनसो ज्ञान-वयो-
 ह्वान् नायकान् मस्त्रिययापि मोहयामास चकार च—निन्दि-
 तापि तैरनिच्छद्भिः प्रायम्भत (१४६) । आण्ड्रमाखी न ईक्षे-
 नीष विजय-भागिनी । सा सीतेष्व निर्मला च निरवद्या च
 मधुर-प्रकृतिष्व कृत्य-परायणा च पत्नी । नारी-जनोचित-
 कन्द्याश्च-गुण-गण एव तस्या आकर्षणम् । यतादृग्गैव गृह-
 राक्षीति पूज्यते । मापि सीता-समर्था न प्रकाशते । च-परि-
 मिया खलु वैदेह्याः परार्थ-परता, च हेतुकाः प्रचयो, विम्व-
 जन्त्या प्रीतिः, पवित्रो भावः, अपराजयं निर्भीकत्वमविचलितो
 विद्यामो, दुरतिक्रमा निजस्त्रिता च । ययामेखी समर-भूमौ
 सुप्रीव इव नाचचार । स हि मृत्यु-भय-मन्त्रस्तो वि-जिगीषु-
 रम्यनिकयः समरात् पलायितुमिष्ये ; नक्षत्रोऽयोध्यायां राम-
 मनुगतो वन-वामे तस्य परिचारको लङ्कायां च प्रधान एव
 महायो बभूव । न तथा पादोक्ता भिन्नाधामः । ईक्टीर्-
 इन्द्रजितौ द्वौव प्रधानौ प्रतिपक्ष-नायकौ । समाङ्गत
 एव इन्मा, च-समाप्ते ऽपि यत्ने विजय-हेतौ, ययोचितं
 युयुधे इन्द्र-जित् ; ईक्टीस्तु, दुर्वच-चेता विम्वस्त-भीतय,
 एकाक्षेव योद्धुं नगराद् बहिः स्थितो ऽपि, प्रतिपक्षं दृष्ट्व,
 श्येनमाक्षोक्ष कपोत इव, भीत-भीतः प्रतिबद्धे ऽपि नगर-
 प्रवेशे, आखिले उप-पनायमानम्, त्रि-दाराय नगर-परितो
 वेगेन दधाव (१४७) । यवन-यस्त-भूत आह्वया दुर्जय-यत्नेन
 दानवानामपि समानोत्वम् धानहे । इनुमा स्तु तं बुद्धानि-

तनमिति निघेतुं न शक्यते । योर्धोपर्यं निर्णयामात्रे कार्य-
कारण-सम्बन्धः कार्यं निर्णयितम् । न चात्र नागदूतयोः
भारुप्यस्याकिञ्चित्-कृत्यात् । दार-हरणं तदुहरणार्थं यौ
चादिभेदे समाजे साधारणमेव । व्याज-साम्यं वा शिम् ।
नायोध्या अपार्टेव वर्ण्यते, न च लडा प्राचीर-वेष्टितापि इति
लक्ष्यते । चारित्र-साम्यं न गभीरम् । यदस्ति तत् मानव-
चित्त साम्यादिषोडशति । न रावणः पारिम इवाभियोगार्थं
दृष्टैव धनायाचकः, न च प्रकृते युद्धे इन्तः-पुरं प्रविश्य प्रियया
रेम । राज-सभामागतामपि समरात् निवृत्तये अनुपयुक्तीं
भार्यीं प्रति तस्योक्तिर् लाघविकैव,

‘वहं वाने रवात्रिरम् ।

चल-पुराव गच्छ त्वं—सुमिनी ४४, न वृत्ता’ (१४४) इति ।

न मेनेलाभा राम इव समरे ऽ-पराक्षुण्ढो ऽ-पराजेयो धर्म्य-यु
परायणः सती-पत्नीको धृष्ट-पत्नी-विमुखश्च । सत्यपि समारं
सीता-हेलेन्यो रूपे चक्षि तयोर् महदन्तरम् । हेलेनो रूप-
मुग्धा स्वेच्छयैव पत्युरावासं हित्वा पर-पुरुषमनुजगाम, भार्ये
च तेन उवाच ; भर्तुः स्मरणे ऽभिष्यन्दमानापि उपपत्ति-सह-
तायां जनन्द च (१४५) । सीता तु बलात्-कारेण हृता बलवती
हर्तुर् बीभत्समाना लडायामपि पतिमेव हृदयेनावलम्बा
तपसा कालं निनाय । सा सती, धुरि स्थिता च पति-देवता-
नाम् । हेलेनो, चरित्र-बल-होना, रूपेणैव—ग्रहो प्रभावी

पद्मावर्त्तापिडिक्ता—हीमार् । (१४४) लघु रामायणम् ६ ४११ । (१४५)

शिववाह् । कार्यं । १४६४—५००, ५१८ ५२० ।

मोहिन्याः ।—परित्यक्तोऽपि द्विषतः प्रशान्त-मनसो ज्ञान-वयो-
 हृद्वा नानाकान् मन्विष्यथापि मोहयामास चकप्यं च—निन्दि-
 तापि तैरनिन्द्यहिः प्राशस्त्यत (१४६) । आण्ड्रमाखी न हेले-
 नीव विजय-भागिनी । सा सीतेव निर्मला च निरवद्या च
 मधुर-प्रकृतियः हस्त-परायणा च पत्नी । भारी-जनोचित-
 कल्याण-गुण-गण एव तस्या आकर्षणम् । एतादृशेव गृह-
 राज्ञीति पूज्यते । अपि सीता-समर्चं न प्रकाशते । अ-परि-
 मया खलु वैदेह्याः परार्थ-परता, अ-हेतुकः प्रणयो, विग्र-
 जन्या प्रीतिः, धविनी भावः, अपराजेयं निर्भीकत्वमविचलौ
 विग्रामौ, दुरतिक्रमा तीक्ष्णता च । एगामेष्टो समर-भूमी
 सुधीव इव नाचवार । स हि मृत्यु-भय-सम्बन्धो वि-जिगीषु-
 रप्यनकयः समरात् पलायितुमिष्टः ; लक्ष्मणोऽयोध्यायां राम-
 समुगतौ वन-वामे तस्य परिचारको सह्यायां च प्रधान एव
 महायोधभूव । न तथा पाद्मिनी मनेलापासः । हेक्टेर्-
 इन्द्रजितौ शत्रवेव प्रधानौ प्रतिपक्ष-नायकौ । समाङ्गत
 एव इन्द्रा, अ-समाप्तेऽपि यत्ने विजय-हेतौ, यथोचितं
 युयुधे इन्द्र-जित् ; हेक्टेस्तु, दुर्बल-चेता विग्रस्त-भीतश्च,
 एकाक्षेव योद्धुं नगराद् बहिः स्थितोऽपि, प्रतिपक्षं दृष्ट्वैव,
 श्येनमालोक्य कपोत इव, भीत-भीतः प्रतिबहेऽपि नगर-
 प्रवेशे, आश्लिष्टेऽथ पलायमानम्, त्रिर्-द्वाराय नगरं परितो
 वेगैर्न दधाय (१४७) । यवन-बल-भूत आङ्घ्रा दुर्जय-बलेन
 दानवानामपि संजानीत्वम् आनर्ह । जनूमांस्तु तं दुष्टाति-

शिखरे । आण्डीनीः पर-दाराणां प्रत्यर्पणमुपदिशयति न विभीषणवत् (१४८) विषयं शरणमगच्छत्, न च तमाश्रित्य स्व-जन-ध्वंसाय युयुधे । नास्ति रामायणे द्वयीश्वरः मिथामा-यजन-बल-परिवाता चाखिलेभ्यः, चतुरो जम्बुक-हृत्तिः चिद-हृत्तो महा-भुजो पडोमेडय, न चेन्निषाडि धर्म-प्राणो भरतः कुमन्त्रिणी कुम्भा, चक्षुः-चिप्ता कैकेयी, पिष्ट-वत्सलो दश-हृत्तो दण्ड-नर-पतिर्गुहो वा । अन्यरा-कैकेयीभ्यां विना न रामायणं समभूत्, विना चाखिलेभ्यो नैन्निषाड् । इति स्वतन्त्रे गीत-दण्डे काव्यस्य मन्थन-स्वातन्त्र्या वि-भाष्यम् । वर्णनं सादृश्यादोभ्यपि मानव-चित्तैक्य-मभूताभि ।

अथदप्यस्ति महदन्तरमिन्निषाड् रामायणयोः । पारि-वारिकः सामाजिकः सामरिकश्च धर्मः संस्थाप्यते रामायणेन, इन्निषाडा तु जाति-धर्मो देव-धर्मः समर-यासां च । पारित्रयमिव रामायणे प्राधान्येन कौत्स्यते, तस्मिन्निषाडि धर्म इति नास्तेव । विशाङ्क-विधिं पवित्रो ऽ-नङ्गमौषधेति मन्त्रमानी ऽपि जमोरा व्यभिचारं पारित्य-हेतुं नाशेषत् । प्रचारं परव्यमनित्वपि कैलेनी यवनेषु क्रोधानेषु वा न वचनीया बभूव । तां मनेनाथा निर्विचारं निष्प्रायपितं च पुनर्ग्रहेणुमात्रवाच । अथ यात्रनिकमाख्यामपि इति-षाडा भवदति, आको पदेमाधियो हि भावो योन्टिर्, अनुबधो-ऽपि योन्मनित्वम्, नृह मा भूदिति यत्रा भावो पारित्य इति च मनेनाथाम् दागुमन्त्रं इति । रामायणं देवी ऽपि व्यभि-

धरन् दण्डते (१४८) । पारिवारिक-बन्धनं त्वितिषादि
दृढमित्युपलभ्यते । रामायणे तत् कांठां प्राप्तम् । सौभ्रातृ
पत्नी-प्रेमापत्य-स्नेहय यथा रामायणे तथेतिषाद्यपि । कृपा-
समुत्था भ्रातृ-प्रणयिनी-दोषोपेक्षा दुष्टं भ्रातरं प्रति दृष्टा-
संमिथ्या दया चेतिषाद्यस्ति, रामायणे तु शास्त्रे न सम्भवति ।
पितृ-भक्तिः मातृ-परायणता च रामायणस्य वैशिष्टिकी ।
आतिथ्यं बन्धुत्वं च रामायणे दृश्यते, यथा गुह-भरद्वाजादि-
संवादेषु । इतिषादि तु ते बन्धने दुष्कृत्ये एव । पितामहं
प्रति पितामहस्यातिथ्यं बन्धुत्वं च संयुक्तं यवन-सेना-पती
रणाद्वन एव गुहं हित्वा घर्मणीं घर्मं प्रत्ययच्छत् (१४०) ।
सुधायं पादुक्तं निहतं श्रुत्वा आधिलेडर् भूमौ व्यपतत्, कीया-
नुत्पाटयामास, शिरसि रैशु-राग्रीन् निविधेय, लण्णेन च भक्षणं
महाहर्षम्वराणि विवर्णतां निनाय (१४१) ; यावच्च बन्धु-
घातकं न जघान, न पश्यन् तावदस-जलम् । विकृत्यनी
रसना हमीरमो वीराणां राक्षसामां च, मनाक् रामादीनाम्
अपि । रामादयः कश्यप-हृदयाः, शारीर-क्षेत्र-महा, शत्रु-
भय-विहीनाश्च । शारीर-क्षेत्रस्यासह्यत्वं, लघैः कातरोत्तदा
तस्य प्रकाशनं, शत्रुं प्रति निहुरता बर्बरता च यथा हमीरमो
वीर्यु, न तथा राक्षसेष्वपि दृश्यते । तेषां शत्रु-भयं राक्षसेषु
नास्तेव । द्रौजान-सेना-पतिर्, हेहोर् महा-वीरो ऽपि,
आधिलेडर् दृष्टेय पलायाच्छक्ते । न हि हमीरमो वीर्यु बल-

(१४८) रामायणम् । (कडीदम्) १।४८।१३—१४ ।

(१४०) इतिषाद् (कार्य) ३।१२३—१२४ । (१४१) कैव. १।११६—११७ ।

यत्तरं शत्रुं दृष्ट्वा महतो ऽपि पलायनम-कीर्ति-करमाभीत् ।
निर्भीकास्तु योध-मुख्या बाल्मीकेः । न हि कश्चित् शत्रु-सेना-नी-
प्रधान-वानर-सेना-नीर् वा बन्धवदाहती ऽपि पलायामास ।
रावणो, रामेण हत-मान-दर्पो, युद्धान्त एव समराङ्गनादपसमार ।

इन्द्र-जितं, समरे ऽदृश्यमानं, प्रहर्तुं वारयितुं चाग्रजेन
लक्ष्मणेन, 'ब्राह्ममर्त्यं प्रयोक्ष्यामि वधाय सर्व-रक्षसाम्' इत्युक्ते
रामस्तं विप्रह्वान् धर्म इवोवाच,—

'एकस्य रक्षसो वीरो, इविष्या सर्व-राक्षसान्—

अयुज्यमानान् बन्धवान् बाधनीन् समुपस्थितान्

पलायमानान् सुगो य—न त्व तान् हनुमर्षवि' (१३९) इति ।

ततो ऽक्षिरात् समर-धर्म-परत्वादेव भ्रातरो, शर-बन्ध-बधौ,
मेदिन्या व्यथयाताम् । शक्ति-निर्भिन्ने लक्ष्मणे रामो रावणं,
स्त्र-शर-घातेन हत-मान-दर्पो, परित्यास्तमिवोपलभ्य नि-जगाद,—

हतं तदा कर्म भङ्गं तु दुष्करं हत-प्रवीरस्य ज्ञतस्तदाहम् ।

तस्मात् परित्यास्तमिव प्र-पश्यन् न त्वा श्रूयैर् वल्लु-पर्वं वयमि' (१४१) इति ।

ततो रामानुजयैव रावणः समराङ्गनादपससार । निहते च
रावणे,

'सत्-कारं कियतां भानु की-जन्म परित्यास्तमाम्' (१४३) इति

रामादेशेनैव तस्य सत्-कारः प्रवर्तते । ऐतिहासिक-युगे ऽपि
रामादृतं धर्ममेव युद्धं समाद्रियत । मेगास्थेनीर्-विवरणसत्र
प्रमाणं (१४५), सोमनाथ-युद्धादि च । इतिहासि तु सर्वे विप-

रीतं वर्तते । पादकसद्वयद्वारात् प्रतिनिवर्तमानस्य शिरस्त्राणं
वर्म चोन्मुमोच शक्तिं च व्यनृणात् माययापन्नोः, पृष्ठतयाजघान
तम् एउफर्वाः । ततस्तं हेक्टोः शक्त्या निर्भिद्य भूमौ पातयित्वा
सोप्तासमुवाच,—

‘से हे द्’ एयाहे मुपेम् एउफर्वा’ (११६)—

‘तां स्फूर्दवाव एउफर्वा’ इति ।

निहतं ॥ पादकसि सखा आखिलेउः समर-भूमावप-
ततार । त्रिर् हेक्टोस्तथात् पलायमानो मगरं परितो दधाय,
त्रिषि आखिलेउम् तं दाराद् यवन-मिनाभिसुखं विद्रावयामास ।
हेक्टोर्, भ्रातृ-रूपिण्या आयीत्या मृषा समाम्नासितः,
प्रत्याहत्याखिलेउवमुवाच, ‘आवयोरैकतरः खलु मरिष्यति ;
तत् समयः क्रियताम्, मृतस्य देहः सत्काराय खजनेभ्यो
दाप्यते’ इति । आखिलेउः प्रत्युवाच, ‘मैवं वद—

‘हीम् वाउक् दटि निचाउति वाह वाअगुविन् दुर्किवा पिहा,

वाउहे मुकह टे वाह वाउक् इमप्रवा मुनम् एउफर्वाविन्’ (११७)—

‘ममदी हि न निहत्य सर्वं मरीच तिष्ठति ,

न इहावी च मिवावी मरुकेरिचि वमुता’ इति ।

अथ हेक्टोर् शक्त्या निर्भिद्य भूमौ पातयित्वाखिलेउद्वचैः
सोप्तासं प्रतिजज्ञे,—

(११६) इतिपाठः, १६८७६ ही । ताम् । टे (च) से (तु) मुपेम्
(एउफर्वा) एयाहे (चम एयाहे) एउफर्वाव (अचविम्विन्) । हीम् वचम्विन्
प्रदटिवाउगुवाह मुवाविन् अचउमुवाविन् अमुविन् मीमता एउमी कालेन मुर्किवापि
निचउविन् । (११७) इतिपाठः, १६८७६-७ । हीम (एया) निचाउति
(सिद्धिः) वाअगुविन् (मरीच) वाह (च) मरुकेरिचिवाउहि (पिहा,

'से मेन् कुनेम् ईद्' अइषीगर

ईष्कीसाउम्' आइकीम्' (१५८) —

'तां तु वानय दृष्ट्वा वैश्यान्वपमर्तं खनु' इति ।

यवमा भू-पतितमचेतनं च वीरं परिहृत्यायुधैर् भित्तुमारिभिः ।
ततस्तमाखिलेऽः पार्थि-रन्ध्र-गतेन रज्जुना रथे बद्धा, बलवता
घर्षणेन रेषु-मिघमुत्क्षिपन्तः, प्राकारात् शोचतोः पित्रोः
समक्षमेव, विगेन नौ-साधनं चकार्यं, प्राप्य च तत् पादरक्तः
खट्वायाः पुरो रेणुष्वेव शूनक-वृद्धिभ्यो निचिक्षेप ; पादरक्त-
स्तृप्तये च द्वादश बन्धन-स्यान् क्रीजान-शुषकान् कृत्वा तस्य
चित्तायां स्थापयामास । द्वादश दिवसांश्च आखिलेऽः अह्न्यइति
प्रातरुत्थाय डेक्टोरः शवं रथे बद्धा द्विः पादरक्तसञ्चितां परितो
विगेन चकार्यं । अहह ! दुर्लभा खल्वीदृशी निहुर-वर्षरता
वर्षराधमेवपि ! देवा रामायणस्य द्वितैपिण ऋषि-
दातारो धर्माधीनाय, प्रायेण सत्य-परायणा धर्म-गोप्ताश्चापि ।
न ते हामीरमा इव पान-भोजन-वशा अनुगत-जन-सर्वस्वा नर-
क्षेय-दर्शनं ज-सुख-परायणा वा । हामीरो-देवानाम्मीर्था, क्रोधः
प्रतिहिंसा, व्याय-विमुक्त्यर्थं, प्रवृत्तना, अनुगत-जन प्रियत्वेन
रथ-व्यतीहारय मैव सन्ति तेषु । 'इन्द्रः प्रेषयामास रामाय
रथं मातलि सारथिम्' (१५८) । साधूना परिधायं दुष्कृतां

(विनय) इति-का (वयं सन्ति) आउकः न) एति . अति) , आउडे (न
वादि) अउडे इति . टे . अ) आउकः (निव जावका आउ (अ) अउकः
मन-राजः) अउकः अति , अउकः अति . अउकः (अति) . (१५८) इति-
आउकः अउकः इति . अउकः (अति) अउकः (अति) अउकः (अति) अउकः (अति)
(अउकः) इति . अउकः (अति) अउकः (अति) अउकः (अति) अउकः (अति)

। १५८) अउकः रामायणम् , १५८ : ४ ।

विनाशयात्र प्रयोजनं बभूवतुः । इतिपाठि धर्माधर्म-निरपेक्ष
आयित-जनोपकार एव देवानां प्रयोजनस्तेनोपलभ्यते ।
पारिमं, इन्द्र-युद्धे विजित्य मेनेलाभासा नीयमानं, माययापहृत्य,
आप्नोहिटी द्रोक्षान-यवनयोर् नियमं वितथमकरोत्, प्रवर्तया-
मास च तद् वार्षिकं भोम-हर्षणं 'सर्वलोक भयङ्कर' महा-
युद्धं येन राजधानी स-बल-वाहना भस्मी-बभूव मन्नु-
बाखिलेडः-प्रसुखा दिग्विजयिनो यवन-वीराः । वरुणो
महति छतीये युद्धे आहत-पराजित-पक्षायित-विध्वस्तान्
यवनान् समाहृत्योज्जीवयन् पुनर्जयाय समरे प्रवर्तयामास ।
द्रोक्षान-रथान् प्रवेशयितुमापसीर्यवनानां अर्धुर्ग-प्राचीरं पद्भ्यां
बभञ्ज, विच्छेद च टेडकारो धनुर्गुणं, हेक्टोरं त्रातुं, ज्युपिता ।
स, पाट्रकलमं वहमानम्, आरुषामं परितो भूमिं तमसा ममा-
हृणीत्, येन निर्गम-मार्गमहदा आरुषा महा-वार्धं व्याजहार,

अथ पाट्र्, आरुषा सु बकाह हाट्प् ईदरप् आरुषात् आरुषाचोन्,

पट्र्ईदन् ई' आरुषीन्—अप् अ' अकसात्तुनरविन् इडेयाह ;

एन् डे पाट्रह काह अलेन्न्, एपिह नू टह एरुषावेन् हाट्टीन् (१६०)—

'ज्युपितकलमं पाट्रि, दिवु ज्योति प्रचीरव—

मेव' पद्भ्यां, ज्योतिवि अहि नो, जहि वीचर्म इति ।

(१६०) इतिपाठत्, १०६५५ ० । [६] अथ (घी) पाट्रेर पितर्, पित),
आरुषा (अलत) सु (अन्) आरुषाचोन् (यवनानां) हाट्रपाह (आरुषात्, पुत्रान्)
हाटप् ईदरम् (अन्काशान्) अकाह (वीचम्), आरुषीन् (दिग्विजयम्
आसीदमर्थं) पट्र्ईदन् (कुच) अ (अ), अकसात्तुनरविन् (अट्रि) इडेयाह (इह)
अप् (ईदि) अ (अ) ; एन् डे पाट्रह (ज्योतिवि अ) काह (पर) अलेन्न्
(मेहर) एपिह (जहि) नू (इदानीं) हाट्टीन् (एव मेवमे) इह (गुह्य)
एरुषावेन् (वीचमे) ।

आखिलेउषो युष्मे दग्ग देवाः, पञ्च पञ्च भूत्या, द्रोणान् यवनानां चोपचक्रिरे । दुरतिक्रमं श्रम्यदृष्टमिहयधायं आदयो मद्भटे महा-घोरे ह्येक्योरं तत्याज, आधीनी च मायया भाग भूत्वा अहमपि योत्स्ये इति मिथ्या-वचनेन तं प्रमायमानं इत्ता योधयामास । इन्द्रो वै वेदस्य हमीरमो देवानां पितेव भाति ।

‘स होवाच, ...’ ‘वि शीर्षां तान्महन् च-वन्द्यान् इतीन् वच- इकेभ्य प्रायच्छे, वही’ सभा चतिज्जन् दिवि ब्रह्मादीयानवचमहन्, वहीरे पौलीमान्, इतिथ्या कान्वाद्यान् । तस्य मे तत्र न भोजनं च मा भीयते । इहे मां विजानीयान्, नाप्य केन च कर्त्तव्या वांघो भीयते—न माह वचन, न पिह वच- न सेडेन, न कृष्ण-इत्येता । नाह यथं च न वज्रवां मुखाग्रोर्न वेति’ इति’ (१६१) ।

स्थाने खलु यवन-राजः सेकेन्दरो भारतवर्ष-भीमात्मे नगरमवरुध्य प्रथमं रत्निभ्यो ऽ-भयं दत्त्वा पुरं जघाह, पद्यात् तान् गृह गच्छतो विश्वास-घातेन पथि तरसाक्रम्य निःशेष विनाशयामास (१६२) । सर्वरत्नेन तु इन्द्रमप्यतिशक्ते हमीरो-देवाः । तथा हि, देव-राजो ज्युपिता, बालिशतमी मानव इव रमणी-रूप-पर-वशी ऽपि, नराधम इव, काम-रूपिण्या भार्यया विवदते, कुप्यथ, चरथयोर्लोह-पिणं बद्धा, इन्द्र-गहेन सुवर्ण-शृङ्खलेन ताम् आकाशे क्षम्यति (१६३) । न सम्भवत्येतद् देवेषु मानवेषु वा रामायणस्य ।

(१६१) सग-वेदोवा कौषीतकी उपनिषत्, ३।२ । नाहम्—नह-पुत्रम् । च-वन्द्यान्—वेद पाठ विमुक्तान् । सभा-उक्तम्—कङ्कुरेभ्य । सभा—समीन् । ब्रह्मादीयान्—ब्रह्मादानुमानम् । चतिज्जन्—चमत्तवम्, चतुर्भ्य । मा—म । भीयते—हिस्यत विनाशयति । कोशेन—धीयेथ । वज्रव—चिकीर्षो, कर्तुमिच्छो । भीमम्—कामि । वेति—स्वेति, अपेति । निषेध इवम् एकान्त प्रतिषेध आहतयति । (१६२) इतीर्जं स लावीन् च च आभ्यन्तजान् । (१६३) इतिथात् (होवे), (१६४-१६५)

ययनाः श्रेयो-ब्रह्म घनमसि विष्टा इदं निययाय मीना
 पतेरादेममनुसृत्य निःशब्दं लयायाभिनिर्गन्ति, ममरे च
 प्रवर्तन्ते । होजाना घानरा राक्षसाश्च नदन्ती अभिगन्ति,
 उद्यम्यमाना योहः, नदन्ति च । इन्द्र युद्धं, युगपदाक्रमणं,
 युगपत् प्रत्यावर्तनं च यथा इष्टि तथा पापेष्वन्हायामपि
 हृष्यति । इति धाडि तु युद्ध-विद्यास्ति । धादिमापि विद्यैव
 सा । न सा क्युरति रामायणे । न हि बाधेन बाणः शूनः
 शक्तिर्वा शक्यते ह्येत्तुं शरघितुं च । कथं नाम मन्त्रा-वीरोऽपि
 तेन मितो ह्यं च हिम्यात् पवि पातयेद् वा ? मन्त्रास्त-
 मेकमेव युगपद् बहून् हन्ति (१६४), रावण-वधे च

‘युध युधे न-जन्माश्च इ-ज्ज वायु-ययं नदन्,

रावणवधस्तु वाचाम्, भिक्षा चैव विहितं ब्रह्म’ (१६४) इति

तस्य विस्फोटत्वं स्पष्टमेव । अस्तं तूपकरणमात्रं युद्धस्य, न
 विद्या । शक्ति-निर्भेदे शारीरक्षममात्रमनुभूयते रामायणे,
 न कौशलम् । एकदा,

‘... विविधं हन्ति भुजालः दण्डरवेर्, विजाला’ (१६६)

अथदापि

‘अथा निर्भिह इव च पश्यन् भुवि लज्जते (१६७) ।

न वयो-भिदे प्रसेनुराहतस्य वा रण-कौशलमुपलभ्यते । इति-
 धाडि तु मेव कश्चित् समं लक्ष्माणं कार्याममावरणं च भिक्षा
 शरीरं स्पृशति, कश्चिच्छिरस्त्राण भिक्षा ससाटास्य प्रविशति,

(१६४) कपुगयावचम्, ६।१५-१६ । (१६५) तदम् ६।१५।१-२३

(१६६) वदेव, ६।३।४८ । (१६७) तदम्, ६।१।१३ ।

कचिद् वयः प्रविश्य म्कम्भमाक्रामति, कचिन्नलार्ष्ट भिननि,
 कचिन्नेव-गोलकादधस्ताद् मुखं विवरं प्रविश्य रमणीं भित्ता
 धवल-दन्तानतिक्रम्य चितुकाचिर्गच्छति, कचिन्मर्णा प्रतिपत्ता
 प्रतिनिवर्तते, कचिद् गल-गिरः-मन्थो कर्मणम् आहृत्य साधु-इयं
 हित्वा जीवनं निषांपयति, कचिच्च वर्मं मन्थिं भित्त्या गल-मूर्ते
 प्रविश्य प्राणान् हरति । सत्यपि चर्मणि रामायणे कानि तस्य
 व्यवहारो न दृश्यते । इतिषाडि तु आक्रमण-वारणयोश्चर्म-
 योद्धारं रचति, प्रत्यावर्तने इताइतानामाहरणे च योध-वध-
 धृत-चर्मं प्राचीरमेव विपद्यं वारयति । नैतद्विषयं यत् सेवेन
 इतिषाडा सद्यः दिशो विजिग्ये ।

इयौश्वर-पुत्रेण पारिषा अतिथि-रूपिणा ज्ञातायामन्यतम-
 यवन-राज्याधिपतेर्भार्यायां यवन-नृपतयः मानुषराः स्व-जाति-
 सम्मान-संरक्षणाय एकीभूय नौ-साधनेन सागरसुतीर्य इयमभि-
 जग्मुः । द्रोणानाथ स्व-देश-संरक्षणाय युव-राज-हेक्टोः-प्रभो-
 दितास्थान् निष्कासयितुं व्यवेष्टन्त । एकतः स्व-जाति-प्रीतिर-
 पन्यतस्य स्व-देश-प्रेमा युद्धे प्रवर्तकी बभूव । धन्या खलु
 हेक्टोरः स्व-देश-प्रीतिः । स हि, यवन-दुर्ग-प्रवेश-मार्गे वल-
 वदगुभं शकुनं दृष्ट्वा दैव-प्रेम प्रतिनिवृत्तये स-निर्धन्यमनु-रु-
 भन् स-कीपसुवाच,—

‘इदम् अश्वात्तम् आरिष्टम्—आमूनेत्याह परि पाटीम्’ । (१६८) —

‘एकं हि शकुनं वेद—देव-पितुं कृते रचम्’ इति ।

अन्यदा, समर-भूमौ द्वितीयं महा-कालमिवाखिलेडेयं दृष्ट्वा दुर्गे

(१६८) इतिषाडि, १२/१४२ । इदम् । एक) अश्वात्तम् (शकुन) आरिष्टम्
 (वेदम् / पाटीम् ([देव-पितुं]) परि (कृते) आमूनेत्याह (योधनम्) ।

प्रविष्टेषु द्योतनेषु, पञ्चाक्षौ मा वहिस्तिष्ठेति पितरावहासकात्
भग्नं बुद्धयतुः । ईकटोस्तु ददमुवाच,—

‘पञ्च ई दद’ आत् वन् ईर्दिचन् आर्ह
आर्होन् ई आर्हिनीया आटाहो इमायदा मेपञ्चाह,
ईव ईन् आर्होन् अर्हन्त्याह एतन्ने ईचोव्, न पञ्चीचम्, (१४८)—
‘मेवो हि मे रवे ईमा’ ईर्दिचन् पुनः स्मितम्
इतिनिवर्तिनः, भग्नं हीरवेच पुनश्च वा’ इति ।

किं नाम रामं समरे प्रवर्तयामास? न स्वयमेव तत् सीतामवादीत्,

‘विरहितं आसु मे, मरे, हो ईव रव-अर्हिचन
हीर्हः न-दृष्टमानर्हम्, न लहये कृती नवा ।
रचता मु नवा इतम्, पदवाहं च सर्वत्र
दृष्टातम्यान्-वैजयन्ति निन्दी च हरिभार्जता,
निर्दिष्टाहि नवा, मरे, अमु-इसाहमर्हिचा’ (१४९) इति ।

नात्र पक्षी-प्रेमा लब्धाभियामि प्रवर्तकः, न च भारतानाम् आर्याणां
चक्षियाणां वा सम्मानः । मत्स्वपि बहुषु भारत-राज्येषु—
सम्पु बहुषु चतसराज्येष्वपि—न की इपि केवलं सम्मान-बुद्ध्या
विदेश-राज-द्वतदारम्भ रामस्वीयचकार । सम्येय-हरणं
नामभ्रवमासीत् । वानरा हि सीतामन्विष्यन्तो दिग्गो वि-
दिष्यथ विवेह । अहो पक्षे रावणस्यादाव-जेय रमणी-रूप-

(१४८) ईकियाचम्, १४१०८ १० । आर्होन् (रव पुन [स्मितम्]) आर्हिनीया
(आर्हिनीय, आटाहो इमायदा । इत [लब्धा]) मेपञ्चाह । प्रतीतिवर्तिगुम् । पञ्च
(भग्न, मे) ई दद (तदाच) आत् । हि भुवन) वन् (नितरा) ईर्दिचन्
(प्रमथम्, मेव ; इत्यर्थः, आर्होन् । आत्, न पञ्चीचम् (पञ्चाह) इतहे ईचीम
(हीरवेच) आर्होन् (स्वयम्) अल्ल्याह (भग्नम्, इव ईन (वा) ।

(१४९) लघुरामायणम्, १।१०।४—८ ।

सविहिततमा भाति, प्रतीच्यादिषु प्रचेप-विज्ञास्योराधिकात् । तद् यथा,—रामायणस्य प्राच्यां शाच्यायां राशि-चक्रस्य तत्र चङ्-संस्थानानां चोल्लेखो ऽपि नास्ति । प्रतीच्यादिषु तिष्ठषु तु राम-जन्म-काले दृष्टानि चङ्गानां राशि-चक्रे संस्थानानि वर्ण्यन्ते (१०४) । विदिमं चास्ति विदुषां सु-प्राचीनेषु संस्कृत ग्रन्थेषु राशि-चक्रं सु-व्याक्तं मोदनेर्ह्येति (१०५) । अपरं च, प्राच्या मते गुह्यो नाम शृङ्गवेराधियः

‘तत्र राजा निच दामा, राजस्य दक्षिण भङ्गा,

चारिङ्ग सववाही न्व, गुह्यो नाम, महा भव’ (१०६) इति

निषाद-राज एव, न जात्या निषादस्य । स निषाद-जात्यो ऽप्यासीदिति प्रतीच्यादीनां मतम् (१०७) । य चादौ निषाद-राज चासीत् स एव काले कवि-प्रतिभया जात्या निषाद-जत इति स्व्युटम् । अन्यच्च, यत्र प्राचीं प्राच्या ‘चासीद् वर्ष-ग्रन्थायुष’ (१०८) इति पुरुषं ग्रन्थायुषं वदन्ती विदेः भवदिति (१०९), तत्रैव प्रतीच्याचाची च तं सहस्रायुषं कथयति (११०), उदीची च दश-सहस्रायुषम् (१११) । चादौ य. ग्रन्थायुषासीत् स एव काले कवीनां वर्षमाननात्युक्तिं प्रियत्वेन सहस्रायुः दश-सहस्रायुषाभ्यभवात् । अन्यच्च, गङ्गा-सीरतपो यने कीर्ता मन्मथ विष्टटाम-दृष्ट पुरुषांश्च तपश्चक्षुर्विज्ञातेति सम्प्रभाषे वाल्मीकिः । सीतापि मुनिर्वचनम ज्ञात-पुर्वक्येव ‘परममङ्गलं’

(११२) गुह्यो राजा-द्वयम् १०६ ५ १० अष्टक राजा-द्वयम् १०६ ५ १०

काही १ म दयम् विदुषा-द्वयम् १०७ १०७ अष्टक दक्षिण

काही १ म १०७ १०७ अष्टक दक्षिण १०७ १०७ अष्टक दक्षिण

गुह्यो राजा दयम् विदुषा-द्वयम् १०८ १०८ अष्टक दक्षिण १०८ १०८ अष्टक दक्षिण

१०९ १०९ अष्टक दक्षिण १०९ १०९ अष्टक दक्षिण १०९ १०९ अष्टक दक्षिण

११० ११० अष्टक दक्षिण ११० ११० अष्टक दक्षिण ११० ११० अष्टक दक्षिण

१११ १११ अष्टक दक्षिण १११ १११ अष्टक दक्षिण १११ १११ अष्टक दक्षिण

मेने । तस्मात् प्रतीच्यादिषु तिष्ठषु शाखासु चित्रकूटादने
 वाल्मीकिना सीता-राम-नक्षत्राणां यः समाममो वर्ण्यते (१८२)
 सः, प्राच्यामदृश्यमानः, उत्तर-काण्डोत्पत्तेः परमेव तामां मूने
 प्राक्षिप्यतेति मन्तव्यम् । अन्यच्च, प्राच्यां शाखायां यत्र रामः
 केवलं विष्णु-सुख-पराक्रमो ऽस्ति (१८३) प्रतीच्यादिषु तिष्ठषु
 तत्र स स्वयमेव 'जगन्नाथः सर्व-लोक-नमस्कृतो' भवति
 (१८४) । विष्णोः राम-रूपेण पृथिव्यामवतरणमादि-रामायणीत्-
 पत्तेः परमेव जघट इत्युपरिष्ठादुक्तम् । अन्यच्च, वशिष्ठादयो
 रामं पुण्योदकैरभ्यषिञ्चन्ति प्राच्या उदीच्या भवाच्या
 शाखातो ऽवगम्यते (१८५), प्रतीची वशिष्ठेन राम-शिरसि
 किरीट-स्थापनमपि वर्णयति (१८६) । अनेन वक्ष्यितर-
 मूनस्य प्रतीच्यादिषु शाखासु विभागात् परमेव प्रतीच्यां
 किरीट-स्थापन-वृत्तान्तः प्राक्षिप्यतेति ज्ञायते । अन्यच्च, यौ
 द्वौ श्लोकी भवभूतिना आदिकाण्डात् कुश-मुत्तिनोत्तर-चरि-
 तस्य पठे ऽहे उद्धृतौ ताव-विकली प्राच्यां शाखायां
 वर्तते (१८७), केवलं 'त्वे'-स्थाने 'ह्ये' पठ्यते इति विशेषः ।
 प्रतीच्यामवाच्यां चानयोस्तात्पर्यमात्रं दृश्यते (१८८) । पाठ-
 विकार एवात्र कारणम् । अन्यच्च, प्राच्यां न कुत्रापि तथा-
 गतस्य तद्-धर्मस्य बोधेखो ऽस्ति । प्रतीच्यादिषु ॥ तिष्ठषु
 लोकायतिक-मत-दूषण-प्रसङ्गेन बुद्धचोरो नास्तिकश्च कथ्यते

(१८२) मुम्बयी रामायणम्, २।३६।१५-१६ । माद्रास रामायणम्, २।५६।१६ ।

काशी-रामायणम्, २।३६ । (१८३) अथ रामायणम्, १।२।४। (१८४)

मुम्बयी रामायणम्, १।१८।१०-११ । माद्रास रामायणम्, १।१८।१०-११ । काशी-

रामायणम्, १।१८ । (१८५) वक्ष्यित रामायणम्, ६।११२ । काशी-रामायणम्,

६।११० । माद्रास रामायणम्, ६।१०।१२४, २५ । (१८६) मुम्बयी-रामायणम्,

६।१२८।६० । (१८७) अथ रामायणम्, १।१०।१४, १६ । उत्तर-चरितम्

(जीवानन्द मञ्जुवर्णम्) । (१८८) मुम्बयी रामायणम्, १।७५।२६-२८ । माद्रास-

(१८८) । धर्म-चक्र-प्रवर्तकस्य सुगतस्य लोकायतिर्नैर्की-
करणं चौर इत्युपानम्य चक्ष्यन् विन्द-मतेरु विद्वेष्टुः
माहमवेव । रामायणस्य भौगत-काल-पूर्वत्वमुपस्थादेवोक्तम् ।
अन्यथ, परस्य-काले भौतोक्तोपाध्यायं यत् तापमाय
'निमित्तं खड्गम्' न्याय-विधिना दीयते न प्राच्यां प्राच्यायाम्
अ-निमित्तो ऽपि (१८०) प्रतीच्यादिवु इन्द्रो भवति (१८१) ।
गच्छति काले अज्ञातो ज्ञातः सम्पद्यते, न विपर्ययः ।
अन्यथ, राम-राज्य-काल-परिमाणमधिकृत्य यत् पूर्वगतं तदपि
प्राच्यां प्राच्याः प्राचीनत्वमस्य दर्शयति । वचना रीति
पर्यालोचनयापि गौड़-माहृत्यध्याति प्राचीनत्वमनुमीयते ।
आदौ हि गौड़ी वेदमूर्ति चेति हे एव रीतो आस्ताम्, नतः
क्रमेणापराः आविर्भवन्तुः । अत्येव साहित्ये रीतिर्विचार्यते ।
प्रत्येव बहुलत्वं च रामायणस्य, काले काले प्रवर्धमानं,
तिलक-कारादिभिर्विप्रदर्शितम् (१८९) ।

सा प्राचीं शाखायि, पञ्च विभति सङ्ख्याधिक श्लोकमयी
(१८३) इतिषाडयत् पञ्च गुणाः, प्रत्येव बाहूण्यादिति विस्तृता,
अप्राप्तिकत्वाति-हति युनहति-प्रधति दोषेर् दूयिता च महा
पण्डितनायि प्रायेण समया सम्यक् न पच्यते, किं युनर् विद्या-
यिना । आस्तामपरो बुधः, विद्याभागरो ऽपि, संस्कृत-साहित्यं
विश्ववाम्, रामायणं नाजोगणत् (१८४) । संस्कृत विद

ବାମାହସ୍ୟ ଶାନ୍ତବ୍ରତ, ୩୯ : ୧୯୮ ଜୁଲାଇ ବାମାହସ୍ୟ ୧୯୮୯-୯୦ ଗ୍ରହ
 ବାମାହସ୍ୟ ବାହ୍ୟାବୃତ : ଗାନ୍ଧୀ ବାମାହସ୍ୟ ୧୯୮୯ ୧୯୮୯ ଗ୍ରହ ବାମା
 ହସ୍ୟ ୧୯୮୯ ୧୯୯୧ ଜୁଲାଇ ବାମାହସ୍ୟ ୧୯୮୯ ୧୯୯୧ ଗ୍ରହ ବାମାହସ୍ୟ
 ବାମାହସ୍ୟ : ଗାନ୍ଧୀ ବାମାହସ୍ୟ ୧୯୮୯ : ୧୯୯୧ ବାମାହସ୍ୟ ଲିଖିତ ଗ୍ରହ
 ଗ୍ରହ ୧ ଗ୍ରହାବୃତ କମଳାହସ୍ୟ : କମଳାହସ୍ୟ କମଳାହସ୍ୟ ୧୯୮୯
 ବାମାହସ୍ୟ, ଗାନ୍ଧୀବ୍ରତ-କମଳାହସ୍ୟ ୧୯୮୯ ୧୯୯୧ ବାମାହସ୍ୟ
 ବାମାହସ୍ୟ-କମଳାହସ୍ୟ ୧୯୮୯ ୧୯୯୧

स्वस्वायतनेषु रघुवंश-महाकाव्योत्तरचरितादिवेष मीदत्ते,
प्राज्ञत-रामायणेष्वपरे । मूलानुवादयोस्तु महदन्तरम् । जिज्ञेस्तेषु
आदि-कवेः कालिदासो ऽपि, का कथापरिणाम् । मूल-रामायणं
संक्षिप्य स्व-कृत-वचनेः, चेमेन्द्रो रामायण-कथा-भार-मञ्जरीं
भोज-राजय चम्पू-रामायणमकार्षीत् । न विद्यते तयोर्
वाल्मीकिः शब्देन्द्रजातम्, चतुतोपमं भाव-विस्फुरणं वा ।
तस्मात् सु-कवि-कृते अपि ते न समादृते ।

एतत् सर्वं मनसि-कृत्य, समालोक्य च चतुर्थी ऽपि शाखा
रामायणस्य, आदि कवि कृतेः प्रसरणाय, पण्डित-प्रवर-
गौरिमिषो-सम्पादितां सार्धनिष्ठा-राजस्य चार्त्तम्-आन्वर्तौ
पथिन प्रकाशितां च प्राचीं शाखासु प्राचीनतमामवलम्बा,
अत्युक्तिं पुनरुक्तिमवान्तर-विवृतिं च विज्ञाय, त्रिभिरादि-
काम्य वचन-सङ्घर्षैर् मीता-राम-कथेऽहं प्रीच्यते । यत्र यत्र
गौरिमिषो-धृतं पाठो ऽस्मभ्यं दुष्टत्वेन नारोचिष्ट तत्र तत्र कनि-
काता-राजकोय-संस्कृत-विद्यालय-ग्रन्थाधानं निषीर् आश्रित्य-
याम । मह विस्तर-भिया शब्द-चित्रम-स्रष्टी-कृतं भाव-विस्फु-
रणं प्रतिरुद्धं वा । व्यच्छन्देनात्र कवि-गुरोर् भारती विन-
मतिः । किमधिकं ब्रूमः ?

‘प्राप्तभ्यस्य पुनातु वर्धयतु च श्रेयानि मेयं कथा,

मङ्गल्या च मनो हरा च कमतो मामेव च मङ्गेव च ।’ (१८५)

१८५ पुनरु वर्धयतु च श्रेयानि मेयं कथा । मङ्गल्या च मनो हरा च कमतो मामेव च मङ्गेव च ।
मङ्गल्या च मनो हरा च कमतो मामेव च मङ्गेव च ।

विशदयाम् ।

वचनानि मङ्गल्या च मनो हरा च कमतो मामेव च मङ्गेव च । मङ्गल्या च मनो हरा च कमतो मामेव च मङ्गेव च ।
मङ्गल्या च मनो हरा च कमतो मामेव च मङ्गेव च । मङ्गल्या च मनो हरा च कमतो मामेव च मङ्गेव च ।

६६ मङ्गल्या च मनो हरा च कमतो मामेव च मङ्गेव च । मङ्गल्या च मनो हरा च कमतो मामेव च मङ्गेव च ।

AUGARCHAND CHAIRODAN SETHIA
JAIN LIBRARY.
BIKANER, RAJPUTANA.

अनुक्रमणिका ।

तपः-स्वाध्याय-निरतस्तपस्वी, धाम्-विदां वरः,
नारदं परिप्रपञ्च वास्योक्तिर्मुनि-मत्तमः,—
“को ह्यस्मिन् प्रयितो लोके भद्र-गुणैर्गुणवत्तरः,
धर्मज्ञश्च क्षतज्ञश्च भव्य वास्यो, हृद-वतः ?
उदारादार-भयसः, सर्व-भूत हिने रतः,
वीर्यवांश्च वदाम्यस्य कथायि प्रिय-दर्शनः ?
जित-क्रोधी महात्मा कथं ? धृतिमान् कोऽनशूयकः ?
सम्प्राप्त-वीर्यान् कल्पाद्य देवता अपि विभ्यति ?
क उदारः, समर्थश्च मैत्रोक्त्वस्यापि रक्षणे ?
कः प्रजानुषङ्ग रतः ? को निधिर्गुण-सम्पदाम् ?
समधा कृपिणो जज्ञोः कभीकं भञ्जिता नरम् ?
अनिन्तान्न शूर्येन्दु शक्तीरेन्द्र समश्च कः ?
पतदिष्णाम्यहं श्रोतुं त्वमी, नारद, तत्त्वतः ।
देवर्षे, त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमैव विधं नरम् ।”

[illegible]

राक्षसाधिपतिः शूरो रावणः, क्रोध-मूर्च्छितः,	
जगाम, सङ्घमारौघो, रामायम-पदं, ततः ;	२१
तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजो,	
जहार भार्यां रामस्य, हत्वा रघुं जटायुपमम् ।	२२
सु-धीवस्तस्य रामस्य श्रुत्वा वाक्यं, महा-मनाः,	
धत्ते वानर-राजेन वैरानुकथनं महत् ।	२३
समयं तौ ततः कृत्वा, नर-वानर-पुङ्गवौ,	
किष्किन्ध्यां राम-सुधीवौ जग्मतुस्तौ, गुह्यां, तदा ।	२४
तत्र, सुधीव-वचनाद् धत्वा वासिनमाश्रये,	
सुधीवायैव तद् राज्यं राघवः प्रत्यपादयत् ;	२५
ततः, सुधीव सहितो, गत्वा तीरं महोदधेः,	
समुद्रं शोभयामास शरैरादित्य-सन्निभैः ।	२६
दर्शयामास चात्मानं समुद्री राघवस्य तु,	
समुद्र-वचनाच्चैव नमः भेतुमकारयत् ।	२७
तेन गत्वा पुरीं लङ्कां, हत्वा तं राक्षसेश्वरम्,	
अभ्यपिबुध्नु न लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।	२८

[illegible]

तामुवाच ततो रामः पश्यं तत्र भंसदि ;	
असृग्माणा सं, सीता विषेय स्वप्नं, ततः ।	१४
स चाम्नि-वचनात् सीतां, ज्ञात्वा विगत-कल्पयाम्,	
अपह्नीदमलां रामो, वचनाच्च गुरोस्तदा ।	१५
पुष्पकं च ममारुह्य नन्दिधाममुपागमत्,	
पान्तयामास शैवेमाः पिबन् सुदिताः प्रजाः ।	१६
देवर्षे, धी त्वया प्रोक्ता गुणाः पुरुष-दुर्लभाः,	
तेषामेव समावायः साम्प्रतं राममाश्रितः ।"	१७
स, मुहूर्ते, गते तद्धिन् देव-लोकाय नारदे,	
जगाम तमसा-तीरं, बाल्मीकिर्मुनि-सत्तमः ।	१८
अवगाह्य जलं, ज्ञात्वा, जज्ञा जल्पं च वाग्-यतं,	
निरीक्षमाद्यो व्यचरत् भवतस्तमसा-वनम् ।	१९
ततः, स, तमसा-तीरे विचरन्तम-भीतवत्,	
ददर्श क्रीडयोस्तात्र मिथुनं, चारु-दर्यनम् ।	२०
तस्माच्च मिथुनादेकमागत्मानुषमचितः,	
जघान, बहानुग्रयो निपादो, मुनि-सचिधौ ।	२१

१४ । ताम्—सीताम् इति केष । पश्यन्—दर्शयन् निरुत्तम्, जलं-स्तम् [वाक्यम्] । भंसदि—समाधां जलतायाम् । अ-सृग्माणा—अ-सृग्माणा । स्वप्नं—
 अर्पि । १५ । वि-गत कल्पया—निपाया । १६ । सुदिता—हृष्टा । १७ । समावायं—
 समूह । साम्प्रतम्—अधुना, इदानीम् । १८ । मुहूर्तेम्—वाक्ये स्थिता इति केष ।
 १९ । जलं यत—यत-वाक्, निर्वाक् इत्यर्थः । आदिताद्यादित्यात् विज्ञानम्
 विकल्पितः पर-निपातः । २० । विचरन्तम्—विचरन्तम् । दक्षम-वर्णम् । अ-भीतवत्—
 भय-रहितम् । मिथुनम्—हस्तम् । २१ । अ-नुपसचितं—
 अ-नुचितं, अननुमित । बहानुग्रह—बहूँ वैर । निपात—अस्मात् ।

- तं, शोणित-परीताडं, चेष्टमानं महीतले,
दृष्ट्वा, क्रीडन् रुरोदातीं, करुणं, खे परिभ्रमा । ४२
- तं तथा निहतं दृष्ट्वा निपादेनाच्छुभं वने,
मुनेः शिष्य-सहायस्य कारुण्यं भमजायत । ४३
- ततः, करुण-वेदित्वाद्, धर्मात्मा स द्विजोत्तमः,
निश्चय्य करुणं क्रीडन् रुरोदातीं तां, जगाविदम्,— ४४
- “मा, निपाद, प्रतिष्ठां त्वमगमः, शान्त्यतीः समाः ;
यत् क्रीड-मिथुनादेकमवधीः, काम-मोहितम्” । ४५
- तस्येदमुक्त्वा वचनं, चिन्ताभूत् तदनन्तरम्,—
‘शकुनं शीघ्रता श्रोत्रं किमेतद् व्याहृतं मया ?’ ४६
- तमेव चिन्तयन्नयमुपायादायमं मुनिः ;
उपविष्टस्ततस्तस्मिन् बभूव ध्यातमास्थितः । ४७
- आजगाम ततो ब्रह्मा, लोक-कर्ता, स्वयं-प्रभुः,
स्वयम्भूर्भगवान्, द्रष्टुं स्वयं तस्मैपि-सत्तमम् । ४८

४२ । शोणितम्—दृष्ट-पदादीनि विविचयन् । खे—वाकाशे । परिभ्रमा
[पती]—[तं] परितः प्रवहमाना । ४३ । निपादम्—पवित्रम् । मिथ सहायस्य—
शिष्य-सहितस्य । ४४ । करुण वेदित्वात्—करुणं समवेत्तित्वात् । करुणम् (करुणम्)
वेदितुम् (अनुभवितुम्) श्रोत्रं यत्नः स करुणवेदीः । ४५ । प्रतिष्ठा—सुप्रसिद्धिः,
कीर्तिः । मा अगम—मा गम, न प्राप्नुहि । शान्त्यतीपि शान्त्यगमः । च. रं ।
शान्त्यती—शान्ता । शान्त्यती समा—चनेषान् संवहरान् । च. री—इदानीं
वधिः । ४६ । शकुनम्—पक्षिणम् व्याहृतम् उक्तम् । ४७ । उपायात्—उपायवन् ।
४८ । लोक-कर्ता—भूवर्दि-‘लोक-कर्माती’ । स्व-प्रभु—स्व राज्यं ईदृशम्
भार्यया वेत्ता । स्वयम्भू—आद्यम् । ४९ । भगवान्—पदेनैव-सम्बद्धः ।
‘पदेनैव सम्बद्धः ईदृशं भगवत्-पदं भगवत्-पदेनैव सम्बद्धः भगवत्-पदम्’ ।

वाल्मीकिरपि, तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय, वाग्-यतः, प्राञ्जलिः, प्रणतो भूत्वा, तस्यो, परम-विधितः ।	४८
उपविष्टे च तस्मिंस्तु माधाश्लोक-पितामहे, तद् गतेनैव मनसा, वाल्मीकिर्ध्यागमास्थितः,	५०
शोचन्निव सुहृः क्रीडो, ततः, श्लोकमिमं पुनः जगादान्तर्गत-मना भूत्वा, श्लोक-परायणः,—	५१
“कृतं पापात्मना कष्टं व्याधेनाभार्य-बुद्धिना, यत् सु-चार-रवं क्रीडमवधीत् तमकारणात्” ।	५२
तमुवाच ततो ब्रह्मा, प्रब्रजन्, सुनि-भक्तमम्,— “महर्षे, यदयं प्रीतस्त्वया क्रीड-वधान्ययः,— श्लोक एवास्त्वयं ब्रह्मस्य वाक्यस्य, शोचतः ।	५३
स्वच्छन्दादेव ते, ब्रह्मन्, प्रवृत्तेयं सरस्वती— वृत्तं प्रयय रामस्य, यथा ते भारदाश्रुतम् ।	५४
यावत् स्वास्थानि गिरयः सरितश्च मदी-तले, तावद् रामायण-कथा श्लोकेषु प्रचरिष्यति ।”	५५

४८ । वाग्-यतः,—[अति लघुम वशात्] वाक्य हीन । ५० । श्लोक-पितामहः—ब्रह्मा । ‘ब्रह्मा देवानां प्रथमं सत्त्वमुच्यते’ । तद्-गतेन—क्रीड-गतेन । ५१ । जगाद्—उत्पत्ति । अन्तर्गत-मनाः—अन्तर्गत श्लोकाद्यै रथ ह्यन विन । ५२ । कष्टम्—[क्रीड वच-कपम्] । व्याधेयं बुद्धिम्,—खेप्य-बुद्धिना, दुष्ट-बुद्धिना । सु-चार-रवम्—सु-नूपुर-मनम् । अमवीम्—हलवान् । ५३ । श्लोकः—कथो बह्वं अनुपाद्यं वाक्यम्, प्रयम्, अविता । ५४ । स्वच्छन्दात्—श्रेष्ठतया, अनादादिन, अन-आशत । सरस्वती—वाणी, वाक्यम् । वृत्तम्—चरितम् । यथा—यथाकथम् । ५५ । सरित्—नदी ।

- इत्युक्ता मगदाम् श्रद्धा मयेवामाहोयनः ।
 ततः स मिथो वाच्योक्तिविशेषं वर्यं वदते । १६
- तथा बुद्धिभूतं तत्र वाच्योक्तेरयं, भीमम्,—
 “अग्रेषु शमायत्तं धीर्जीरोद्धौ करवाणावम्,
 धर्मं कामार्थं मम्वरं, बहु निनायं विस्तारम्,
 ममृदमिह वृत्ताय, भोक्तुं पुनः पशयन्मम्” । १७
- तथा पुनः काव्यं वीर्यं देवार्थं नास्तीति, अथि,
 भोक्तादन्विष्य भूयश्च अस्ति, अस्ति यतः । १८
- उपमृद्योदकं मम्वरं, मुनिः, श्रित्या कृताश्रयः
 प्राचीनायेषु दर्भेषु, काव्यव्याप्तेषु न गतिम् ; १९
- तयोः वनेन चाश्रित्य, अस्ति भूवि तत्रयः
 ददते तत्र प्रत्यक्षं, पानाशमनञ्च यथा , २०
- इहा चानन्तरं चक्रे रामस्य अस्ति मम्वरं,
 धर्मं कामार्थं मम्वरं, पुनः अयं वीर्यम् । २१

१६ । अन्विष्योक्तं—अन्विष्योक्तं, वाच्यम् अन्विष्य, अन्विष्ये । १७ ।
 अग्रेषु—अग्रेषु । ईदृशे—आ निवर्तित्यादिषु अन्विष्योक्तं—अन्विष्योक्तं
 अग्रेषु । १८ । अन्विष्य—अन्विष्य । अन्विष्य—अन्विष्य । अन्विष्योक्तं—
 अन्विष्योक्तं—अन्विष्योक्तं । १९ । उपमृद्योदकम्—उपमृद्योदकम्—
 अन्विष्योक्तं । प्राचीनायेषु—प्राचीनायेषु (having the points turned towards
 the east) दर्भेषु—कुम्भेषु । अन्विष्योक्तं—अन्विष्योक्तं, अन्विष्योक्तं यतः न पश्यति । अन्विष्योक्तं
 अन्विष्योक्तं वर्तमानं प्रयोगः । २० । अन्विष्योक्तं—अन्विष्योक्तं (रामस्य) ;

श्री-लघु-रामायणे आदि-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अयोध्या ।

कौमसो नाम मुदितः स्कीतो जन-पदो, महात्,	
निविष्टः सरयू-तीरे, पशु-धान्य-धनहिमान् ।	१
अयोध्या नाम तत्रासीन्नगरी लोका-विन्दुता,	
मनुना मानवेन्द्रेण पुरेण परिनिर्मिता ।	२
आयता दश च द्वे च योजनानि महा-पुरी,	
श्रीमती, श्रीणि विम्भीकां, नव-संस्थान-शोभिता,	३
सुविभक्तान्तरा द्वात्रा, सुविम्भीका-महा-पथा,	
शोभिता राज-मार्गेण लज्ज-संशान्त-रत्नता,	४
नाना-वस्त्रिण-जनोपिता, नाना-रत्न-विभूषिता,	
महा-शासनाहता, दुर्गा, उद्यान वन शोभिता,	५

१ । मुदित — [वाक्ता चर्मेत पवित्र लभाम्] समुत् । अदीत,—उपरीनर्
 हिर्द प्राप् । निविष्ट—संस्थापित । अहिमान्—सम्पन्न । आसीत् इति शेष ।
 २ । आयता—दीर्घा । दश च द्वे च—द्वादश । योजनानि—आक्रमण (Yojana)
 ३ । महा-पथ—वहिर्गामी । राज मार्ग—राज द्वापाम् पुर प्रवेश सर्व पथ-
 शोभितो मार्ग । ४ । महा शासनाहता—महता शासिन (शासकैश्च) आहता (दिष्टता) ।

- दुर्ग-गभीर-परिक्षा, नानायुध-ममन्विता,
 कवाट-तोरण-युता, उपेता धन्विभिः मदा । ६
- पुर्यां तस्यामयोध्यायां वेद-वेदाङ्ग-वित्तमः,
 दीर्घ-दर्शी, महा-तेजाः, पौर-ज्ञानपद-प्रियः, ७
- इक्ष्वाकून्नामति-रथो, यज्वा, धर्म-भृतां वरः,
 महर्षिकल्पो राजर्षिम्, त्रिषु लोकेषु विद्युतः, ८
- बलवान्, विजितामित्रो, नीतिमान्, नियतेन्द्रियः,
 धन-धान्यहि-विभवैः शक्र-वैश्वणोपमः, ९
- आदि-राजो मनुरिव प्रजानां परिरक्षिता,
 राजा, दम-रथो नाम, बभूव, त्रि-दशोपमः । १०
- तेन सत्याभिमन्येन, त्रि-वर्गमनुपश्यता,
 पालिताऽभूत् पुरी सा तु, शक्रेणैवामरायती । ११
- हृष्ट-पुष्ट-जने तस्मिन् पुरे नैवावहु-श्रुतः
 कथिदासीन्नरो, नापि कथिदन्वाय-वृत्तिमान् । १२

दुर्गा—जगन्मा । अग्नानानि—क्षीणार्थ-पुष्प-वाटिकाः । दुर्गा उच्यते ।—समेरमात्र
 चार्थः । ६ । दुर्ग-गभीर-परिक्षा—दुर्गा । जगन्मा । गभीरा (जगन्मा) च परिक्षा
 (गड्ढाई, a moat or ditch) युक्ता सा । यथा दुर्गे (जल दुर्गे) गभीरा
 &c तोरणम्—गड्ढीरेण अन्तःपुर-मूर्ती दाह-वन्धः (a decoration of the
 gate-post) युता उपेता—समेरमात्र चार्थः । ७ । तेज—प्रतापः । ८ । वृत्ति-
 रथ—दम सहस्र महा रथैर्विज्ञा । 'अथो दम सहस्राणि शोधयेद् दम धन्विनाम्-
 शस्र शस्र-प्रवीण्य न महा रथ उच्यते' । यज्वा—योग-वाजी । ९ । अ-मित्र—अनु-
 शक्ति । अमृदः । वैश्वण्य—कुर्वेत् । १० । त्रि-दश—द्वे । ११ । सत्याभिमन्य-
 मन्व प्रतिष्ठ । त्रि-वर्ग—धर्म-कामार्था । १२ । अ बहु-श्रुत—अल्प-विद्या ।

न चाल्प-निचयः कथिदामीत्तत्र पुरे नरः ;	
न चाप्यामीदमन्तुष्टः कुटुम्बी तत्र कथम् ।	१३
न कदर्यः कथिदामीन्, नागृतो, न शठोऽपि वा ;	
न मामी, न च मरणी, न मृ-शंसो, न कथ्यनः ।	१४
नराः स्व-दार-निरता, नार्ययामन् पति-व्रताः ;	
सु-व्रता धृतिमन्तय नरा आभंस्तया स्त्रियः ।	१५
नाकुण्डली, नामुकुटी, नास्त्रवी, नाविसेपनी,	
तत्रैव प्राकृतो नाभौद, दरिद्रो वा, पुरोत्तमे ।	१६
नागृष्ट-भूषण-धरो, न चाप्यामीदनिष्क-वृक्ष,	
नाहस्ताभरणोपेतो, नाकुशुर्, न च नास्तिकः ।	१७
नानाहिताग्निर्नायत्वा विप्रो ; नाप्य-सहस्रदः	
कथिदामीद्वयोध्यायां—मद-वृत्त-रहितो जनः ।	१८
स्व-कर्म-निरतायामन् सर्वे तत्र द्वि-जातयः,	
यज्ञाध्ययन-निष्ठाय, विरताय प्रतिपद्यात् ।	१९

१३ । कुटुम्बी—गृही, गृहस्थः । १४ । कदर्य—कपच । 'आत्मानं चर्म-कर्म च पुन-दारां च पीडयेत्, सोऽपि न विनश्ये' इति श्रुतिः । च-दुत—च-नय-परायण । अतम्—अन्तम् । मामी—सहस्र (haughty) मरणी—कीपक (angry, arrogant) मृ-शंस—यः शंस, कुशु । कथ्यन—आप्त-दाया-परायण (generous). १६ । नाकुण्डली—कन्दलादि निष-रहित । प्राकृत—गोच । १७ । नागृष्टम्—च निमलम् । निष्क—सरो भूषणम् । नास्तिक—नामि पर-शोक इति बुद्धिमान् । १८ । नाहिताग्नि—अग्नि होत्री (One who connects the sacred fire) अहस्ता—होम-यति-रहित । अहस्ता—वदान इत्यर्थः । १९ । प्रतिपद्य—अदा-व्रति विविधा पर-वृत्तयः शीकार ।

- रूपं चातुर्यं-माधुर्यं शोभाचारं गुणान्विताः
 मायेयामपयोध्यायां, गृहामरणं नामम् । २०
- नामर्षो, नापि चोदिम्नो, मातुरो, न भयाङ्गिनः
 दृष्टुं शक्यो ह्ययोध्यायां, नापि राज्ञश्च भक्तिमान् । २१
- पण्येष्ठान् पूजयन्, पितृन् देवातिर्योस्तथा,
 धामन् दीर्घायुषस्तथ नराः, मत्स्यं परायणाः । २२
- एषमित्याहुः-नायेन पालिता माभवत् पुत्री,
 यथा पुरस्तात्प्रमुखा मानवेन्द्रेण भूरियम् । २३
- योधानामस्मिन्कम्पानां, मयुगीशनिवर्तिनाम्,
 गुप्ता पुरी मज्जये, सा, सिन्दूरिष्वपि सिरेर्गुहा । २४
- कम्बोज-देशजैषापि ह्येवमायुजैस्तथा,
 नदीजैर्वाह्मिजैषापि पूर्णा, हरि-हयोधमे । २५
- विन्ध्य-पर्वतजैर्येव नागैर्ह्येवमेस्तथा,
 सर्व-धीर्य-गुणोपेतैः, शूरैरप्याल-चेष्टितैः । २६

२० । स्वरूपं—निर्मलम् । २१ । न-मर्षो—न सहितम् । न-भयो २२ । मयुष्यं—पुत्रम् । गुप्ता—रक्षिता । २३ । कम्बोज-देश — कम्बोजाणां (कम्बोजाणां) देश, इदानीं तिब्बत (Tibet) इति भाषा व्यासो दत्तः । बालावु—भारत-वर्षात् उत्तर-पश्चिमभागे दिशि स्थितो देश-विजयः । नदीजैः—सिन्धु नदी समीपेभ्यः । वाहि—इदानीं बाल्ख (Balkh) इति भाषा व्यासो मभाजः । हरि-हय—उद्योतः । हरि—हन्तृ । तस्य हय (घञ्), उद्योतः । २६ । नागैः—नैः । ह्येवमे—ह्येवमेव पर्वत-जाते । शूरैः—बलवद्भिः । अ-व्यास चेष्टितैः—दृष्ट-गण-चेष्टित-रक्षितैः । व्यास—दृष्टो गणः ।

द्वितीयः धर्मः ।

आविर्भावः ।

निर्धोऽनृषिः कृत्यान्तुः सार्वभौमः पुनः।

[illegible]

बौद्धाद्वयः सन्, तैर्द्वयौ चामरुण्डभा.

दुर्गतिः काम-देवस्य बभूव हर्षो मुनिः ।

मातां प्रसूतिं दुष्टाचर्याभिर्द्रुमैश्च नृपः

શામ કચ્છના જાતુજી ભગતા, દેવ હાલિયલ.

अथ-नमो-गुरु-भ्यो-तु-वन्द्य-प्रतिमो-जगत्.

श्रीमन्महाभारतम् ।

भारमो नाम केहेया: पुत्र, भाव-वशात्तम ,

अर्माया ॥ महाया ॥ मण्यान् वन-विजय ।

तथा कच्छस्य प्रकृष्टो सुमित्राजनयत् सुतो.

हृद भातं, महांभातौ, वामभावरत्नौ गुणैः ।

न दास-ममता, भर्षे, महुष्याता, नरपंभा ।

अपुण्यम् न कामान् पितुर, धर्म-परायणाः ।

■ जनुभिर्महा-भागै, पुत्रैर्दम-रथो हतः

बभ्रुव धरम-प्राप्तो, देवैरिव पितामहः ।

୧୨. ମା — ବିଷୟ-ବିଷୟର ଉପର ଉପର । ୧୩. ଉପର — ଉପରର ବିଷୟ ଉପର ।

୧ । ଅସାଧୀ—ବହାମ୍ବ ଖାଣି, କବିହାଣି । ୩ । ଲୁହଧାରା—ଲହା-ଧନାଳ, ଲହ

अनुर्धातवः ३ प्रत्ययः —अन्, इन्, उन् —धातवः (अन्, आहूय) । सर्वार्थानां —नर-पुच्छा

नदीपु. नि. १ : (आचल—कुल नदी एवं जल) : ८ : विनायक—अष्टा :

- तद्वत्तु, राज-मिदं च वाचमिदं विष्टरम्,
 दृष्ट-रोमा महा-नेजा विष्टामिदोऽभ्यभाषत,— ४
- “यत्तु मिदं-करं किञ्चिदस्मितोऽस्मि मद्दृष्टतम् ;
 न कीदृश्यं मदा तव पाप्यचिद् भुवि, भू-पते । ५
- मने चाप्यमनामे मि, यत्तुभी राक्षसाधमौ
 र्धदौमभ्येत्य तरसा अधिरक्षाभ्यर्चयताम् । ६
- तयोक्तं प्रतिवेदार् रामं, मत्त-धराकमम्,
 दातुमर्हसि मि, तव रक्षाधम्, अमितोजसम् ।” ७
- खेदान् मूर्धन्युपाधाय, राजा दशरथः सुतम्
 ददौ कुम्भिक पुत्राय, सत्पणानुचरं, तदा । ८
- विष्टामितं महात्मानं तावुभौ राम-नक्षत्रौ
 तदानुजग्मतुर्धौरी, यथेष्टं देवमग्निम् । ९
- बह-गोधाह्वलि-वाणौ, खड्ग-तूष्-धनुर्धरौ,
 तदानुजग्मतुः, स्वाणुं कुमारानिव पावकौ । १०
- तस्मिन् यत्रे ममातेऽयं विष्टामिदो, महा-यया,
 दृष्टान्यमं कृत-धेम्, काकुत्स्वमिदमवधीत्,— ११
- “कृतार्थोऽस्मि, महा-बाहो , कृतं गुरु-वचस्त्वया ;
 मिद्वान्यम-पदं चेदं भूयः मिदतरं कृतम् ।” १२

४ । तद्वत्तु विष्टरम्—तद्वत् (वाच्यं) विष्टरं (वच्यं) यत्तु तम् । ५ । ततम्—
 निवम् । आन्वितीऽस्मि—आन्विष्य तिष्ठामि । ६ । तरसा—धेमेन । राक्षसाधमौ—
 मारीच सु-बाहुव । १० । बह-गोधाह्वलि-वाणौ—बह गोधाह्वलि-वाणम् (गोधा-धर्म-
 कृतम् अह्वलि-वाणम्, गिरमन्-गुण-वत् १) यथो यो । स्वाणुम्—बहम् । पावकौ—
 मरु-विष्टादौ । ११ । धेम्—वक्ष्यामि । काकुत्स्व—ककुत्स्वस्य सन्तानम् ।

अनुगेः मर्गः ।

मिनिभा तमनम् ।

ततः, प्रागुक्तस्य गत्या दिग्, रात्रि न भवति,
विद्यामिदं पुरस्कृत्य, गच्छ वाटं ददर्श च । १

विद्यामिदं पुरस्कृत्य प्रागं गत्या मिनिमेवम् ;
मत्तानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमजन्मपम्, २

कालिभिः सहितयान्त्रेणदायाप्यं, ललाटित,
विद्यामिदं, मत्तानन्द, ददौ, मन्त्र पुरस्कृतम् ; ३

अथ राजा मुनि-प्रेमं कृताञ्जलिभाष्यम्,—
“यामने, भगवन्, कृते उपवेष्टुमिच्छामि । ४

पत्नी च, मुनि मादृक्, कुमागविष पावनी,
काक-पक्ष धरो कस्य ? किमर्थं चाभ्युपागतौ ? ५

शूद्रोरम्भो दीर्घ-भुजो खड्ग-तृण धनुर्धरो,
अग्निनोः मह्यो रूपे, कस्याति-प्रिय-दर्शनो ?” ६

तस्यैतद् वचनं श्रुत्वा, जनकस्य महात्मनः
न्यवेदयन्महात्मानो सुतो दमरघव तौ,

रामस्य धनुषधैव जिज्ञासायामुपागमम् । ७

१। प्रागुक्तस्य—पुरोहितस्य एव नीलः । वक्ष वाटम्—वक्ष वाटा-वारम् ।

२। कृते—रचितं । ३। काक पक्ष—शालानां कपोल-समीपवर्ति मिच्छति

(birds flock and hover with the cuckoo) । ४। शूद्रोरम्भो—शूद्रं

(विपुल श्रोत इव च) । खड्ग (वक्ष) । तृण ती । ५। न्यवेदयन्—विचारयति इति

शेषः ।

आदि-काण्डम्—धनुर्ध. धर्मः—मिथिमा-गमनम् । १०

इत्युक्तो, जलको राजा प्रत्युपात्, कृताञ्जलिः—

“युयतां धनुषस्तत्त्व—यदर्थं मयि तिष्ठति । ८

तस्य यत्तु वधे ध्रुवे धनुषानेन गच्छतः

विभ्रष्टं त्रि-दशान् सर्वानिहं किञ्च तदोक्तवान्,— ८

‘यस्माद् भागार्थिनो भागं नाकल्पयन् मे, सुराः ।

तस्मादङ्गानि सर्वानि धनुषा मातयामि व ।’ १०

तस्मै देवा, भयोद्विग्ना, बद्धाय प्राचमंस्तदा ;

प्रमादयाश्चकुरेनं । तेषां मुष्टोऽभवद् भवः । ११

तदेतद् देव-देवस्य धनुर्दिध्यं, महात्मनः,

तिष्ठत्यद्यापि, भगवन्, कुलोऽन्धार्क, सु-पुजितम् । १२

वीर्यं-शुक्ला च मे कम्पा, दिव्य-रूपा, शुचाम्बिता,

भूतलादुत्थिता ध्रुवे, नात्रा सीतेत्य-योनि-जा । १३

तां नृपा वरयामासुरामत्यागत्य वै पुरा ;

वीर्यं शुक्ला प्रदेयति तानहं चाब्रुव नृपान् । १४

ततो नृपतयः सर्वे, प्रार्थयन्तः सुतां मम,

वीर्यं जिज्ञासयिषवः, पुरमभ्याययुर्मम । १५

- ८ । यत्तु-वध-वधे—तत्तु वध वधाय । जलको निमिषाक्षी । किल—एवं युयते ।
 १० । भागार्थिन—वध-भागार्थिन । मे— मम । न अकल्पयन्—युयति मेव ।
 मातयामि (अद् विच् + मिप) हिनयि । ११ । भव बद्ध । १२ । देव देवस्य—
 बटल । १३ । वीर्यं शुक्ला—[यद् धनु सतीकरादि धम] वीर्यमेव शुक्ल (शुक्ल)
 यस्या ता । च दानि-जा—च भारी सफ्फा भूतलादुत्थिता । १४ । प्रार्थयन्तः—
 याचयन्ता । प्रार्थयन्तः । जिज्ञासयिषवः (जा सन् विच्-दन् + ज + कृ) —
 ज्ञापयिषव । अभ्याययुः—अभ्याययुः । ततो नृपतयः सर्वे नृपपरीक्षेयि निदुःखीय वारं ।

- કે ૨ વિજાલપાઠા નિજા મગા મણમિત્ત અથ ૨
 મ મે કૃતાર્થ ને મહાવૃત્તમણિ તથા અથ ૨ ૧૧
 મગામણમણ અથા મેમિ તથા મગા મુમિ,
 મ ૧૧૧૧૧ મગામણા યમાત્માન મુતિ મણિ । ૧૨
 મ ૧૧૧ મણિ મગામણ વિજાલ, યમા મગામણ,
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ ૧૩
 મ ૧૧૧ ૧૧૧૧ મગામણ મગામણ મગામણ,
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ ૧૪

- મગામણ ૧૧૧ મગામણ મગામણ મગામણ,
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ ૧૫
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ,--
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ ૧૬

- મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ,
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ ૧૭
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ,
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ ૧૮

મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ,--
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ ૧૯
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ,
 મગામણ મગામણ મગામણ મગામણ ૨૦

पञ्चमः सर्गः ।

धनुर्भङ्गः ।

ताम्रानोय च मधुपामायमी—यत्र तद् धनुः—

सुदीपम् तु जनकं तमूयुगिति मन्त्रिणः—

१

“इदं तद् धनुरानोतमाश्रया न, नराधिपः ;

दग्धैतद् वार्ष्णेय राघवस्य च, भास्वरम्” ।

२

निधामितद् वचः श्रुत्वा, जनकः प्रसूतं वचः

विश्रामित्तमुवाचेत् तो चोभो राम जन्मचो,—

३

“महान्, धनुदयानोत्तं यत् तु तिष्ठति नो यद्—

राजभिर्यत्र शकितमुद्यन्तुमपि, तद् धनुः ।

४

इदं मया धनुर्दिष्टं तवानायितमाश्रया ;

दग्धैतन्, मुनि, चिममनया राज पुत्रयोः ।”

५

विश्रामित्तमु तच्छ्रुत्वा जनकस्य वचसादा,

अभ्यभाषत, धर्मभाषा, मङ्गलेनान्तरात्मना,—

६

“इहापिदं, महा-वाचो, दिष्टं धनुरनुत्तमम् ;

धारय कर्षय चाप्य यत्नमातिष्ठ, राघव ।”

७

मुनेभ्यु वचसाद्, रामो, यत्र तिष्ठति तद् धनुः,

मधुपं ताम्रपाहृत्य विश्रामित्तमभाषत,—

८

“इदं धनुरहं दिष्ट्य तोमयिष्यामि पाणिना,

यत्रपाथ भविष्यामि स-ज्यध्वाप्य विकर्षये ।”

९

१। ताम्रानोय—चीर निजताम् । २। मूयुगम्—निवृत्तम्, विनीतम् ।

३। मन्त्रिणः—मन्त्रिणावरणो कृता । ४। मन्त्रिणः विकर्षय—यत्र यन्त्रो-चरये

- वाढमित्येव तं राजा सुमित्र ममभाषत ।
 स-सीममिव तद् रामस्तोनयित्वैक पाणिना, १०
 पद्मतामभितस्तुत मदभ्यानां समन्ततः,
 आनम्य नाति-यत्नेन, स-श्वं चक्रे हस्तविश्र । ११
 स-श्वं कृत्वा, ततश्चैव पूरयामास वीर्यवान् ;
 वभञ्ज पूरयैव मध्ये रामो वनादिश । १२
 तस्य शब्दो महानामोद्, गिरेरिव विभीर्यतः,
 वज्रस्येव विमुक्तस्य शक्रेण नग-भूर्धनि । १३
 निपेतुस् तेन शब्देन सर्वशो मोहिता जनाः,
 विश्वामित्रं वर्जयित्वा, राजानं, तौ च राघवौ । १४
 प्रत्याश्रित्यो जने तस्मिन्, राजा, विश्रयमागतः,
 उवाच प्राञ्जनिर्वाक्यं विश्वामित्रमिदं तदा,— १५
 “भगवन्, श्रुत-पूर्वो मे रामो दशरथात्मजः ;
 अत्यहुतमिदं त्वद्य कर्म चादर्शितं मया । १६
 जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता
 सीता, भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् । १७
 वीर्य-शुक्ल-प्रदानेन प्रतिष्ठा स-फलौ कृता ;—
 सीतां दास्यामि रामाय प्राणिभ्योऽपि प्रियामहम् । १८

विश्वामित्रे च । १० । वाढम्—एवमप्यु । स सीममिव—कीडयेव, अनापामेव ।
 ११ । पद्मतां सदस्यानाम्—पद्मतां सदस्यान् अनादय । अनादरे वही । अभित,—
 समीपे (स्थिता) । समन्तत सर्वत । स श्वं चक्रे—चक्राम् १२ । पूरयामास—
 आ-अश्वं । मध्ये—लज्ज-प्रदं । १३ । विभीर्यत—विभीर्यत, *abhīṛyāt*. १४ ।
 वनादिशे—पुन मया लभ्यति । जने—जन समूहे । १५ । वाहरिष्यति—सम्पादविष्यति ।

आदि-काण्डम्—पष्ठः सर्गः—शुभः सन्देशः । २१

भवतोऽनुमते तच्चादितो यान्तु, महा-सुने,
दूता समाश्रया ग्रीवमयोध्यां जपनेर्हये ; १८

दिष्टाप्य चैव राजानमानयन्तु पुरीं मम,
प्रदानं वीर्य-शुल्कायाः भीतायाः कथयन्तु च । २०

त्वया सुतो च काकुत्स्नो वेदयन्तु नृपाय ते ;
पभिः प्रह्लादितं वाक्यैरानयन्त्वहं तं नृपम् । २१

कौशिकेन तपेन्युक्तो, नृपः प्रेषानुपस्थितान्
अयोध्यां प्रेषयामास—अ हि राजा, स्वराश्रितः । २२

पष्ठः सर्गः ।

शुभः सन्देशः ।

जनकेन समादिष्टा, दूतास्तो द्रुत-वाहना,
मार्गे वि-राट्सुचिता, अयोध्यां प्राविशन् पुरीम् । १

ते, राज्ञो विदिता, दूता, राज-वेश्म प्रवेष्टिताः,
दहयन्तं महात्मानं तत्राद्य नृप-सत्तमम्, २

मथत् प्रजाः प्रशासन्तं, धर्मज्ञं, अविश्वंभूतम्,
आत्विभिर्देव महाभैर्वशिष्ठाद्यैश्च मन्त्रिभिः ३

आशाप्यमानं सुग्रीमैः, शक्रमाङ्गिरसैरिव,—
तं लोक-पाल-प्रतिमं, लोक-पाले सु-निधितम् । ४

१८ । भवतोऽनुमते—भवदनुमतम् ॥ वाचन-विहितम् । निमित्ते सुतमी । यदा
भवतोऽनुमते । जपने—वीरवह्नि । २० । कौशिक—कुशिकस्य सन्नाम, विश्वामित्र
इत्यर्थः । प्रेषात्—दूतात् ।

१ । अश्रिता—हस्त-वाहका । २ । प्रवेष्टिता—हस्त-प्राप्तैरिति शेषः । ३ । प्रशा-
सन्तम्—प्रशासितम् । अश्वत्थामादि मनुजमादस्य आर्षः । ४ । आशाप्यमानम्—अभि-

६३। अथ कर्मसो वाका विद्यापद्यति धार्मिक
विद्याशिक्षाभ्यस्तुमान् । आत्मकम् धर्मे स्थितः ।

[illegible]

॥ भूत भुवि क इति च बौद्धाचार्य-वचनम् ॥
कच्छपेन कश्चिद् भूतम्, विद्वत्पुत्रादयम् विद्वत् ॥ १४ ॥

इहं श्रीगुरुदेव आशुभं, कलकः सु प्रदा प्रदा
मम प्रदानं श्रीगुरुदेव प्रदा कर्म विनिर्वाहः । १०

दाद ते दीर्घते, कृष्ण, कमलः अ दादी रति
 कलशे, नमः कल्याणाय नमः श्रीगणेशाय नमः ॥ १८

आदिशब्देन लक्ष्यता, अग्रे प्रमुखा दिशाः
 लक्ष्यता, अग्रे प्रमुखा दिशाः १८

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अष्टमः सर्गः ।

दशमः अध्यायः ।

मह्यं राज्ञां व्यतीनां भोगाभ्यां नराधिप
राजा दशरथः, श्रीमान् सुमन्त्रमिदमब्रवीत् — १

୫୫:୧୧ ନଃ । କଳାଶାଳାୟାଃ କଳାଶାଳାୟାଃ କଳାଶାଳାୟାଃ । ୧୫ : ୧୫:୧୫ —
 ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫ : ୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ ।
 ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ ।
 ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ । ୧୫:୧୫:୧୫ ।

“अथ सर्वं धनाध्यक्षा, धनमादाय पुष्कलम्,
 निर्यान्त्वग्रे, समारोप्य नाना-रत्न-चयान् मम । २
 चतुरङ्गं च मे शीघ्रं बलं निर्यातु सर्वशः ;
 समाशा-सम-कानं च युज्यतां युज्यमुत्तमम् । ३
 वशिष्ठो वाम-देवश्च जावलिः काश्यपो भृगुः,
 मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर, मुनिः कात्यायनस्तथा— ४
 एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे च्यन्दनैः, सहिता मया,
 यथा कालात्ययो न स्याद् । दूता हि त्वरयन्ति माम् ।” ५

इत्याश्रया नरेन्द्रस्य, मेना सा चतुरङ्गिनी
 राजानम्, ऋषिभिः सार्धं प्रयास्तं, पृष्ठतोऽम्बगात् ; ६
 चतुर्भिस्तानहो-रात्रैर्विदेहानभ्युपेयिषान्,
 ददर्श मिथिलां, रम्यां, जनकेनोपगोभिताम् । ७
 प्रत्युद्भूय ॥ तं, राजा, प्रियातिथिमुपागतम्,
 उवाच जनकः, प्रीतः, शतानन्द-समन्वितः,— ८
 “स्वागतं ते, महा-राज ! दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे सखम् ;
 पुत्रयोश्चमयोः प्रीतिं दिष्ट्या प्राप्स्यसि, राघव । ९
 दिष्ट्या प्राप्तो महा-तेजा वशिष्ठो भगवानयम् ;
 मार्कण्डेयादयश्चैव दिष्ट्या प्राप्ता महर्षयः । १०

२ । पुष्कलम्—बहु देव च । ३ । चतुरङ्गम्—कुलच-रत्न-वदतिमयम् ।
 बलम्—बैलम् । युज्यम्—अर्थादि वचनम् । ४ । अहो द्विज-प्रदार्थं ब्रह्म-
 चर्य-वचनम् । ५ । चतुरङ्गम्—चतुर्भुजान् पार्श्व- ५ । ६ । ७ । चतुर्भुजान्—
 चतुर्भुज । ८ । दिष्ट्या—[मम अर्थः] । दिष्ट्येति चानन्द-पुत्रसमर्थम् ।

आदि-काण्डम्—भक्तमः सर्गः—दशरथ-समागमः । २५

दिष्ट्वा मे निर्जिता विद्या—दिष्ट्वा मे पूजितं कुसुमं,
राघवेः सह सम्बन्धं लब्ध्वा, प्रयित-सदृ-गुणैः । ११

अथ हि भक्तमं जन्म, प्राप्तं चाथ क्रिया-फलम् ।
अथ पूतोऽस्मि, राजर्षे, त्वत्-सम्बन्धात्, स-बन्धिवः । १२

एषां चापि सहर्षोणामद्याभ्यागमनादहम्
म-विशेषतः पूतो राजसाध्यायितस्तथा । १३

अः प्रभाने, महा-राज, निर्वर्तयितुमहंमि
यज्ञस्यावश्यं पुण्यमुदाहृत्यपिभिः सह ।” १४

तस्यैतद् वचनं श्रुत्वा, राजा दशरथस्तदा
स्वयं-अथ उपलब्धं जन्म, प्रिय-वादिनः— १५

“राजन्, प्रतिघडीतारः श्रुता दातृ-वशाः क्लिप्त ।
यद् वक्ष्यामि यदा चैव, तत् कतरिस्तदा वयम् ।” १६

अथ चैवानुत्तरं च वचनं प्रिय-वादिनः,
तद्, राज्ञी, जनकः श्रुत्वा परं विश्रयमागतः । १७

ततः सर्वे मुनि-गणा, परस्पर-समागमि
हर्षमित्य परं, तत्र निशां तामवर्तस्तदा । १८

विष्णामितं च, दृष्ट्वैव, राजा दशरथस्तदा,
मुनि-श्रेष्ठं, समागम्य, ववर्णे, हृष्ट-मानसः । १९

११ । निर्वर्तयितुम्—सम्पादयितुम् । १२ । अथ—अथाने । १३ । प्रति-घडीतारः—[कल्याण-दादीनाम्] । श्रुता—श्रुती श्रुता । तम्—जन्म कर्तुं न शक्नु ।
वाचिनि, १।१।६ । यद् वक्ष्यामि—यदा च यद्वत् वक्ष्यामि, यदा तदेव वाच्यं
करिष्यामि । १० । अथम्—अथम् । ११-१२ । वीरं श्रेष्ठं पूर्वमेव कल्याण
चित्तत्वेऽपि दशरथस्य विनयेन तादृक्-वचनान् जगत्स्य परतो विद्यन्ते ।

तो चापि पुत्रावाघ्राय, परिष्वज्य च पोटितम्,
उयाम स निगां तत्र, सु-सुगो, दृष्ट-मानसः ।

२०

षष्ठमः सर्गः ।

वरणम् ।

ततः प्रभाते जनकः, क्षत-पौर्वाङ्गिक-क्रियः,

उवाच मधुरं वाक्यं शतानन्दं पुरोधसम्,—

१

“भ्राता समानुजः शीमान् वीर्यवान्, चाज्ञया मम,

कुश-भ्वज इति स्यातो, योऽध्यासी नगरं शमम्,

२

चयाहासक-पर्यन्तं—पिबन्निक्षुमतीं नदीम्—

साहाय्यं स्वर्ग-महाशं, विमानमिव पुष्पकम्,—

३

तमहं द्रष्टुमिच्छामि । मानार्हो हि स मे मतः ।

प्रीयते हि महा-सत्त्वः स मया, राज-मत्तमः ।”

४

तस्याय शासनाद् दूतास्तं, यात्वा, शीघ्र-गामिणः,

आनयामासुर-व्यथा, विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ।

५

स तस्य शासनाद् भ्रातुराजगाम कुश-भ्वजः,

ददर्श धोपस्रत्याशु जनक भ्रातृ-वक्षसम् ।

६

सोऽभिवाद्य शतानन्दं, जनकं च महो पतिम्,

अध्यतिष्ठद्, अनुज्ञातो, राजार्हं वरमासनम् ।

७

१। अध्यासी—वीर्यवन्ति । २। चयाहासक पर्यन्तम्—अथ (यत्र राजा
[या] अहासका (माकासोपरितन पुत्र-आमानि) च पद-व्य (सीमसु) यस्य
तत् । दृष्टनती नदीम्—इक्षुमत्या नद्या जनम् । लक्षणा । ३। शीघ्र-गामिणः—
‘कुमति च (पा. पञ्चा१९) इति चतुर्थम् । अ-व्यथा—समया ।

अहोपविष्टो तो तत्र प्रेषयामासतुस्तदा
मन्त्रि-श्रेष्ठं, समाह्वय, सु-दामानं, समाहितौ,— ८

“गच्छ, मन्त्रि-वराभ्येत्य, ग्रीष्मं दश-रथं नृपम्
पानयेह, सहामात्यं, स-युतं, स-पुरोधसम् ।” ८

उपकार्यो स गत्वा, तमिच्छाकु-कुल-भन्दनम्
ददमं, शिरसा चेनं प्रणिपत्येदमब्रवीत्,— १०

“यद्योभ्याधिपते, राजन्, वेदेहो मिथिनाधिपः
त्वां द्रष्टुमिच्छति धिम्, मोषाभ्यायं स-याम्भवम् ।” ११

मन्त्रि-श्रेष्ठ-वचः श्रुत्वा, राजा सर्पि-गणस्तदा
स-बन्धुरागमत् तत्र यत्र राजा न मोक्षितः । १२

तमासाद्य च संश्रद्धा, राजा दशरथस्ततः
वाक्यं, वाक्य-विदां श्रेष्ठां, वेदेहमिदमब्रवीत्,— १३

“विदितं ते, यथास्माकमिच्छाकु-कुल-देवतम्,
प्रवक्ता धर्म-कार्येषु, वशिष्ठो, भगवानृषिः ।” १४

तूष्णीं-भूतं दशरथे, वशिष्ठो, भगवानृषिः,
उवाचेदं वक्षो धर्म्यं जनकं, स-पुरोहितम्,— १५

“आ-मनोरिति शुद्धानां राज्ञाम-मित-तेजसाम्,
ककुत्स्थेष्वाकु-समर-रघु-प्रवर जन्मानाम्, १६

८ । सुदामानम्—सुदामा इत्याख्याम् । १० । उपकार्यो—[सुखरचम्] शिबिरम् ।
११ । आसाद्य—अभिवन्द्य, प्राप्य । संश्रद्धा—आश्रितः । १३ । देवतम्—देव-
रूपम् इत्यर्थः । प्रवक्ता—कथयिता । १४ । प्रवर—दीवम्, कुल-
ककुत्स्थे...जन्मानाम्—ककुत्स्थं...रघुचरम् प्रवरं (कुले) जन्म मेवाम् तेजसाम् ।

उदाराचार-मत्त्वानां चतुर्धर्मानुपानिनाम्
कुले, जल-निधि-प्रप्ये, जातयोर्युक्त-शालिनोः १७

राम-लक्ष्मणयोरर्थं वरये तनये तपः ।
महगाभ्यां स्व-महगे सुते त्वं दातुमर्हसि ।” १८

ततस्त्वाभास्य जनको वशिष्ठं, वदतां वरम्,
नृपं दशरथं चेदं प्रोवाच वचनं तदा,— १९

“कनूयानिध मे भ्राता मत्स्य-सन्धः कुश-ध्वजः ।
ददामि, सहितोऽनेन, वध्वो तेऽहं सुते, नृप,—
सीतां रामाय तनयामूर्मिलां लक्ष्मणाय च । २०

वीर्य-शुक्ला मम सुता माता सुर-सुतोपमा ;
तां रामाय प्रयच्छामि पत्नीं वीर्य-वलाजिताम् ।” २१

उक्त-वाक्ये तु जनकी, विश्वा-मित्रो महा-मुनिः
उवाच वचनं, धीमान्, वशिष्ठ-सहितस्तदा,— २२

“प्यात इच्छाकु-वंशो हि, जनकानां तथैव च—
सदृशोऽपत्य-सम्बन्धो युवयोरिति मे मतिः । २३

वक्तव्यमस्ति नः किञ्चिद् भूयोऽपि । शृणु तन्, नृप ।
भ्राता ते सदृशो योऽयं शूरो राजा कुश-ध्वजः, २४

अप्यास्ति किल, धर्मात्मन्, रूपेणाप्रतिमं भुवि,
कन्या-द्वयं । राघवार्यं तद् वयं वरयामहे,— २५

१७ । उदार — सरल । मत्त्वम् — हृदयम् । जल-निधि-प्रप्ये — सागर-गुह्ये,
सागरवत् विशाले । उक्त शालिनो — सु-चरितो । २० । मत्स्य सन्धः — सत्य-प्रतिष्ठ ।
२१ । सदृश — अनुकूल । अपत्य सम्बन्धः — अपत्य विशिष्ट-सम्बन्धः ।

- धर्मतो भरतध्याये शत्रुघ्नस्य च धीमतः ।
तदिमे मध्यस्थस्व, यदि ते दयिता वयम् । २६
- पुत्रा दशरथध्याय्य चत्वारो ऽ-मित-नेत्रमः,
लोक-पालोपमा वीराः—सर्वे सत्य-पराक्रमाः । २७
- एवामर्थे वर्य, राजन्, भवन्तं वरयामहे ।
मह्योऽस्मि प्रभावेन राघवाणां, मही-पते ।” २८
- इत्युदार-वचः श्रुत्वा विस्मयित-वशिष्ठयोः,
जनकः प्राञ्चनिर्वाणमुवाच मुनि-पुङ्गवो,— २९
- “एवं भर्वास्वमे कन्ये, कुशध्वज-सुते उभे,
ददामि—भरतायैकां मनुध्याय तदापराम् । ३०
- एकाहं राज पुत्रीणां चत्वारो रघु-नन्दना
वृद्धत्वासां चतस्रणां पाणीन्, मन्त्रवदीक्षितान् । ३१
- उत्तरं दिवसि, ब्रह्मन्, काम्पुन्यो भग-देवताः—
विवाहेषु प्रशंसन्ति नचतं वै विपश्चितः ।” ३२
- पथमस्त्विति तं तत्र वशिष्ठः प्रत्यभाषत ।
तं चापि जनकी राजा कृताञ्चनिरभाषत,— ३३
- “वर-धर्मी-कृती, ब्रह्मन्, शिष्योऽस्मि भवतां मदा,
मामात्य स-धम्मयैव परवानस्मि, चिन्वताम् । ३४

३४ । उत्तरं दिवसे—एव दिवसे च काम्पुन्य उत्तर काम्पुनी नाम नचरम् ।
सकृन्ने वरु वचनम्—अग देवता ३०, ३१ देवता साक्षात्ता । भग उत्तर काम्पुन्यो
देवता भवति स एव विवाहस्य वशिष्ठः । चतस्रन् उत्तर काम्पुन्यो विवाह
प्रशंसते । वै—एव हि ३०, ३१ । वर धर्मी कृती वर देवता धर्मी इत्येव
वर-धर्म । च वर धर्म वर-धर्म इत्येव वर धर्मी इत्येव, कन्या दाम वर परम धर्म

प्रभुर्दशरथो राजा ममास्य विषयस्य च,—

भवन्तद्यापि सर्वे मे सर्व-स्वे प्रभवितुवः ।” १३

तथा वदति वैदेहे जनके प्रसृतं वचः,

राजा दशरथो, हृष्टः, प्रत्युवाच, हसन्निव, १४

प्रियं सम्यन्धिनं क्षिण्वं प्रीति-युक्तमिदं वचः,—

“सर्व-स्वस्यास्य ते, राजन्, प्रभुरस्मि, यथात्य माम्,— १५

अहं तव, ममापि त्वं, यत् तवाम्नि समैव तत्,

विश्वामित्रादयद्यापि तवेमे मम चेग्रराः । १६

स्यमि प्राप्नुहि—भद्रं ते ! गमिष्यामि स्वमानयम्,

गो-दानादीनि कर्माणि कर्तुं कार्योत्थनस्तरम् ।” १७

प्रापुष्यैवं दशरथो राजानं मिथिलेग्नरम्,

पुरस्कृत्य वशिष्ठादीन्, निर्जगाम, मुनींस्ततः । १८

नवमः सर्गः ।

विवाहः ।

म, गत्वा निलयं, राजा, कृत्वा श्राद्धं महत्, तदा

पुत्राणां, प्रिय पुत्रः म, चक्रे गो-दानमुत्तमम् । १

गन्त्री गत-महर्षं हि ब्राह्मणेभ्यो वरिष्ठतरः

एकैकगो ददौ, पुत्रानुद्दिश्य मान् पृथक् पृथक् । २

राजानम् । त्रिषु धनं च १५, प्रदत्त-वैदेहे । ममताम् पुत्राणां च वचनम् ।

राजानं वशिष्ठं च भवदुष्टेन वचनम् । १८ गो-दानम् । (मनापर्वतम् पुनर्दत्तम्) ।

१०० । अत्रापि वचनम् काले मन्त्रम् (१०११ १०० १००)

१०० वचनम् — वचनम् । (१००० १००० । १००००० । १००००००)

- पयस्विनीनां हि गवी, स वज्राणां, सु-वर्षसाम्,
ददौ राज-महर्षाणि चत्वारि वसु-मन्दनः । १
- ततस्ताम् उचिनो रात्रिं, सप्त पुत्रैर्मही-पतिः,
पुत्रस्तु वशिष्ठादीन् सुनीन्, यज्ञमुपाययौ । ४
- पुत्रे मुहूर्ते, वैवाहे, महाहोम्यर-भूषणेः
ज्ञान-कीतुक-महर्षेः पुत्रैर्दमयो हतः, ५
- वशिष्ठं पुरतः हत्वा, तां वैवाभ्यान् महा-सुनीन्,
यथा न्यायमुमागम्य, राजा वेदेहमग्रवीन्,— ६
- “प्राप्ताः धम, राजन्—महं ते ।—विवाहायै सदस्यवः ;
तत् माधु चित्तयित्वाभ्यान् प्रवेगयितुमर्हसि । ७
- स्मिता हि मे वयि सर्वे वयमथ, स-वाभ्यवाः ;
स-वंश-धर्मोभ्युचितं कुरु वैवाहिकं क्रमम् ।” ८
- इत्युक्तः परमोदारं वाक्यं वाक्य विभारदः,
प्रत्युवाच ततो राजा मैथिलभूतं नराधिपम्,— ९
- “कं स्मितः प्रतिहारो मे ? कस्याप्या प्रतिपान्यते ?
स गृहे को विचारस्ते ? विद्यन्नेन प्रविश्रताम् । १०

च आदि-काण्डम् पृष्ठे ११ । १ । सु-वर्षसाम्
—सु-वर्ष-साम् । २ । पुत्र—पुत्रः । कीतुकम्—वैवाहिक-वसु-मन्दनम् । कीतुक-
मन्दनम् । वैवाहिक-वसु-मन्दन-वसु-मन्दन-वसु-मन्दनम् । इति कीतुक-महर्षे—
इति वैवाहिक-वसु-मन्दन-वसु-मन्दन-वसु-मन्दनम् । ३ । यथा-न्यायम्—न्याय-प्राप्तम्-
कारणम् । ४ । ५ । विद्यन्नेन—विद्यन्नेन । ६ । स-वाभ्यवाः । ७ । क्रमम्—
अवधारणम् । ८ । परम-दारम्—वसु-मन्दनम् । ९ । प्रतिहार—हार-वाक्यम् । विद्यन्नेन
—स-वाभ्यवाः, वसु-मन्दनम् ।

यस हाता विदेशांत गव वया भवती आहे.

[illegible]

जानतः राज्यानि कुम्भानि, सुभाषाभाषणानि च.

रक्षाणि च सखायाणि, शालाणि विविधानि च ।

महो गुरु महामायाणि नमस्ति नमो नमः

इति शान्ता, अथास्ति - तन्मा प्रमत्तमिति । १

नमोऽस्तु ते नमोऽस्तु ते नमोऽस्तु ते .

દામોના નિજા જગડોના મરણમાયિ નાદદાનું ।

सुखं ध्यातुं पुनः विनियमः न भवति

દહો ઘોતેલ ઇલમા જાળ્યા ખલમનુનમમ ૩

ममस्मिन्म आश्रयतो गुरुं व्यम निमादिताम

मित्र राज वषा वष्य। प्रकीर्ण-कुपुमोन्तवाम

રાજ્ય પરિશાખામંડળે ગોરેમઢુબ રાજકિમ

महोष्वा, प्राविण्ड राजा पुत्री, ७५ न निवसन्त ८

कौमुद्या च सुमित्रा न त्रैक्यो न सुमध्यमा।

बध प्रतिपदं वृत्ता याद्याभ्या राज योगिन १०

ततः माता श्री वसिष्ठामुमिमा न यमश्चिन्तय

कुण्डल-सुतै चैव परिग्रहान्मृदा च, ११

६। अथा धनम् वीजुक्तम् आश्रयान् यत्र यत्राणि द्रुमाणि पर्ववर्जाणि
 अदूनि—शोभनाणि । ६। यत्र अथ भवत्यस्य ॥ पर्ववर्जं तम भव्यं मुदा
 विभक्तम् । विरेकान्—वज्रमप्यप्युक्तम् अत्र मुदा वज्रम् ॥ अमुक्तिः—
 अमुक्तम् । अत्र—एवाद्या दण्ड एवाद्या इत्यत्र यत्र आदित्यम् ॥ प्रतिवर्ति
 मन्त्राचार्यः पूर्वकं दर्शन-आश्रयम् । १२। विरेकान्—मन्त्राचार्यः पूर्वकं दण्डा कदा च ।

आदि काण्डम्—एवाद्यम् धर्म—भरत निर्गमः । ३५

तत एव शयानाद्यनुष्ठानं चैव, धर्म-जनाः,
महान्धनमनोरथं भोगिताः, चोम-वासिनः ।
सदनिनाथ ता एता देवतायतनादपि । १२

अभिवाद्याभिवाद्यास्तास्तत्र वृन्दान् पुष्टंस्तथा,
धर्मैः, मुदितास्तत्र, भर्तृ-प्रिय दितं रताः । १३

ताता भूयो विमर्षय मैथिलीं जनकान्नम्रा
रमयामास भर्ता, विष्णुं शौरिव दपिचौ । १४

महर्षेः प्रिया शीता रामप्याभौचहामनः ;
प्रिय भावः स तु तथा स गुणैरभिवर्धितः । १५

तथैव रामः शीतायाः प्राचेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।
हृदयं चैव जानाति प्रीतिं दीप्तं परस्परम् । १६

शीतया तु तथा रामः प्रियया नृप सङ्गतः,
प्रियोऽधिकतरं तस्या, विजङ्गरामरोपमः । १७

एकादशः सर्गः ।

भरत निर्गमः ।

अप्यचित् त्वय कावच्य, राजा दशरथः सुतम्
भरतं लोकयोः पुत्रं समाङ्गयिदमब्रवीत्,— १

१५ राजा—दशरथः । महर्षेः—महर्षेः । नृप—नृप । शीतया—शीतया ।
अभिवाद्या—अभिवाद्या । ता—ता । देवतायतना—देवतायतना ।
महर्षेः—महर्षेः । शीता—शीता । राम—राम । गुणैरभिवर्धितः—गुणैरभिवर्धितः ।
हृदयं—हृदयं । जानाति—जानाति । प्रीतिं—प्रीतिं । दीप्तं—दीप्तं । परस्परम्—परस्परम् ।

१६ राजा तु कावच्य—कावच्य इति शब्दः ।

“अयं कैकय-राजस्य सुतो वसति, पुत्रक,
नेतुं त्वामागतो, वीर, युधाजिन्मातुलस्तव । २

तन्म्रान्, मातामहं द्रष्टुमितोऽनेन सह, त्वया
गन्तव्यं । पुत्र, पश्य त्वं पुरं मातामहस्य तत् ।” ३

श्रुत्वा दशरथस्यैतद् वचनं कैकयी-सुतः
गमनायीषचक्राम, शत्रुघ्न-सहितस्तदा । ४

सुहृद्भिः सह मार्गेषु व्याहरन्, प्रिय-वादिभिः,
अहोभिर्गणितैः कैयिद-ग्राम-वस-वाहनः, ५

वमानि सरितः शैलानतीत्य, सु-मनोहरान्,
आससाद् पुरं राज्ञो, रम्यं राज-रक्षं, विभुः । ६

आहार्य-सिकताकीर्णं पुष्पोत्कर-विभूषितम्
राज-मार्गं कारयित्वा, जलेन सु-मसुचितम्, ७

विन्ध्यस्त-पूर्ण-कलसं, वन-माला-विभूषितम्,
मसुच्छित-पताकं च धूप-गन्धाधिवासितम्, ८

ततः प्रवेशयामासुर्भरतं पुर-वामिनः,
मर्व-तूर्य-स्वनैयाराद् बाधमानैश्च नन्दितम् । ९

इत्यार्षे श्री-मद् रामायणे, शचीकीर्ति, वि-साहस्यो सहितायाम्,

आदि काण्डम् ।

- ५ । व्याहरन्—आहार्यं कुर्वन् । गणितैः—संख्यातैः, कतिपये इत्यर्थः ।
६ । राज-रक्षम्—राज रक्षं नाम मातामह-नवरत्नम् । ७ । आहार्यं सिकता—
कृतिम वाक्कलः । उत्कर उत्कार राज्ञि । सु मसुचितम्—सु सितम् ।
८ । आरात्—दूरे ।

इति सप्त-विंशमे नाम अथ रामायण उपावादि काण्डम् ।

श्री-लघु-रामायणं

अथोऽध्या-कारणम् ।

प्रथमः सर्गः ।

11/11/2019

हृदा दशरथो वागं कृत्वा चरन्निन्दमानम्.

विष्णुदासाय नमः, गुरु-वर्त्मनामवासाय, —

*ପ୍ରାଣ କୁମାରୀଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ, ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀମାତାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ,

सब प्रियतमों का, प्रजापति का गुणै, विष्णु ।

एनाइमै इहो नमो, एहो नमो नमो.

[illegible]

अज्ञेयसिद्धिः जगत्प्रतिष्ठापकः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ लघु भाग भाग का विद्याय सुविधायी जना.—

गुरुः। सर्वज्ञः सर्वेश्वरः। योगः। ज्ञानः। दयाः। ५

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

समेत्य मन्त्रयामासुर् ; मन्त्रयित्वा च निययम्,
 क्षुः समन्ततः सर्वे हृदं दशस्य नृपम्,— ६

“अनेक-वर्ष-शतिको वृद्धोऽप्यस्य, मरिचर ।
 स रामं यौव-राज्ये त्वमभिषेक्तुमिच्छामि ।” ७

इति तद् वचनं श्रुत्वा तेषां, स्व-हृदयेष्वितम्,
 अनिच्छन्सपि, जिघ्रामुज्जनांस्तान् प्रत्युवाच सः,— ८

“कथं तु, मयि धर्मेण प्रियवीमनुगासति,
 भयन्तः कर्तुमिच्छन्ति युव-राजं ममात्मजम् ?” ९

ते तन्मूर्खमहात्मानं पौर-जानपदाः पुनः,—
 “वह्मवो, नृप, कस्याणां गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ;— १०

मृदुय देव-सत्त्वस्य भाष्वाचारोऽनसूयकः,
 प्रिय-कृत् प्रिय-वादी च, प्रजानां पित्र-मादृत्य, ११

बहु-श्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता,
 नियन्ता दुर्विनीतानां, विनीत-प्रतिपूजकः । १२

न ज्ञातिषु, न पौत्रेषु, न च ज्ञानपदेष्वपि
 जनोऽस्य-गुण-वादी यो रामस्य, भुवि, भू-यते । १३

स-हृद-बान्धाः पौरास्ते तथा जानपदा जनाः,
 गुणानुरक्ता रामस्य, राममिच्छन्ति भूमि-यम् । १४

६ । निययम्—सिद्धान्तः । ७ । यौव राज्यम्—युव-राज्यम्, जीवन्सपि पितरि
 पुत्रस्य राज्यम्, regency । ८ । युव राजं (युवा राजः)।—जीवन्सपि पितरि
 च, पुत्री राजा भवति सः, a daughter-king । ९ । अनसूयकः—अभूया-रहितः ।
 अभूया—गुणेष्वपि दायादीषु (detraction) । १० । बहु-श्रुतानाम्—
 बहु शास्त्र-ज्ञानम्, बहु विद्या-विचारदानम् । उपासिता—उपासक, सेवकः ।

एतौऽपि बालाभू -- द्वितीयः, तयो - राजादेशः । १८

कनो वसो अर्जुने, दिव्यान्त कृष्ण, रंद्गी
अयोनाम्नो दूरे यामो विम शीघ्रो ददादुधः । १९

एव ह कर्मि अंदाशः, राजन्, राजाधराजदा,
ममन्मनो, विजयारोम्, विजयो विनिवर्तते । २०

किन्वादि वारि केन्दानि ददाटी विनिवर्तते,
मदादि ददित्त-यवो भुम्वा न पुनयम्पुन । २१

उवाभान् पुनरागत कृष्णरेव रंदिन वा,
राज भाग्योदि ददा न, किन्वा कृष्णमनामयम् । २२

निवाभञ्जलि भाजायता दानिगद समन्तम्,
कुरो दमयो राजा मोहादिद वचसदा, — २३

"कर्मऽप्यनुग्रहोर्जोर्जो भवतिः मित्र वारिदिभि,
ययो कर्णे प्रिय पुत्र दूरे राजमिहरेण्यय । २४

श्रेष्ठ योमानय भाग, पुण्यः, मुच्यन्त-वामन, ।
रागाय योव वार्य भि दानुमार्गेव योवर्त । २५

द्वितीयः सर्गः ।

राजादेशः ।

मम सु-मन्त्रमाज्ञय, राजा दमययोऽनुग्रहोन्, —
राज कृताय्वा भवता शोच्यमानोयतामिति । १

स तथेति प्रतिप्राय, सुमन्वो, राज-गामनात्,
रामं तत्र निनायाय रथेन, रथिनां वरः । २

अथ तत्र ममाभीनास्तादा दगरथं नृपम्
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याय दाक्षिणात्याय भूमि-पाः,
स्त्रेच्छाय ययनायैव गकाः गैमास्त-वामिनः—
उपासाश्चकिरे मयें तं, देवा इव वामवम् । ४

तेषां मध्ये स राजर्षिर्, मरुतामिव वामयः,
प्रामाद-स्यो, रथ-स्थं तं ददगांयान्तमात्मजम्,
गम्य-राज-प्रतिमं, लोके विद्युत पौरुषम्,
दीर्घ-बाहुं, महा-मत्स्यं, मत्त-मातङ्ग-गामिनम् । ६
घर्माभितताः पर्जन्यं ह्यादयन्तामिव प्रजाः,
नादप्यत तमायान्तमीक्षमाणो नराधिपः । ७

अथतार्यं सुमन्वस्तु राघवं प्यन्दमोत्तमात्,
पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्चनिः पृष्ठतोऽभ्यगात् । ८

२ । तथेति प्रतिप्राय—तथा कर्तव्यम इत्यवधार्य । ३ । गामना—पूर्व दिशिवा ।
प्राच्योदीच्याः—उत्तर दिशिवा । प्रतीच्याः—पश्चिम दिशिवा । दाक्षिणात्याः—दक्षिण
दिशिवा । ४ । स्त्रेच्छाय—विद्युत इव प्रचलन् । ययनायैव गकाः—ययनायैव गकाः
गम्यन् । गैमास्त-वामिनः—गैमास्त-वामिनः । ५ । राजर्षिर्—राजर्षिः । मरुतामिव
वामयः—मरुतामिव वामयः । ६ । प्रामाद-स्यो—प्रामाद-स्यो । रथ-स्थं तं—
रथ-स्थं तं । ददगांयान्तमात्मजम्—ददगांयान्तमात्मजम् । ७ । घर्माभितताः—
घर्माभितताः । पर्जन्यं—पर्जन्यं । ह्यादयन्तामिव प्रजाः—ह्यादयन्तामिव प्रजाः ।
नादप्यत तमायान्तमीक्षमाणो नराधिपः—नादप्यत तमायान्तमीक्षमाणो नराधिपः । ८ ।
अथतार्यं—अथतार्यं । सुमन्वस्तु—सुमन्वस्तु । राघवं—राघवं । प्यन्दमोत्तमात्—
प्यन्दमोत्तमात् । पितुः—पितुः । समीपं—समीपं । गच्छन्तं—गच्छन्तं । प्राञ्चनिः—
प्राञ्चनिः । पृष्ठतोऽभ्यगात्—पृष्ठतोऽभ्यगात् ।

अयोध्या काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—राजादेयः । ४१

स तु केनाम नृद्वारं प्रासादं नर पुङ्खः
चारुगेहं नृपं दृष्टुं नर सुतेन राघवः । ८

स, प्राञ्चनिरभिप्रेत्य, सप्तमः, पितुरभितकम्,
नाम संश्रावयन्, रामो वरुणे वरुणो विभुः । १०

तं दृष्ट्वा प्रवर्त, दारुणं, लमाञ्चनि-पुटं, नृप
दृष्ट्वा प्राञ्चनिरभिप्रेत्य सप्तमं प्रियमात्म-जम् । ११

तस्मै चान्युचितं यौधम्यानि काञ्चन-भूषितम्,
दिदृश राजा वरुणं रामायानुपमानमम् । १२

तदाभन वरं, प्राप्य, व्यदोपयत राघवः,
स्वयं प्रभया मरुमुदयि विमलो वरिः । १३

तं न पश्यन् नर-पतिस्तुतोच प्रियमात्म-जम्,
एतद्भूतमिवात्मानमादर्श-मलमाश्रितम् । १४

स तं न श्रितमाभाञ्च पुत्रं, पुत्रवतां वरः,
उवाचेदं वरुणो राजा, देविभूमि वरुणपः,— १५

“ज्येष्ठायामसि मे वरुणां मह्य्यां मह्यः सुतः
उत्पन्नस्त्वं, गुण श्रेष्ठो, मम रामात्मज, प्रियः । १६

४. नृपम आशीषम् । ५. प्राञ्चनिर—वह्निप्रेतः । अभितकम्—अभितकम्
नाम । अभितकम् अभितकम् नाम नृपवत् । [राम रामो वरुणप्रेतः वरुणम्] ।
११. प्राञ्चनिर—वह्निप्रेतः । १२. चान्युचितम्—अति व्याप्यम् । वरुणम्—
वरुणम् । चान्युचितम् चान्युचितम् । १३. व्यदोपयत—निराश्रितवत् ।
वरुणं—वरुणं । वरुणं—वरुणं । १४. उवाचे—उवाचे । १५. देविभूमि—
‘देविभूमि’ नाम । वरुणं—वरुणं । १६. उत्पन्नस्त्वं—उत्पन्नस्त्वं ।

- तवायत्ताः प्रजायेमाः, स्व-गुणैरनुरक्षिताः ;
 तद्भास्व' पुण्य-योगिन यौव-राज्यमवाप्नुहि । १०
 कामं च त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानमि ।
 गुणवत्त्वेऽपि तु, स्नेहात्, पुत्र, वक्ष्यामि ते हितम् । १८
 भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ;
 काम-क्रोध-ममुत्यानि त्यजेया व्यसनानि च । १८
 परोक्षयानिश्चं बुद्ध्या, राम, प्रत्यक्षया तथा,
 परां च प्रकृतिं दृष्ट्वा, परिपाष्याः प्रजास्त्वया । २०
 सत्-परो निरहङ्कारी भूत्वा, राम, गुणाश्रितः,
 ततः पास्य पुत्रेमाः प्रजाः, पुत्रानिवोरमान् । २१
 योधानमात्यान् हृदयश्वं कीर्षं चावेक्ष्य, यद्ववान्,
 मित्राण्यमित्रान् मध्यस्थानुदासीनांश्च, राघव, २२

इन्द्र । १०। पुण्य योगिन- चन्द्रस्य पुण्य-योगीपक्षचित्त-कामं । १८। कामम्—चमर्षम् ।
 प्रकृत्या—स्व-भावेन । 'गुणवत्त्वेऽपि तु'—'गुणवत्त्वपि तु' इति पाठान्तरमपि सुतु । 'गुण-
 वत्त्वयि च' इति गीर्षिर्वा धृत पाठस्तु न समीचीनी भाति । १८। मूय,—वचिषम् ।
 व्यसनानि—दीपा । काम-क्रोध-ममुत्यानि व्यसनानि—अतो दूत-नष्ट-सिरसादीनि काम-
 नानि, वाक्-पादव्याध-दण्डत्वाद्यं दूषणादीनि च काध-जानि व्यसनानि । चरे-दूषणम्
 —विनादि संहितादेस्य नाजनम् । त्यजेया—त्यजेत् । आत्मनेपदमावर्णम् । २० । अनिरम्
 —चविरतम्, सततम् । परोक्षया बुद्ध्या—चार मुखात् युतानां च पर-राष्ट्र-इत्यात्मनां
 विचारैश्च । प्रत्यक्षया [बुद्ध्या] राज-सभाभाजतानां प्रजानां व्यापादि विचारैश्च । परां
 प्रकृतिम्—परां प्रकृतिं [स्वामी, जमान्य, मुञ्चत कीर्षं राष्ट्रम्, दुर्गम्, वत्तं चेति सप्त
 रात्याङ्गाव्येव राजत्वस्य तदादानं भूतानि सप्त]चादि कार्यानि । एष वचनं समाहारार्थम्
 चाये च । दृष्ट्वा—समीक्ष्य । २१ । सत पर — साप्त जमानुरक्त । चौराणाम्—चत-पत्री-
 सश्वरान् चाम-जान् । २२ । शीघ्रं—दीहा । जमान्य — समी । कीर्षं—चरे समूहः ।
 चरेत्य—परिदृष्ट्वा, having inspected & having निवर्णम्—सुदृष्ट्, मित्र-

- अथाभिवाद्य राजानं, स्वयमावृत्त, रावण
 ययौ त्वं, व्युत्तिमान्, वेगम, जनीमैः परिहासित । ११
- परिगृह्य जाम्बवी वेगम, राजादिष्टेऽभिनेयने,
 तस्मिन् अये विनिर्गम्य, मातुङ्गः-पुंरं ययौ । १२
- तत्र तौ प्रणतामित्र मातरं, श्रीम-जाममम्,
 ददर्श, याजमानां तु देवता वेगमनि नियमम् । १३
- तथा संयमितामित्र मंडोऽभिमन्याभिवाद्य च,
 उवाच मातरं रामो जयौघचक्षिदं ननः,— १४
- “अस्य, पिता नियुक्तोऽस्मि प्रजा पावन-कर्मणि ;
 भविता म्योऽभिषेको मे, यथा वै शासनं पितुः ।” १५
- एतच्छ्रुत्वा तु कौशल्या चिर-कालाभिकाङ्क्षितम्,
 हर्ष-वाप्याकुलं वाक्यमिदं राममभाषत,— १६
- “वत्स राम, चिरं जीव ! कृताप्ते परिपन्थिन !
 प्राप्तीन् मे त्वं, श्रिया युक्तः, सुमित्रायाच, नन्दय ! १७
- अ-मीघा वत मे भक्तिः पुरुषे पुष्करेक्षणे—
 सेयमिच्छाकु-राजयैः शौद्धामय्य श्रियिष्यति ।” १८
- हृष्ट-नारी-नर युतं राज वेगम तदा वभौ,
 यथा मत्त-दिग्ग मर्षं प्रफुल्ल-नलिन सरः । १९

सम्पादित श्रीभासम्यग्रानि. सम्पाद्य श्रीभानि न तु स्वभाष-मुन्दराणि स्वयं ।
 १४ । संयमिता—नियमिता । १५ । भविता—भविष्यति । १७ । परिपन्थी—अपुः ।
 प्राप्ति—संजन । १८ । अ-मीघा—अ निष्कला. स-कला। पुरुषे पुष्करेक्षणे—विष्णौ ।
 श्री—लक्ष्मी, सम्पद, राज्यमिति भाव । १९ । दिग्ग—परिचयः । नलिनम्—पद्मम् ।

रयोध्या काण्डम्—तृतीयः सर्गः—पुर-भूषणम् । ४५

हृन्द-हृन्दैरयोध्यायां राज्ञः मार्गः समन्ततः
बभूव चाति-संवाधो जनैर्जात कुतूहलेः । ४०
मिता संवद रथ्या हि सा राज्ञः पथ मालिनी,
चामीदयोध्या नगरी समुच्छिन्न हृद्द्वजा । ४१

तृतीयः सर्गः ।

पुर-भूषणम् ।

वाग्-यतः, सद्यः चैदेहा, भूत्वा निघत मैयुनः,
श्रीमत्पायनने विष्णीः शिखी नर-वरात्मजः । १
एक-यामावशिष्टायां रात्र्यां तु प्रतिबुध्य, सः
चक्र-द्वार-विधिं हतुं कारयामास वैभवं । २
ततः शृण्वन् शुभा वाचः सुत-भागध वन्दिताम्,
पूर्वां मन्त्र्यामुपासीत, जज्ञाय, यत मानसः । ३
तुष्टाव प्रयतचैव, प्रणम्य, मधु-सूदनम् ;
विमल-चौम-संवीती वाचयामास च दिजान् । ४

४५ । हृन्द हृन्दे चोदका-जैः । नवमी हृन्द हृन्दे चोदका वाचकः । चक्रात-
रथा-सन्त-नी । ४० । सवाध-संवाधः । ४१ । सवाध-संवाधः, परिच्छिन्ना ।

१ । प्रतिबुध्य-प्रतिबुध्य । श्रीमत् श्रीमन् । सुन्दरम् ।
जीर्तया । वन्दिता-वन्दिता । २ । सुत-पौत्रादि । भागध-भागध-
जज्ञाय-जज्ञाय । यत मानस-यत मानस । ३ । प्रयत-प्रयत,
पवित्र । मधु-सूदन-मधु-सूदन । देवता-देवता, विष्णु । ४ । संवीत-संवीत ।

तेषां पुण्याद् घोषोऽथ गम्भीर-मधुरमृदा
अयोध्यां पूरयामास, तूर्णं घोष-निमित्तितः । १

ततः पौर-जनः सर्वः, श्रुत्वा रामाभिषेकनम्,
प्रभातां रजनीं वीक्ष्य, चक्रे गोभां परां पुनः । ६

मिताभ्र-शिखराभेषु देवतायतनेषु च,
चतुष्पथेषु, रथ्यासु, चैत्येज्वहानकेषु च, ७

नाभा-पद्म-मण्डपेषु दण्डिजामापवेषु च,
कुटुम्बिनां समूहानां श्रीमत्सु भवनेषु च, ८

समासु चैव सर्वसु वृक्षेज्वानक्षितेषु च
ध्वजाः समुच्छ्रिताचिताः पताकायामवन्मृताः । ८

नट-नर्तक-मंथानां, गायनानां च गायताम्
मनःकर्ष-सुखा वाचः श्रूयन्तेऽथ समन्ततः । १०

रामाभिष्टव-संयुक्ताः कथायक्तुर्मियो जनाः,
रामाभिषेके संप्राप्ते, चत्वरिषु गृहेषु च । ११

वाल्मीकायि, क्रीडमाना गृह-द्वारेषु सर्वशः,
रामाभिष्टव-संयुक्ताश्चकिरे ते मिथः कथाः । १२

कृत-पुष्पोपहारस धूप-गन्धाधियासितः,
राज-मार्गः कृतः श्रीमान् पौरैः रामाभिषेचने । १३

१। घोष — ध्वनि । ७। मितम् — दृक्कम्, चेतम्, चक्षुः — मितम् । गोभा — गोभा । चैत्येषु — दण्ड-व्यानेषु । अश्वशकेषु — अश्वशरीपरितन-गुह-स्थानेषु । ८। वाच-चित्तेषु — सर्वतो वक्षितेषु, चतुर्षु । १०। नटा — नृत्य-पदा । गायन — गायकः । ११। अभिष्टव — गुह-कर्म-वर्धनम् । मिथः — चलोच्यम्, परस्परम् । चत्वरिषु — चतुर्षु ।

कपोतः कालम् - एतेन मार्गः - पुनः श्रुत्वा ४६

एतानि कथयन्तु, निजानाम् इत्यादि,
दीपकदीपिका अत्र, एव च्यायु मार्गः । ४७

एतानि एवैव कथा च पुनः कथितम्,
आवाहनी वि वाद्यन्त दीप कालाभिधिवन्तम्, ४८

कालम् एतम्, एवं अत्रैव कथायु च,
कथयन्तुः विद्यन्तम्, एतन् एतन्वाधिवन्तम्, — ४९

“एतम्, कथायु कथा इत्यादि कथयन्तम्,
कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः ५०

एवं कथयन्तुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः
विद्यन्तम् कथितम्, एतम् एतम् एतम् । ५१

एतन् एतम्, विद्यन्तम्, कथायुः कथायुः कथायुः
कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः ५२

विद्यन्तम् कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः
कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः ५३

विद्यन्तम् कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः
कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः ५४

विद्यन्तम् कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः
कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः ५५

विद्यन्तम् कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः
कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः ५६

विद्यन्तम् कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः
कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः ५७

विद्यन्तम् कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः
कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः कथायुः ५८

जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शत्रुवे तत्र निखनः,
पर्वसूदीर्घ-वेगस्य सागरस्येव भिद्यतः ।

२१

चतुर्थः सर्गः ।

कु-मन्त्रः ।

ज्ञाति-दास्यथ कैकेयाः, सहोदा परिचारिका,
प्रासादाप्रमुपाकृता तस्मिन् काले गृहच्छया ।

१

ददगं साध तत्र-स्यां त्रीमद्राज-पयां पुरीम्,
समुच्छ्रित-ध्वजवतीं हृष्ट-पुष्ट-जनाकुलाम् ।

२

तां च दृष्ट्वा पुरीं रम्यामलङ्कित-जनाकुलाम्,
अ-दूर-स्यां ममासाद्य धार्मी काचिदपृच्छत,—

३

“कस्मात् पौर-जनस्यायमति-हर्षोऽस्य, ग्रंथ मे ।
चिकीर्षितं किं श्रुतं कार्यं पौर-जन-प्रियम् ?”

४

इति पृष्ट्वा तथा धार्मी कुलया, भग्न-हर्षिता,
आचक्षते, यथा-हृत्त, यौव-राज्याभिषेचनम्,—

५

“शत्रुः पुण्य-योमेन किम् यौव-राज्ये स्वमात्मजम्
अभिषेचयिता रामं राजा, गुण-गणाकारम् ।”

६

इति श्रव । २१ । पर्वसू—चट्या । शत्रुसूक्तं पूर्वभाषाभाष्येणोक्तं च । विसर्पद्भिः—
वृक्षरश्मिः, सर्पराश्याः । सदीर्घं वेगस्य—सदृश-वेगस्य । भिद्यत—भिद्यमानम् ।
जन्म-कर्तारं परस्मैपदानाम् । १ । ज्ञाति दास्यो—ज्ञाते (पितृ कुलम्) दास्यो । सहोदा
—सहोदा गृहं (प्रासादा), परिचारिका परमिषा वा यथा । कृष्ट तस्यां जने गृहस्थान्तराति
वा । २ । ददगं पृष्ट । यथा [आगम्या] यथा कदा (काले) दास्यो, आगम्या विराजेत
राज्या अपि विराज-विष्टे (महा-भाष्यम् १.८५।१८) । ३ । अ-दूर-स्यां—अ-दूर-स्याम् ।
आकमेरदमार्थम् । ४ । चिकीर्षितम्—कामं विष्टम् । ५ । यथा हृत्तम्—यनुमानननुष्टम् ।

इति श्रुत्वाप्रियं वाक्यं, कुञ्जा, विप्रम-अर्चिता, .
नभ्यात् प्रामादं शिष्टरादवतोये, त्वरान्विता, ७

हरत्-नयना कौपान्, मन्थरा, पाप-निवृत्ता,
प्रदानमिव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत्,— ८

“उनिष्ट, मूढे ! किं मये ? भयं न चोरमागतम् ।
ममुपश्रुतमन्तान्, दुर्भगं, नावमुध्यमं !” ९

तयैरमुञ्जा कैकेयीं मन्थरात् पश्यं वचः
कुञ्जया पाप-दग्निं, प्रष्टुं ममुपवक्षसि,— १०

“मन्थरे, किमसि कुञ्जा ? किं मेऽपेक्षं, निवेदय ।
विप्रम् वदन्तां हि त्वां न चयामि सु-दुःखिताम् ।” ११

मन्थरा, तद् वचः श्रुत्वा कैकेय्याः, पुनरब्रवीत्,
मन्थराऽपि ताभ्यां, वाक्यं, वाक्य-विचारदा,— १२

“अपेक्षं सु-महद, देवि, तवेदं ममुपस्थितम्—
रामं दमरघो राज्ञा योऽब्रवीत्—भिषेक्यति । १३

अपवाद्य हि दुष्टात्मा भरतं तव बन्धु,
काल्ये स्थापयिता राम राज्ये, निहत-क्षयं हि ।” १४

मन्थराया वचं श्रुत्वा, कैकेयी, उर्विता, ततः,
एकमाभरत्तं मुञ्जा कुञ्जये प्रददौ शुभम् । १५

६ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । १ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । २ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । ३ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । ४ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । ५ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । ६ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । ७ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । ८ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । ९ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । १० । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । ११ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । १२ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । १३ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । १४ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता । १५ । अविप्रम-अर्चिता— अविप्रम-अर्चिता ।

दत्त्वा चाभरणं श्रीमत्, प्रीति-दायं, प्रहर्षिता,
कैकेयी मन्यरां वाक्यमिदं तत्रात्रवीत् पुनः,— १६

“मन्यरे, यत् त्वया मेऽद्य प्रियमाख्यातमीप्सितम्.
तदिदं प्रीति-दायं, ते प्रीत्या, भूयो, ददामि ते । १७
रामे वा भरते वापि विगीषो नास्ति कथन ;
तस्मात् प्रियं मे, यद् रामं राजा राज्ये ऽभिपेक्षति ।” १८

इत्युक्त्वा तत्र कैकेया, तत् परिचिप्य भूषणम्,
सासृत्य मन्यरा वाक्यमिदं भूयोऽभ्यभाषत,— १९

“कौशल्यां सुभगां मन्ये, यस्याः पुत्रोऽभिविद्यते
यौव-राज्ये पैतृकेऽस्मिन् पुष्येण, क्षत-लक्षणाः । २०

प्राप्ता सु-महदैश्वर्यमृहामृदि-दिवर्जिता
उपस्थास्यसि कौशल्या, दामीव, त्वम्, च-पण्डिते ! २१

ऋदि-युक्ता श्रिया जुष्टा राम-पत्नी भविष्यति ;
च-श्रीमती त्व-ममृहा स्रुषा ते च भविष्यति ।” २२

तां तथा भृशम-प्रीतां ह्रुवतीं प्रेक्ष्य मन्यराम्,
प्रीता, राम-गुणानेव कैकेयी प्रशशम वै,— २३

“धर्मात्मा गुरु-वर्ती च क्षत-ञ्च सत्य-वाक् शुचिः,
रामी, राज्ञः सुतो ज्येष्ठो, युव राजत्वमर्हति । २४

भाव्ये—अथ उपसक्तमथ कानाह यथा कालमन्यव उपसक्तमथार्थं । आपदिता—
आपविद्यति । २० । दाय —दानम् । २ । सु-भगा—सत्-विद्या भावो, समादृता
माता च । क्षत-लक्षणा—सर्वविध्यात् । २१ । ऋहा—सम्पन्ना, समृद्धि शालिनी ।
उपस्थास्यसि—संविष्यसे । २२ । जुष्टा—संविता । च श्रीमती—च श्रीमता ।
च-ममृहा—अमृणि हीना । २३ । गुरु-वर्ती—पितादि-गुरु-जन-विशामुपासी ।

- भ्रातृन् सर्वांन् स दीर्घायुः पितृवन् पालयिष्यति,
मत्तृणो च स सर्वांमां मिदाद्युपचरिष्यति । २५
- विमोचतः पुञ्जयति, कौशल्यामप्यतीक्ष्ण, माम्
रामो, राजीव-पद्माक्ष, सर्वत्र नम-दर्शनः । २६
- च-कल्याण नास्ति रामे, न द्वेषः, महात्मनि ।
मन्त्राय मा हृदास्तस्माच्छ्रुत्वा रामाभिषेचनम् । २७
- भरतश्चापि रामस्य, भुवं, वर्ष-ग्रामान् परम्,
पितृ पीतामहं राज्यं क्षम-पातमवाप्स्यति । २८
- इत्येतद् वचनं श्रुत्वा, मन्त्ररा, धूम दुःखिता,
दीर्घमुषं च निगम्य केकेयो पुनरब्रवीत्,— २९
- “रामवेद मविता राजा, रामस्य च सुतस्तातः,
तस्मान्मस्तस्य चाप्यस्यो बन्धि राजा भविष्यति । ३०
- राज-वंशान्, केकेयि, भरतः परिहास्यते ।
बद्धनामपि पुत्राचामेको राज्येऽभिषिष्यति । ३१
- तस्मान् लोकेषु पुत्रेषु राज्य-तन्त्राणि पार्थिवाः
आसन्नम्यनवद्याङ्गि गुणवत्क्षितरेषु वा । ३२
- तेऽपि लोका ह्य पुत्रेषु लोकेष्वेव—न वंशयः—
आमन्नम्यस्थितं राज्यं, न भ्रातृषु कथञ्चन । ३३

* २५ । उपचरिष्यति—उद्य परस्मैव आचरिष्यति । २६ । राजीव-पद्माक्षम्,
चित-वचम् । पद्मन्—पद्मम् । अक्षि—अक्ष । २७ । परिहास्यते—परिहास्यते, परि-
विहास्यते । अर्ध-वि-प्रदीयः । २८ । राज्य-तन्त्राणि—राज्य-निर्वाह-व्यापार-
व्यापारानि । आसन्नमि—पुञ्जयति, व्यापयति ।

- अतोऽस्य नाम पुत्राहंस्तव पुत्रो भविष्यति.
 अनायवत् सुप्रसूतं धीमो, राज-वशाच्च ग्राह्यमात् । १४
 धुर्यं तु भरतं रामः, प्राप्य राज्यम्-कण्टकम्,
 देवान्तरं च नयिता, देवान्तरमद्यापि वा । १५
 मत्तो हि रामः मोमिव, लक्ष्मणद्यापि राघवम् ।
 अश्विनोरिव मोम्नात्प्रमनयोर्भक्ति-विश्रुतम् । १६
 तस्मान्, न लक्ष्मणे किञ्चित् पार्यं रामः करिष्यति ।
 रामस्तु भरते पार्यं कुर्यादिति न मगयः । १७
 मातामह-मृष्टादेव, तस्माद्, गच्छतु ते सुतः
 वनमाययितुं गौत्रमेतद् ध्येयं चर्म भवेत् । १८
 दर्पाद् धि नित्यं निरुता त्वया मौमाप्य-मत्तया,
 राम-माता, स-पत्नी ते, कथं वैरं न पातयेत् ? १९
 एवमुक्ता तु, केकेयी विनिश्चय्यावबौद्ध वचः—
 “सत्यं वदसि मे, कुजे । जाने ते भक्तिमुत्तमाम् । ४०
 न तु पश्याम्युगायं तं येन शक्येत मे सुतः
 इदं प्रापयतुं राज्यं, पित्र-पैतामहं, वशात् । ४१
 अनुरक्तो नृपद्याय राम गुण-गणाम्बितम् ।
 स कथं राममुत्सृज्य, प्राणिभ्योऽपि प्रियं सुतम्,
 भरतं नाम मे पुत्रमभिषिञ्चेदकारणम् ?” ४२

१५। नयिता—नेता, नेयाति। इत्यादिना चार्थः। देवान्तरम्—पारधीकं देवम्, यन्तुम्
 इत्यर्थः। १६। मत्त—अनुरक्तः। अश्विनो—वैदर्भी यमस्य देव-विग्रहो। मौमाप्यम्
 —पुत्रावेतम्। १८। चर्मम्—युक्तम्। १९। निरुता—परिभृता, तिरस्कृता,
 अदमानिता, अनादृता। ४०। अनुरक्तो रामम्—१९। ४१। उपसर्ग-योगे च चर्मवत्

१०७

[illegible]

“हमारे पास एक बड़ा बगीचा है जो हमारे पास है”
 “हमारे पास है” यह एक बड़ा बगीचा है, हमारे पास है,
 “हमारे पास है” यह एक बड़ा बगीचा है, हमारे पास है,

କୁମ୍ଭୀର ଓ ଶାଳା ଗଛ ଉପରେ, ଉପର ଶାଳା,
 ବିଶାଳ ଶାଳା ଓ ଶାଳା ଗଛ ଉପରେ ଉପର ଶାଳା,

“कर्मणो यः कर्मणो यः, कर्मणो यः कर्मणो यः
कर्मणो यः कर्मणो यः, कर्मणो यः कर्मणो यः” ।
कर्मणो यः कर्मणो यः, कर्मणो यः कर्मणो यः ।

[illegible]

१. संस्कृत २. हिन्दी ३. उर्दू ४. अंग्रेजी ५. बंगाली ६. मराठी ७. गुजराती ८. तमिल ९. तेलुगु १०. कन्नड़ ११. मलयालम १२. सिंधी १३. पंजाबी १४. संथाली १५. कोङ्कणी १६. ओड़िया १७. असमिया १८. नेपाली १९. बिहारी २०. मैथिली २१. संथाली २२. कोङ्कणी २३. ओड़िया २४. असमिया २५. नेपाली २६. बिहारी २७. मैथिली २८. संथाली २९. कोङ्कणी ३०. ओड़िया ३१. असमिया ३२. नेपाली ३३. बिहारी ३४. मैथिली ३५. संथाली ३६. कोङ्कणी ३७. ओड़िया ३८. असमिया ३९. नेपाली ४०. बिहारी ४१. मैथिली ४२. संथाली ४३. कोङ्कणी ४४. ओड़िया ४५. असमिया ४६. नेपाली ४७. बिहारी ४८. मैथिली ४९. संथाली ५०. कोङ्कणी ५१. ओड़िया ५२. असमिया ५३. नेपाली ५४. बिहारी ५५. मैथिली ५६. संथाली ५७. कोङ्कणी ५८. ओड़िया ५९. असमिया ६०. नेपाली ६१. बिहारी ६२. मैथिली ६३. संथाली ६४. कोङ्कणी ६५. ओड़िया ६६. असमिया ६७. नेपाली ६८. बिहारी ६९. मैथिली ७०. संथाली ७१. कोङ्कणी ७२. ओड़िया ७३. असमिया ७४. नेपाली ७५. बिहारी ७६. मैथिली ७७. संथाली ७८. कोङ्कणी ७९. ओड़िया ८०. असमिया ८१. नेपाली ८२. बिहारी ८३. मैथिली ८४. संथाली ८५. कोङ्कणी ८६. ओड़िया ८७. असमिया ८८. नेपाली ८९. बिहारी ९०. मैथिली ९१. संथाली ९२. कोङ्कणी ९३. ओड़िया ९४. असमिया ९५. नेपाली ९६. बिहारी ९७. मैथिली ९८. संथाली ९९. कोङ्कणी १००. ओड़िया

ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵੇ, ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਖਾਵਫ.
ਸਾ'ਬਨੀ ਦੇਵ ਸਾ'ਬਨੀ ਦੇਵ ਕਰੁਣਿਨੀ ਸਨਾ:
ਦਿਖਾਵਫੀ ਸਾਨਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਖਾਵਫ.

[illegible][illegible][illegible]

- ॥ त्वयोक्तः पतिस्तव, — यदेच्छेयं, तदा वरी
 गृह्णीयामिति । तच्चैव तथेत्युक्तं महात्मना । ५७
- तौ वरी याच भर्तारं—भरतस्याभिषेचनम्,
 प्रव्राजनं च रामस्य वर्षाणि हि चतुर्दश । ५८
- यिन कालेन काकुत्स्थो वनात् प्रत्यागमिष्यति,
 भरतोऽनेन कालेन बह्वभूजो भविष्यति । ५९
- क्रोधागारं प्रविश्याद्य, क्रुद्धा भूत्वा, नृपात्मजे,
 शिष्यामनार्हितायां त्वं भूमौ, मलिन-वासिनी । ६०
- राजानं मा निरीक्षिष्यता, मा भाषिष्याद्य किञ्चन,
 सुप्ता भूमाव-नाथेव दुःखिता नाम, भाविनि । ६१
- तत्र त्वां शयितां राजा, स्वयं दुःख-समन्वितः,
 प्रसादयिष्यति क्षिप्रं, प्रक्षत्यपि च निर्णयम् । ६२
- दयिता त्वं धृष्टं भर्तुर्, यत्र मे नास्ति संशयः ।
 त्वदर्थं हि महा-राजः श्रियं दीप्तमपि त्यजेत् । ६३
- मणि-सुक्ता-सुवर्णानि, रत्नानि विविधानि च
 यदि दद्याच्च ते भर्ता, मा क्व तेषु मनः क्लृप्ताः । ६४

चतुर्दशमनम् । भाविनी—मनी-वीक्षन-विष्टावती । विष्टा—बह्व-सहात्मनम् ।
 ५९ । प्रव्राजनम्—वने निर्वासनम् । ६० । क्रोधागारम्—क्रोधवतीनां शयन-स्थानम् ।
 चमनार्हितायाम्—चमनार्हतायाम् । मलिन-वासिनी—मलिन-वस्त्र-धरा । ६१ । मा
 निरीक्षिष्यता, मा भाषिष्या, —माङ्-वीक्षे वीक्ष्ये लुङ्, चञ्चलमाभाषय । नाम—
 वाद्येन, externally. ६२ । निर्णयः—चरधारणम् । ६३ । दयिता—प्रिया ।
 त्वदम्—राज-वस्त्रम्, राजलम्बितम् । दीप्तम्—उज्ज्वलम्, शीघ्रमामम् ।
 ६४ । मा क्व क्लृप्ता—मा-क्-वीक्षे वीक्ष्ये लुङ्, चञ्चलमाभाषय ।

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

১. ১৯৭১ সালের ১৫ আগস্ট রাতে বাংলাদেশের স্বাধীনতা ঘোষণার পরেই
 পাকিস্তানি সৈন্যরা আমাদের বাড়িতে ঢুকতে শুরু করে।
 ২. আমাদের বাড়িতে পাকিস্তানি সৈন্যরা আমাদের পিতামহকে গুলি করে
 হত্যা করে।
 ৩. পাকিস্তানি সৈন্যরা আমাদের বাড়িতে আগুন লাগিয়ে দেয়।
 ৪. পাকিস্তানি সৈন্যরা আমাদের বাড়িতে লুণ্ঠন চালায়।
 ৫. পাকিস্তানি সৈন্যরা আমাদের বাড়িতে হিংস্রতা প্রকাশ করে।
 ৬. পাকিস্তানি সৈন্যরা আমাদের বাড়িতে অমানুষিক ক্রিয়াকলাপ চালায়।
 ৭. পাকিস্তানি সৈন্যরা আমাদের বাড়িতে হিংস্রতা প্রকাশ করে।
 ৮. পাকিস্তানি সৈন্যরা আমাদের বাড়িতে অমানুষিক ক্রিয়াকলাপ চালায়।
 ৯. পাকিস্তানি সৈন্যরা আমাদের বাড়িতে হিংস্রতা প্রকাশ করে।
 ১০. পাকিস্তানি সৈন্যরা আমাদের বাড়িতে অমানুষিক ক্রিয়াকলাপ চালায়।

[illegible]

१. एक ही जगह पर रहना।
 २. एक ही जगह पर रहना।
 ३. एक ही जगह पर रहना।
 ४. एक ही जगह पर रहना।
 ५. एक ही जगह पर रहना।
 ६. एक ही जगह पर रहना।
 ७. एक ही जगह पर रहना।
 ८. एक ही जगह पर रहना।
 ९. एक ही जगह पर रहना।
 १०. एक ही जगह पर रहना।

१. विद्यार्थी के अभाव में अध्यापक को
 अध्यापक के अभाव में विद्यार्थी को
 २. विद्यार्थी के अभाव में अध्यापक को
 अध्यापक के अभाव में विद्यार्थी को

১. ১৯৭৪ সালের ১৫ জানুয়ারি, ঢাকা
 ২. ১৯৭৪ সালের ১৫ জানুয়ারি, ঢাকা
 ৩. ১৯৭৪ সালের ১৫ জানুয়ারি, ঢাকা

...
...
...
...
...

... १९५० ...
... १९५० ...
... १९५० ...

ਦੁਹਰਾ ਵਰਗੀ 1

9100-108

... १९५५ ...

১. কৃষক: কৃষকরা কৃষি জমিতে ফসল চাষ করে।
 ২. শ্রমিক: শ্রমিকরা বিভিন্ন শিল্পে কাজ করে।

[illegible]

མཁུ་མཁུ་ཁྱེད་ཀྱི་རྩེ་རྩེ་ བྱ་ལྷ་ལྷ་ལ་ ར་ལྷོ་རྩེ་རྩེ་ལ་

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

କଟକରେ ଦିନେ ବିବାହ ହେଲା, କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ
 ଶୁଭକାମୀଙ୍କୁ ସମ୍ମାନିତ କରିବା ପାଇଁ ଏହା ।

॥ तं तं विं शतम् तान् विं शतम् विं शतम् विं शतम् ॥
 ॥ तं तं विं शतम् तान् विं शतम् विं शतम् विं शतम् ॥

"ସୈବ, ସେବା:ନିମନ୍ତ୍ରଣାମି, ସେବା:ବାନି ବିଷୟ ନିମନ୍ତ,
 ସୈବ — ସେବା:ନିମନ୍ତ୍ରଣାମି, ସେବା:ବାନି, ନୂତନ,
 ସେବା:ନିମନ୍ତ୍ରଣାମି, ସେବା:ବାନି, ନୂତନ,

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ਅਖਿਆਂ ਵਧਣੀ ਅੰ:੧੨ • ਵਧ ਭੀ ਜਾ ਨਿਸ਼ਚਨਾਨ ?
 ਦਰਿਦ੍ਰ ਭੀ ਮੰਦਰ ਬਾਘੀ ਖਲਨਾਨ ਭੀ:ਯਥ ਨਿਸ਼ਚਨ • ੮

इति श्री महाभारतस्य द्रुपदोवाचः ॥

दृष्टानि यम नैऋतिसम आद्य मा न नया, विद्ये । ॥

१। एक आचार्यः एकस्य विद्वत् - सप्तसप्तत्युक्तवान् : २। एकस्य
 द्वयम् : अन्तः - पूर्विकः ३। एकस्य द्वयम् - एकस्य द्वयम् : ४। एकस्य
 द्वयम् : द्वयम् - द्वयम् द्वयम् - द्वयम् : ५। द्वयम् - द्वयम् :
 द्वयम् द्वयम् - द्वयम् द्वयम् - द्वयम् द्वयम् : द्वयम् द्वयम् : द्वयम्
 - द्वयम् : ६। द्वयम् द्वयम् - द्वयम् द्वयम् : द्वयम् द्वयम् - द्वयम्
 द्वयम् - द्वयम् : ७। द्वयम् द्वयम् - द्वयम् द्वयम् : द्वयम् द्वयम् -
 द्वयम् द्वयम् : द्वयम् द्वयम् - द्वयम् द्वयम् : द्वयम् द्वयम् -

- न ते किञ्चिदभिप्रेतं न कर्तुमहमुत्सहे ;
 आत्मनो जीवितेनापि करिष्ये ते प्रियं, प्रिये ।” १०
- एवमुक्ता, समुत्थाय, विवस्त्रभृशम-प्रियम्,
 परिपीडयितुं भूयो भर्तारं, आभ्यभाषत,— ११
- “नाञ्च विप्लवता, देव ; किञ्चिन् न विमानिता ।
 अभीक्षितं तु मे किञ्चित् प्रियं कर्तुमिहार्हम् । १२
- प्रतिजानीहि तावत् त्वं, यदि तत् कर्तुमिच्छसि ।
 प्रतिज्ञाते, ततोऽहं त्वां वरयिष्यामि काङ्क्षितम् ।” १३
- एवमुक्तस्तथा राज्ञा प्रियया, स्त्री-वशं गतः,
 प्रविशेय, विनाशाय, शून्यः पाशमिवाबुधः । १४
- प्रियां, प्रिय-द्विनि युक्ता भार्या, निरुधनु-व्रताम्,
 स तां विज्ञाय, सज्जतां, कैकेयीं पार्थिवोऽब्रवीत्,— १५
- “अवसिते ! न जानामि, स्वस्रः प्रियतमो मम—
 राममेकं वर्जयित्वा—भोवेष्वन्यो न विद्यते । १६
- दद्यां ते—परिहृत्येदं—प्रियं, हृदयमध्यहम् ।
 ततः, समीप्य, कैकेयि, ब्रूहि, यत् साधु मन्यसे । १७
- बलमात्मनि पश्यन्ती न विशद्वितुमर्हसि ;
 करिष्यामि तव प्रीतिं—सु-लभेनात्मनः शपि ।” १८

वदितः । ११ । विवस्त्र — वस्त्र-जालाः । १२ । विप्लवता — तिरस्कृता, अपमानिता ।
 १३ । वरयिष्यामि — प्रदुमिष्यामि, वरदानं दाषिष्यां । १४ । अबुध — अ-बोधः,
 निर्बुधः । १५ । अवसिते — शक्तिः । १७ । समीप्य — समीपं विचार्य । १८ । एहम्
 — मत् प्रेम-वपन इति शेषः । प्रीतिम् — प्रीतिं विवक्ष्य । सु-लभम् — दद्येव ।

- तुष्टा तेनाय वाञ्छेन, हृष्टाभिप्रायमात्मनः
 व्याजहार महा भोर् कौशेयो, मृगम पिगम्,— १८
- “यथा धर्मं न शयमे, वरं मम ददामि न,
 तच्छृणुतु, समागम्य, देवाः शक्र-पुरीषमाः । २०
- मत्स्य मन्त्रो महा राज्ञो, धर्म-स्य, नु ममाक्षितः,
 वरं मम ददात्येव, तन्मे नृणुत, देवताः ।” २१
- इति देवो महेष्वासं परिश्रद्धाभिप्राय्य च,
 ततो वच उवाचेदं वर-दं, काम-भोक्षितम्,— २२
- “पुरा देवासुर युद्धे वरो दत्तो त्वया, नृप,
 परितुष्टेन, चेदानीं तो वरो त्वं वयस्य मे । २३
- यद्यवयार्यं समारम्भो राम प्रति ममाक्षितः,
 चनेनाप्नोतु भरती यौव-राज्येऽभिषेचनम् ; २४
- वनं गच्छतु रामस्य चौराजिन-जटा-धरः
 नव पञ्च च वर्षाणि—वरावेतो हृणोम्यहम् । २५
- यदि सत्य-प्रतिज्ञोऽसि, वनं रामं विमर्जय,
 भरतं चापि मे पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचय ।” २६
- एभिर्वचोभिः कैकेया हृदि विज्ञो, भराधिपः
 भयेन हृष्ट-रोमाभूद, व्याघ्रीं हृष्टा यथा सुमः । २७

अपे—अपच करोमि । १८ । व्याजहार—उवाच । २० । पुरी-अम —पुर-वर । २१ ।
 परिश्रद्धा—परिवर्तनात् निवर्त्त, महा । २३ । समारम्भः—कर्म । समाक्षित—सम्पादित,
 अनुक्षित इत्यर्थः । २५ । चौरम्—वल्कलम् । नव पञ्च च—चतुर्दश । २७ । हृष्ट-रोमा
 —सघात-शोक-वर्ष, व्यात-रोमाश्च ।

अयोध्या-काण्डम्—षष्ठः सर्गः—दशरथ-विलापः । ५८

मौदन्, दुःखेन महता स तेनाभिहतो नृपः
 च-संघृतायां, विमना, भूमावुपविवेय ॥ २८
 अहो धिगिति चाप्युक्ता, शोकार्तः, पतितः चित्तो,
 मोहमभ्यगमत् मद्यो, वाक्-शल्याभिहतो हृदि । २९

षष्ठः सर्गः ।

दशरथ-विलापः ।

चिरञ्च तु पुनः संश्र्वां प्रतिलभ्यार्त-मानसः
 कैकेयीमब्रवीत्, क्रुद्धो, दुःख-शोक-समन्वितः,— १
 “नृ-शर्ष ! दुष्ट-चारित्र्ये ! कुलस्यास्य विनाशिनि !
 किं कृतं तव रामेभ्य, मया वा, पाप-दमने ? २
 यदतीत्यापि कीमत्त्वां रामस्त्वामनुवर्तते,
 तस्यैव त्वमनर्थाय किमर्थं चैवमुद्यता ? ३
 त्वं मयात्म-विनाशाय भवनं स्व प्रवेशिता,
 राज-पुत्रांति विज्ञाय, व्याघ्री तौल्य-महा-विषा । ४
 जीव-शोकी यदा सर्वो रज्जो राम-गुणैरयम्,
 अथराधं कमुद्दिष्टं त्यज्यामीष्टमहं द्युतम् ? ५
 कीमत्त्वां वा, सुमित्रां वा, त्यजेयमपि वा त्रियम्,
 जीवितं चात्मनो, राम न स्वेनं पिष्ट-वक्ष्यन्म् । ६

५८ । मौदन्—अवमौदन् (unkind) च-संघृतायाम्—अवाङ्मतायाम् । विमना,
 —दुःखेन, अलम्बना perplexed

५ । व्याघ्री—शर्वी । ३ । रज्ज—अनुरज्ज ।

नन्दामि किं विषं पुनं दृष्ट्वा राममर्थं सदा.

अपश्यतः घनं तं मे न भवेदिह चेतना ।

तिष्ठेज्जोको विना भूमिं, ग्रथ्यं वा मणिनं विना.

न तु रामे विना देहे तिष्ठेयुरमयो मम ।

तदनं स्याज्जतामिव निघयः, पाप-निघये ।

अपि ते वरणो भूषां मृग्याम्येव, प्रमीद मे ।”

अतदर्शं मन्त्रा राज्ञ—पतितं पादयोरपि,

कैकेयो पुनरप्येवं घोरं वचनमब्रवीत्,—

“कीर्त्यमे त्वं सदा महिः सत्य-वादी, दृढ व्रतः ;

मम चेमौ परो दत्त्वा किं विचारयसि, प्रभो ?”

एवमुक्त्वानु कैकेया, राजा दशरथस्तदा

प्रत्युवाच पुन , कुक्षी, निश्चिन्तयति विधनः,—

“हन्तानार्थे । ममामिदं । न कामा भव, कैकयि ।

मृते मयि, गते रामे वनं मनुज-कुक्षरे ।

यदा मां गुरवो, दृष्ट्वा गुणवन्तो, बह्व-श्रुताः

परिवर्त्तयन्ति काकुत्स्थ, वक्ष्यामि किमहं तदा ?

‘वालिश्री वत कामात्मा राज्यं दशरथोऽन्वयात्,

स्त्री-जितो यस्यजित् पुत्र इय ज्येष्ठम कारणे !’—

८ । असुव—मोक्ष । ९ । तत्—तथा । अन्वय—पर्यायम् (completely)

१० । अ-तदर्शम्—स्त्री प्रकामावर्तनम् । ११ । हन्त—हा, alas—अनार्थ—असुखा-

अ-कर्तव्य-कर्मोक्तं व्रती । कर्तव्यमाचरन् कामम् कर्तव्यमाचरन्, तिष्ठति प्रकृता-

चारे य स आर्ज इति व्युत्पत्तिः । १२ । परिवर्त्तयन्ति—प्रत्येकं ‘कामम्’ इति, इति शेषः ।

१३ । वालिश—मृद । वत—हन्त, हा हिम् ah, alas अन्वयात्—मन्त्राय ।

विलप्यैवं, ततो राजा कैकेयीमुद्यताञ्जलिः

प्रसादयामास पुनर्वाक्यं चेदमथाब्रवीत्,—

२१

“यद् यदिच्छसि संप्राप्तुं राम-प्रप्राजनाहते—

सर्वं-स्वमपि वा प्राणां, म्हे ददामि, प्रसीद मे ।

२६

शून्येन श्वसु, कैकेयि, मयैतद् वाक्यमौरितम् ;

कुरु, माध्वि, प्रसादं मे, भीतस्य, शरणार्थिनः ।”

२७

पुत्र-शोकातुरं, दीनं, वि-भञ्जं, पतितं भुवि,

वि-चेष्टमानं भर्तां कैकेयी वाक्यमब्रवीत्,—

२८

“पापं ह्यत्वेव,—किमिदं ?—मम दात्वा वरौ स्वयम्,

शेपे क्षिति-तले मग्नः । स्वातुं मत्वे त्वमर्हसि ।

२९

आहुः सत्यं परं धमे धर्म-ज्ञाः सत्य-वादिनः ।

सत्य-वागिति च ज्ञात्वा मया त्वमभियाचितः ।

३०

न करिष्यमि चेदस्य वचनं मम काङ्क्षितम्,

अपतन्तो ततो, राजन्, परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।”

३१

हृम-पागेन कैकेय्या बह एव, नराधिपः

न शशाक तदा हृत्, दग्धिः प्रागिव विष्णुना ।

३२

विवर्ण-वदनयापि विभ्रान्त-नयनोऽभवत्,

महा-धुर्य अमायुक्तो युत्तयक्रान्तरे यथा ।

३३

—विदग्धः, २० : युत्तयः । अमायुक्तः अमायुक्तः-विभ्रान्त-वदितः । यत्तु—
पूर्वार्धे बहुवचन-वाक्यम् । पूर्वार्धे अमायुक्तः । २० : वि-विष्टमानम्—नर-
हृत् विभ्रान्तः । २१ : किमिदम् । इदं नदीपतम् इत्यर्थः । अतः,— दीदितः । २२ :
आहुः वदन्ति । अर्हसि च । अतः । अर्हसिवाचितः वरौ इति इति । २३ :
अपतन्तो अपतन्तो । २४ : अमायुक्तः । अमायुक्तः । अमायुक्तः—
अमायुक्त-वदित इति । २५ : पूर्वार्धे अमायुक्तः पदम् । अमायुक्तः—अमायुक्तः

शरीरं-बाणम्-एवम्-सर्वं-शामान्यतम् । ५१

कच्छादेव न धीरेव ब्रह्मध्यानात्मकमप्येतत्.

श्री ४ शिष्ट-साध्यात्, वै वैदीयभिर्वाच्य, ताम्,— ४४

*धितस्तु, दाप-कौंभं, तम् । नृ इति । यति धातिनि ।

शिवशक्ति शिवशक्ति शिवशक्ति, निधुंदा, निरुद्धदाम । १५

नमो भगवते वासुदेवाय, सुदया, वासुदेवाय .

मन्त्रस्य मन्त्राः पानिर्गुह्योऽतो यत्नद्वयम् ।

स्वन्-कने चापि भवति मन्त्रावलीपद्यादिभ्यम् । १० ॥ १५ ॥

एवं विमलमहाय्यं वाचं ददाम्यहं नु,

कन्यायाः सा विद्या तन्मूला, दुःखार्तस्थ, महात्मना । १०

सप्तमः सर्गः ।

वासानियन्त्रणम् ।

अथोपनिषद्, ब्रह्मसूत्रादी श्रुतैर्ह्येव। द्वावप्यंगतः।

सु-भक्त्यः, प्राप्तिर्निर्भूत्वा, बोधयामास पारिवर्तम्,— १

*सु प्रभाता निता, वार्त्त, वृत्तियं । भद्रमस्तु नः !

बुध्द, नर-भार्तृ, शिष्य भद्रानि साधुहि !” ३

तम. अ राजा शुभस्य प्रतिबोधन महानम्

मृत्वाति दुःखं मन्त्रसंस्तुताभाष्येदमब्रवीत्,— ३

निम्नलिखित : आचार्यजी-आचार्यजी अंग्रेज २० अंग्रेजी अंग्रेजी : अंग्रेजी अंग्रेजी-अंग्रेजी

निर्णयार्थः । २४ । यः पुरुषः न ज्ञायाति सर्वस्य विद्यादिवस्य कोटं

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । १०० : 'सर्व विघ्नोपशान्तये' ।

१। अक्षरों के अर्थ : अक्षरों की --वाणी ; अक्षरों के अर्थ : अक्षरों के अर्थ

— 100 —

“यत् ‘ त्रिं दृश्यते’ मां तस्मिन् क्षीयति ॥”

यद्योभिरेभिरात्मां भूयस्त्वमनुजगतामि । १

मुमन्वपाद् वचः श्रुत्वा भर्तुर्देनिष्य भाषितम्
महमा, मोहिताः किञ्चित्, तस्माद् देगादपाममतः । २

यदागारे पाप मोक्षा कैकेयी पुनरग्रतोत्,
भर्तारं वाक्-प्रतोदेन मोदतां तदुदाव, मा,— ३

“त्रिमित्र भाषमे दार्ढ्यं वाक्यं, सु-पात्रतो यथा ?
राममाह्वय विन्यस्य वनायाच्य त्रिमर्जय ।” ४

न, तद्यो वाक् प्रतोदेन, प्रतोदेनेव कुच्छरः,
राजा, मोक्षाभिमत्ता, मुमन्वमिदमवधीत्,— ५

“मत्स्य पाय निषहोऽस्मि, सुत, विभ्रान्त-मानसः ।
रामं द्रष्टुमिच्छामि, तं च शीघ्रमिहानय ।” ६

इति राज्ञो वचः श्रुत्वा, कैकेयी तदनन्तरम्
स्वयमेवावधीत् सुतं,—“गच्छ त्वं, राममानय ।” ७

अथ ता शक्तिमुपिता, प्रधाना नृप मन्त्रिणः
पौर-ज्ञानपटाधेव, पुरोहित-पुरीषमा, ८

राजोपस्थानमागम्य, राज्ञ मन्द्यर्थाथिनं,
आभिषेचनिकं सर्वं कृत्वा तस्युर्नृपाश्रया । ९

१ । अनुजगतामि—यथागच्छति । २ । मोहिता—सज्जिताः । ३ । प्रतोदेन—तादृशं दर्शनेन । मोदताम्—विमोदयताम् । तदुदाव—विमोदनी । ४ । सु-पात्राय—यति वीर्य । विन्यस्य—विन्यस्य, निन्यस्य । ५ । सुत—कृति । ६ । यन्मन्त्रं—अथ, मन्त्रिणाः । ७ । राजोपस्थानम्—राज-द्वारम् । आभिषेचनिकम्—अभिषेक-प्रयोगकम् ।

एतौष्ठा काण्डम्—सप्तमः सर्गः—सामान्यदण्डम् । ६१

एतौ दण्डमन्त्रविराजो सामान्यदण्डं प्रदातुम् ।

एताभ्यां च सामान्यं च वैश्याभ्य-चतुष्टयम्, ११

हस्तभिर-सामान्यं च वैश्याभ्यः समलङ्कृतम्,
महा-कषाट-विहितं, विवर्तितं चतुर्भिः
काण्ड-प्रतिभेदात् सप्त विदुष-सौरयम् । १४

अथैव-कौटिल्यं, कौटिल्यं चटु-कषाट-प्रतिभेदात्,
सु विवर्तितं सप्तः कषाट-प्रतिभेदात् च, ११

पुष्पभिः पुष्पैर्गुणैः सामान्य-कषाट-प्रतिभेदात्,
च-प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात्, १४

तदा कषाट-प्रतिभेदात्, कषाट-प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात्,
प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात्, १०

न हरे-प्रतिभेदात्, सामान्य-प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात्,
महा-प्रतिभेदात् सामान्य, प्रतिभेदात्, प्रतिभेदात् । १८

अथैव-प्रतिभेदात् न तु, दण्ड-प्रतिभेदात् पितुः,
सप्तः प्रतिभेदात् सामान्यं सप्त-प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात् । १८

११। एव—एव । १०। सामान्य—सामान्य । सामान्य—सामान्य-प्रतिभेदात् ।
विहितम्—विहितम् [सामान्य-प्रतिभेदात्] । विवर्तितं—विवर्तितम् । काण्ड-प्रतिभेदात्
—काण्ड-प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात् [पुष्प] एवम् । सामान्यम्—सामान्यम् (पुष्प-प्रतिभेदात्) एवम् ।
महा-कषाट-प्रतिभेदात्—महा-कषाट-प्रतिभेदात् [पुष्प] सौरयम् (विहितम्) एवम् ।
१४। एव—एवम् । कषाट—कषाट, कषाट-प्रतिभेदात्, सामान्य-प्रतिभेदात्
—सामान्य-प्रतिभेदात् । सु विवर्तितं—सामान्य-प्रतिभेदात् । १४। सामान्य—सामान्य, सामान्य-प्रतिभेदात्,
boarded door, सामान्य-प्रतिभेदात् । च-प्रतिभेदात्—सामान्य-प्रतिभेदात् । १०। कषाट-प्रतिभेदात्—
कषाट-प्रतिभेदात् । कषाट-प्रतिभेदात्—कषाट-प्रतिभेदात्-प्रतिभेदात् । सामान्य-प्रतिभेदात्—
१८। सामान्य-प्रतिभेदात्—सामान्य-प्रतिभेदात्, सामान्य-प्रतिभेदात् ।

स ः धनद-सङ्काशं सूपविष्टं खलहृतम्

ददर्श सृतः, सौवर्णं पर्यङ्के राड्वास्तृते, २०

वराह-रुधिरामेन सु-स्रव्णेन मङ्गा-भुजम्

अनुलिप्तं मङ्गार्हेण चन्दनेन सु-गन्धिना, २१

बाल व्यजन-धारिण्या मीतया पार्श्वे संस्पृष्टा

स-पद्मया मेघ्यमानं त्रियेव मधु-सूदनम्, २२

तरुणादिस्थ-मद्भगं, प्रज्वलन्तमिव त्रिया ।

वपन्दे राममभ्येत्य, सुमन्त्रो, विनयान्वितः । २३

पृष्ट्वा चैनं सुखं प्रष्टो विहार-शयनाभने,

उवाचानन्तरमिदं सुमन्त्रो राज-ग्रामनम्,— २४

“कौमल्या सु-प्रजा देवी । देवस्यां द्रष्टुमिच्छति,

कौकेयी-सहितो ; राम, गम्यतां, यदि रोचते” । २५

एवमुक्ताः सुमन्त्रेण, रामो राजीव-भोचनः,

गिरमा प्रतिगृह्याशां पितुः, सीतामयाग्रवीत्,— २६

“मीते, देव्य देवी च, ममागम्य, परस्परम्

मम मन्त्रयतो नूनं यौवराज्याभिषेचनम् । २७

२० । धनद-सङ्काशः—सुवर्ण-सङ्काशः । सूपविष्टः—सूप-विष्टः । खलहृतः—खल-हृतः । २१ । सु-स्रव्णेन—सु-स्रव्णेन । मङ्गा-भुजम्—मङ्गा-भुजम् । २२ । व्यजन-धारिण्या—व्यजन-धारिण्या । मीतया—मीतया । पार्श्वे—पार्श्वे । संस्पृष्टा—संस्पृष्टा । २३ । वपन्दे—वपन्दे । राममभ्येत्य—राममभ्येत्य । सुमन्त्रो—सुमन्त्रो । विनयान्वितः—विनयान्वितः । २४ । पृष्ट्वा—पृष्ट्वा । चैनं—चैनं । सुखं—सुखं । प्रष्टो—प्रष्टो । विहार-शयनाभने—विहार-शयनाभने । २५ । कौमल्या—कौमल्या । सु-प्रजा—सु-प्रजा । देवी—देवी । देवस्यां—देवस्यां । द्रष्टुमिच्छति—द्रष्टुमिच्छति । कौकेयी—कौकेयी । सहितो—सहितो । राम—राम । गम्यतां—गम्यतां । यदि रोचते—यदि रोचते । २६ । एवमुक्ताः—एवमुक्ताः । सुमन्त्रेण—सुमन्त्रेण । रामो—रामो । राजीव-भोचनः—राजीव-भोचनः । गिरमा—गिरमा । प्रतिगृह्याशां—प्रतिगृह्याशां । पितुः—पितुः । सीतामयाग्रवीत्—सीतामयाग्रवीत् । २७ । मीते—मीते । देव्य देवी—देव्य देवी । च—च । ममागम्य—ममागम्य । परस्परम्—परस्परम् । मम मन्त्रयतो—मम मन्त्रयतो । नूनं—नूनं । यौवराज्याभिषेचनम्—यौवराज्याभिषेचनम् ।

धृष्टं मे यत्नं गता ये वंशी, यत् प्रियेष्टया,
अथैव मे योद्धव्यं प्रतिपादयितुं स्वयम् । २८

भुजं रक्षति राजानं यत्-भुजं त्वरदात्मनो ;
अथवा, अक्षिता वाचा, मां प्रियं वदुमिच्छति । २९

तस्मात्प्रतिपक्षं गत्वा यस्यासि जगती-यतिम्,
एवं, रक्षति के वंश्या गङ्गाभीमं, यत्-स्वरम् । ३०

इति भर्तुं वचं श्रुत्वा, भीता वचनमब्रवीत्,—
“तच्छाये-पुत्र, पितां दृष्टुं यातरमिव च” । ३१

इत्युक्त्वा, माच्छातिं कृत्वा, रामं सं-प्रस्थितं तदा
या दारमनुवगात्र भीता, भर्तुं वगानुगा । ३२

विनिर्गम्य च तस्मात् न गृह्णादनुपम द्युतिः
दृष्ट्वांघ्रि-भ्रमं, दारि स्थितं, दग्धं जालभम् । ३३

स भर्तांघ्रिभ्यो दृष्ट्वा, अभिष्य, प्रतिगम्य च,
युद्धमिव वयं वीर्यमादरोह, त्वरान्वितः । ३४

इत-वासर-प्राविष्टां प्रयाजां लक्ष्मणस्तदा
आन्वाहरीह, दृष्ट्वेन्द्रमुपिन्द्र इव, इषेयम् । ३५

ततो जलजला शब्दस्तुमुज समपद्यत,
दृष्ट्वैव राममायान्ता रथेन, रथिनीं चरम् । ३६

२८ । धृष्टं—निश्चितम् । प्रतिपादयितुम्—वाचुम् । २९ । त्वरदात्मनो—विगत-
भलायम् । ३० । स प्रस्थितम्—सं-प्रस्थाप्यमानम् (X may be started). 'आश्रयायां
भुजवत्'—प्राविष्टः । ३१ । २३१२० : २० : अथैव—अथैव, आकाङ्क्षी । इति-वचनं विचरी
इति-वचः । अतः दृष्ट्वांघ्रिभ्यो दृष्ट्वा—आन्वाह । ३२ । वगानुगा—निश्चिता ।
पुत्रसं—पुत्रायम् । वीर्यम्—वचन-निश्चिता । ३३ । 'इत्युक्त्वा' इति शब्दादनुवचम् ।

हृषीत् तेन जनीधेन सहसा समुदीरितः

स शब्दः पूरयामास दिशोऽथ विदिशस्तथा ।

१७

स राज-कुलमासाद्य, महेन्द्र-भवनीपमम्,

अवतीर्य रथात् तस्मात्, प्रविवेय, यिया ज्वलन् ।

१८

अष्टमः सर्गः ।

पिष्ट-शासनम् ।

स ददर्शासने राम आसीनं पितरं तदा,

कैकेयी-सहितं, दीनं, सुखेन परिश्रुयता ।

१

स, तस्य चरणौ पूर्वं प्रणिपत्य, कृताञ्जलिः,

ततो ववन्दे, प्रपतः, कैकेयास्तदनन्तरम् ।

२

सौमित्रिरपि, आभ्येत्य, पितुः पादावनन्तरम्

ववन्दे, परम-प्रीतः, कैकेया, विनयान्वितः ।

३

स्थितं सं-प्रश्रितं दृष्ट्वा रामं, दशरथो नृपः

नाशक्तोद-प्रियं वक्तुं प्रियं पुत्रमनागतम् ;

४

रामित्युक्ता ॥ वचनं, वाच्य-वेग-जडो-कृतः,

नाशक्तोत् धीरतो वक्तुं, निश्चितुं दयितं सुतम् ।

५

१७ । दिश — दिक्पतय, — प्राची (पूर्वा), पश्चिमी (पश्चिम), प्रतीची (पश्चिमा), उत्तरी (उत्तरा) चेति । विदिश — विदिशोऽपि पतय, — प्राग्गो, मैश्वरी, वायवी, ईशानी चेति । विदिक् — उपदिशन्, दिशोर्भक्षम् । १८ । कुलम् — गृहम् । महेन्द्र — इन्द्र । यिया — प्रभया ।

१ । सुखेन परिश्रुयता — परिश्रुयता सुखेन उपश्रुयितम् । २ । आभ्येत्य — समीपमानय । कैकेया — चरणौ ववन्दे च' इति शेष । ३ । सं प्रश्रितम् — अति विनीतम् । आशक्तम् — निरपराधम्, निष्पापम् ।

अयोध्या काण्डम्—अष्टमः सर्गः—पितृ ग्रामगमम् । ६८

तम पृथे पितुर्दृष्टा विकारं, परिगृहितः,
रामोऽप्युद्वेगमापेत्, यदा व्यूढेव ययमम् । ६

अ प्रसवेन्द्रियं दृष्ट्वा, शोकं मन्वाप विद्वज्जम्,
नि श्वसन् यदा भातं—दीर्घमुच्यं च निवृत्तम्— ७

छर्मि-माभिनम-सोभ्यं चोभितं भाग्यं यदा,
उपप्लुतमिच्छादिस्तमुक्तामृतमृषिं यदा— ८

अ-निमित्तं विकारं तं दृष्ट्वा रामः पितुस्तदा
बभूव सं-सुख्यतरः, समुद्र इव चर्वयि । ९

विभक्तयामास च तदा रामः, पितृ-हिते वतः,—
“किं-निमित्तमयं राजा मां न शक्नोति योचितुम् ? १०

उह्वा रामेति कथाञ्च भोक्तारं प्रतिपद्यते ?
कश्चिन्मया नापहतम् अ-ज्ञानम् आचयेन वा । ११

अथदा द्वेव मां दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
अस्याद्यैव तु मां दृष्ट्वा किमायामोऽयमोदयः ?” १२

६ । अयोध्यापदे—आयराज इत्यादि इति शेषः । अष्टमः—सर्वः । ७ । अयमवृत्ते-
न्द्रियम्—विषयं प्रवृत्तम् । यदा भातम्—सर्वविषयः । भातम्—सर्वः । ८ । छर्मि-
माभिनम—तद्वत् कष्टजनः, अ-शोभकः -अ विभक्तयामोदयम् । चोभितम्—विशोभितम् ।
उपप्लुतम्—राहु कष्टम् । उच्छासितम्—उत्थम् (आवृत्तम्) अचलम् (निश्चयः)
इति तम निश्चय-आचलम् निश्चयम् इत्यर्थः । ९ । अ-निमित्तम्—न (नास्ति)
निमित्तम् । आचयं—इत्येतत्तम् सं-सुख्यतरम्—निश्चयं विशोभितम् । समुद्र
इव चर्वयि—यथा चर्वयि अन्तोद्वेगम् समुद्र इति अन्तो भवति तथा । ११ । उपरम्—
—वाक्यम् अथ भावम् । प्रतिपद्यते—उच्चारयति । कश्चिन्—आज्ञेति, १२—
आचयेन—पुत्रिणीमयः । १३ । आचय—विषयः ।

स तदा पितुर्गतामम पूये, पितृ वत्सलः,

दृष्ट्वा, सं चिन्तयामास तत् तदुद्दिग्ध मानसः । ११

स दोम इव शोकार्ता विषण्ण-वदनस्ततः

कौत्रेयोमभिवीक्ष्य रामो वचनमब्रवीत्,— १४

“देवि, किन् नु मया ज्ञानादपराधं मद्भो-पतेः,

विषण्ण-वदनो दोनो येन मां नामिभाषते ? १५

शरीरो मानसो वापि कश्चिदेन न बाधते,

मन्तापो वाभिघातो वा । दुर्नर्भं हि मदा सुखम् । १६

कश्चिन् न भवते किञ्चित्, कुमारे पितृ-नन्दने,

अमुष्मे चाप्य-कुशलं, देवि, मातृपुत्रे वा पुनः । १७

कश्चिन् मया नापकृतम-ज्ञानाद् येन वा पिता

कुपितस्—तन् ममाचक्ष्व ; त्वं चेन्न वै प्रसादय । १८

पितर्य-परितुष्टे हि, कृत्वा वा किञ्चिद-प्रियम्,

नोक्षहे जीवितुं, देवि । सत्यमेतद् ब्रवीमि ते । १९

यतः शरीरस्थोत्पत्तिरस्य, ॥ जीवितस्य च,

कार्यं नामाप्रियं तस्य कृत्वा जीवितुमुक्षहे ? २०

अमुः, शरीर-प्रभवः, प्रिय-कृद्, वृत्ति-दो, वरः,

हितानामुपदेष्टा च—प्रत्यक्षं दैवतं पिता । २१

न किञ्चित् परुषं कश्चिदभिमानात् पिता मम

क्रुद्धयोक्तो भवत्याय, येनास्याकुलितं मनः । २२

१५ । किन् नु—सञ्चयत, किन् । १६ । अभिघात—घातना । १८ । अपकृतम्—चर्चितं कृतम् । चाप्य—अथवा । २० । नाम—सञ्चयत, possibly, लक्ष्ये—

पतदाचक्षु धी, देवि ! यायातप्तेन पुण्यतः,
यसिमितो विषारोऽयम पूर्वोऽप्य मही-पते । २२

दत्त द्रव्यं लभे राक्षो विभेद्यमपि पावकम्,
 भवत्येवं विषं मौल्यं, मन्त्रोदमपि भागुरि ।

यथैव मे पिता पुण्ड्रव्यमप्यस्य तथैव मे ;
तथातु त्वमिव धीर्ब्रह्मि, यद्वाचोऽस्य चिकीर्षितम् । २५

पतेद् द्यौः, पृथिवीं शीर्षेण्यीयं जल-निधिर्भवेत्,—
 ईश्वर्यं न तु प्रयागमृतं कविद्वयम् ।” २६

तमाज्ञं वमनायां मा विदित्वा सम्यग्वादिनम्,
उवाच वाक्यं कैकेयी, सम्यग्वाक्यं दृष्टिना,— २०

“पुरा, देवासुरे युद्धे, पित्रा ते, रघु मन्दन,
 दृष्टवित्तम प्रीतिम, मया दत्तं पर-इदम् । २८

मयायं याचितस्तत्र भरतस्याभिवेचनम्,
तत्र निर्वासनं चैव ययोश्च हि चतुर्दश । ३८

अथैव च स्वया, शम्भ, गन्तव्य, वचनात् पितुः,
वन-वामं समद्विष्ट नव वर्धाणि पश्य च । १०

[illegible]

- यदि सत्य-प्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि,
 प्रात्मानमपि वा कर्तुं यदि सत्यं व्यवस्यसि, ११
- सप्त सप्त च वर्षाणि ततो वन-चरो भव,
 त्यक्त्वा राज्यं—दिशं ह्येतां, चीराजिन-जटा-धरः ।” १२
- अथैतद् वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम्,
 क्षितं कृत्वा ततो राम इदं वचनमब्रवीत्,— १३
- “एवमस्तु—निवत्स्यामि वने, चीर-जटा-धरः,
 चतुर्दशैव वर्षाणि, प्रतिज्ञां, पासयन् पितुः । १४
- इदं तु ज्ञातुमिच्छामि,—किमर्थं मां स्वयं गुरुः
 नाज्ञापयति, विप्रश्च प्रेष्यमात्म-वशानुगम् ? १५
- महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञातस्य महात्मना ।
 मयि भृत्ये च पुत्रे च किं राज्ञो, देवि, गौरवम् ? १६
- देवतं हि प्रभुयैव पिता राजा गुरुय मे ।
 अस्याज्ञां शिरसा गृह्ण, करिष्यामि यथात्य माम् । १७
- न च मनुस्त्वया कार्यस्तथ्यं मे वदतो वचः—
 यास्यामि—भव सु-प्रीता—वनं, चीर-जटा-धरः । १८
- गुरोरिष्टस्य, विदुषो, धर्म-ज्ञस्य, महात्मनः
 पितुः, पुत्रः कथं माम न कुर्यान्, मद-विधो, वचः ? १९

११ । व्यवस्यसि—उत्सहसि, वससि । १२ । दिशं—दाश । १३ । प्रात्मानं—आत्मनः (आत्मा-आत्म) । आर्तवृत्त । चीरवन्—सन्ध्याय । १४ । यज्ञ—गृहीता । च चत्वारिंशति ह्येव वर्षाणि । आत्य (अद् + अत्य)—वदति । कर्तुं कर्तुं विद् । १५ । मनु—कीदृश । सत्यम्—सत्यार्थम् । १६ । इष्टम्—वाञ्छितम्, प्रियम् ।

न त्वामुल्लङ्घते यत्तु स्वयं व्रीडान्वितो नृपः ।

मा तेऽत्र संगयोऽम्बन्यो, मा मन्युं कुरु, राघव । ४८

यायत् त्वं न वनं यातः पुरादस्माद् भविष्यसि,
तावन् न ते पिता, राम, स्वास्थ्यं प्राप्स्यति, दुःखितः ।” ४९

निमीलितेक्षणो राजा, श्रुत्वैतद् दारुणं वचः
कैकेय्याः, शङ्कमानाया—सुध्याया—राम-निषयम्, ५१

सु-दीर्घं ह्य हतोऽस्मीति वाक्यमुज्ज्ञा, सु-दुःखितः,
मूर्च्छासुपागमद् भूयः, शोक-वाप्य-परिभ्रुतः । ५२

तद्-प्रियमस्ति-क्रूरं वाक्यं, हृदय-दारुणम्,
श्रुत्वा न विष्यधे रामो, वचनं चेदमब्रवीत्,— ५३

“नाहमर्थ-परो, देवि, न राज्येभ्युर् न चानृती ;
सत्य-वाक् गृह-भावीऽस्मि—स्वस्मान् मां परिग्रहसे ? ५४

यत् तत्रापि भवेत् किञ्चिच्छक्यं कर्तुं हितं मया,
कृतं तदिति विहि त्वं, स्वज्ञा प्राणानपि प्रियान् । ५५

अनुतोऽप्यत्र गुरुणा, भवत्या वचनादहम्
वने वक्ष्यामि विजने, नव वर्षाणि पञ्च च । ५६

भूमे मयि न कल्पार्थं मन्धावयमि किञ्चन,
यत् स्वया भरतम्यार्थं राजा विज्ञापितः स्वयम् । ५७

४८ । उल्लङ्घते—उल्लङ्घति । व्रीडा—वञ्छा । ४९ । त्वामो भविष्यसि—तादवर्षे
भविष्यसि । अत्र संगयोऽम्बन्यो—अत्र संगोऽम्बन्यो । ५० । हृदय-दारुणम्—हृदय-दारुणम्,
हृदय-विदारकम्. heart-rending ५१ । वच—वचनं, वाक्यम् । शङ्क-परः—
चञ्चलः, धीमत् । चानृती—चानृते परावच ।

तत् तद् वि गणयन् दुःखं विनृणाञ्च विप्रो ग जम्,
 निज्जुम्मानाः-पुत्रात् सन्मात्, तं ददमं पुनर्जनम् । ६१
 दृष्ट्वा च, स, गितं मुग्ध, प्रतिपुण्य यथावर्त,
 जगाम, त्वरितो, दृष्ट्वा मातरं च निवेगने । ६२
 दुःखमन्तर्गतं तस्य न कश्चिद् वृत्ते जगः
 —अस्मत्तं वर्जयित्वा—धृतिं संगतं चेतनम् । ६३
 न चापि धन-सम्पूनीं त्यजतोऽप्य वनुभराम्,
 यतैरिव विमुञ्चय्य, नृपते निजं विजिज्ञया । ७०
 मनमेव महद् दुःखमुद् वहन्, धृतिमाधित,
 जगाम मातुम्, तद् दुःखं व्यथं वेदयितुं, मृदम् । ७१

नयमः सर्गः ।

मातृ-दर्शनम् ।

प्रविश्य चैव त्वरितो रामो मातुर्निवेगनम्,
 ददमं मातरं तत देवागारि, यत-व्रताम्, १
 छाताञ्जलिं, देव-परां, स्थितां, मङ्गल-वादिनीम्,
 अर्चयन्तीं पितुं चैव देवां आनन्द-मानसाम् । २

६८ । यथावर्त — यथा-योग्यम् । निवेगनम् — मृदम् । ६९ । धृतिः — धैर्यम् । संगतम् — वृद्धम्, नियमितम् । ७० । नृपते — अमल्यते, मुख्यं वर्ण-परिवर्तनादि-विशेष-रक्ष-यते ।

कथायामपि अतीतयोर्मध्ये वर्तमान-वचोनी न युज्यते । ७१ । वेदयितुम् — ज्ञापयितुम् ।

१ । आमारम्, आमारम्, मृदम्, आनन्द । यत-व्रता — अनुहित व्रता ।

२ । देव-परा — देवापि-विशेषा । स्थिता — दृष्टव्यमाना । मङ्गलम् — आशीर्वाचनम् । मङ्गल-वादिनी — आशीर्वाचनमुच्चारयन्ती ।

तामवेक्ष्य ततो रामो वचन्ते, विनयान्वितः,
सुवाच चेनाम्, अभ्येत्य, रामोऽहमिति, नन्दयन् । १

साय दृष्टेः तनयं, मातृ-नन्दनमागतम्,
अभ्यनन्द्य वाक्यत्वाद्, वक्ष्यं गौरिव वक्षसा । ४

स, माम्ना, समभिप्रेत्य, परिचक्षोऽभिनन्दितः,
पूजयामास तां देवीम्, अदितिं सखयानिव । ५

तमुवाच ततो हृष्टा कौशल्या प्रियमात्मजम्,
प्रयोजयन्ती पुत्रस्य शिव-हृत्कार्यमाश्रितः,— ६

“हृद्धानां, पुत्र, सर्वेषां राजर्षीणां, सहात्मनाम्,
प्राप्तुञ्चायुष क्रीर्तिं च, धर्मं च स्व-कुलोचितम् । ७

सत्य-प्रतिष्ठं पितरं यय्य, राघव,—मा चिरम्
अस्य हि त्वां पिता, राम, यौवराज्येऽभिविष्यति ।” ८

एवं सुवाचां कौशल्यां रामो वचनमब्रवीत्
कैकेयी-वाक्य-सन्तप्त, ईषदाकुल-चेतनः,— ९

“अस्य, न त्वं प्र-जानासि, सङ्गद् व्यसनमागतम्
तव दुःखाय सङ्गते, वैदेह्या, लक्ष्मणस्य च । १०

कैकेया भरतच्छायं राज्यं राजाभियाचितः,
सत्येन परिरुद्धादौ ; तेन वाप्यै प्रतिश्रुतम्,— ११

भरताय महा-रानी यौवराज्यं प्रदाम्यति,

• सा पुनर्वन-वासाय नियोजयति माम्भतम् । १२

सोऽहं वक्ष्यामि वर्षाणि वने, देवि, चतुर्दश,

• स्नादूनि हित्वा भोज्यानि, फल-भूस-क्षताशनः ।” १३

इति राम-वचः श्रुत्वा, सा यपात, तपस्विनी

कौशल्या, दुःख-सन्तप्ता, निक्षत्ता कदनी यया । १४

स तां नियतितां दृष्ट्वा भूमौ, मातरमातुराम्

• राम उत्थापयामास, दुःखितां, गत-चेतनाम् । १५

उपावृत्त्योत्थितां दीनां, वडवामिव विह्वलाम्,

• समार्जं पाणिना रामः, पांशुना परिगुण्डिताम् । १६

अथ किञ्चित् समाश्रय, कौशल्या, दुःख-मोहिता,

• उदीर्य, रामं प्रोवाच वाच्य-गदगदया गिरा,— १७

“न प्राप्त-पूर्वं कल्याणं मया पति-परिग्रहात् ;

• आश्रमितं मे सु-चिरं, त्वत्तोऽपि प्राप्नुयामिति । १८

तदद्य वि-फली-भूतं मया, राम, वि-चिन्तितम्—

• दुःखामामेव पुत्राहं विहितात्यन्त-भागिनी । १९

सा वङ्गन्य-मनो-ज्ञानि वाचय, हृदय-च्छिदः,

• सद्विधेऽहं, स-पत्नीनाम-वराणां, वरा सती । २०

१२। अत्रनम्—भोजनम् । १३। तपस्विनी—दीना, अनुकम्पाही । निक्षत्ता—क्षिप्ता । १४। मातुरा—मातरा । १५। उपावृत्त्य—भुवि मूर्च्छनं कृत्वा । वडवा—घोटकी । विह्वला—विभ्रता । पांशुना—पुनिना । परिगुण्डिताम्—समा-
हृताम् । १६। समार्जं—अन्तर्-भुज । उदीर्य—मित्रे वचनम् । १७। आश्र-
यितम्—आश्रयितम्, आश्रय आसीत् इत्यर्थः । अपि—सचरन् । २०। हृदय-च्छिदः

- तद-मद्य दुःखमिदं शोद्धः, पुत्रक, नोक्तम् ।
 अद्यैव मरणं मेऽस्तु—को भार्यो जीवितेन मे ? २१
 मियमाशेषवाभाह ये मया त्वत्-कृते कृताः,
 ते मे इह वि कस्यो-भूता, वनं मं-प्रस्थिते त्वयि । २२
 न श्रौतव्यं त्वया, राम, पितुः कामवतो वचः ।
 इहैव वन—किं ते इमौ राजा वृद्धः करिष्यति ? २३
 तथा तामातुरां दृष्ट्वा कौगल्या राम-मातरम्
 उवाच नक्षत्रः श्रीमां स्तात्-क्षान्त-सद्व्यं वचः,— २४
 “न रोचते ममाप्येतद्, धार्यं, यद् राक्षसी वनम्,
 त्यक्त्वा राज्यम्, इतो गच्छेत्, श्री-वाक्येन प्रचीदितः । २५
 विपरीतम्, प्रति-वृद्धः, श्री-त्रितः, काम-लाससः,
 राजा किमिति न ब्रूयात्, कैवेय्या वनमागतः ? २६
 नापराधं हि पश्यामि, न दोषमणुमप्यहम्
 रामस्य, येन राज्ञायं राक्षान् निर्वाप्यते वनम् । २७
 यावदेव न जानाति कथिदर्यमिमं नरः,
 तावदेव मया मार्धमात्म-स्यं कुर्वे शासनम् । २८

—इदं विचारिका । अ-वशात्—असीदनीयम् । वरा—स्त्रिया । २१ । अर्थ—
 अयोध्याम् । २२ । त्वत्-कृते—तव कृतम्, तदर्थम् । २३ । कामवतः—क्षान्त-वर्धं मतस्य ।
 २४ । तत्-क्षान्त-सद्व्यम्—तत् क्षान्तचित्तम् । २५ । प्रचीदित—प्रेरित । २६ ।
 विपरीतम्—विपक्षम्, व्याप-विपक्षम्, अनुचितम् । काम-लाससः—प्रति-श्रीगुप ।
 किमिति—हेन शङ्का, किमयम् । २७ । अपराध—पितादीन् प्रति अ-विहितम्-
 अपराधम् । इह—मया वधादि-वधं प्राप्तकम् । राक्षान्—राक्षसम्, दैत्य । इतम्
 —तद्-निर्वासन-वधम् । अर्थ—विषय । यावदेव—तत् पूर्वमेव । आत्म-स्यम्—
 आत्मादीनम् । शासनम्—Government । २८ । शास्त्रं प्रति अक्षय्यवीति ।

भृत्ये ते मयि पाश्व-स्थे राज्य-प्राप्त्यर्थमुद्यते,
यौवराज्याभिषेकस्य विधातं कः करिष्यति ? २८

निर्मनुष्यामयोध्यां हि कुर्यां, राम, शितैः शरैः—
यौवराज्य-विधातं ते यः कुर्वीत नृपाश्रया,
भरतस्यापि वा यत्तं यो मृद्नीयाद-चेतनः,
तं पापमहमद्यैव प्रेषयामि यम-क्षयम् ।” २९

इत्येतद् वचनं श्रुत्वा सच्छपस्य, महात्मनः,
उवाच रामं कौशल्या, दुःख-शोक-परिप्लुता,— ३०

“भ्रातुस्ते वचनं, राम, श्रुतं, भञ्जितो, हितम् ;
एतदेव, विमृश्याथ, क्रियतां, यदि रोषते । ३१

यथैव राजा पूज्यस्ते, तथाहमपि, पुत्रक ;
समाप्यतस्ते वचनान् न गन्तव्यमितो वनम् ।” ३२

विलपन्ती तथा, दौनां कौशल्यां दुःख-मूर्च्छिताम्,
उवाच रामो, धर्मात्मा, वचनं, धर्म-संहितम्,— ३३

“नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ;
प्रसादये त्वां शिरसा—करिष्ये वचनं पितुः । ३४

जामदग्न्येन रामेण जनन्याः, क्लिप्त, धीमता,
शिरश्छिद्यं, परशना, क्रुद्धस्य पितुराश्रया ।” ३५

इत्येषमुक्त्वा कौशल्यां, रामो सच्छपसमवधीत्,—
“जानामि सच्छपाहं ते भञ्जि-भावमनुभजम् । ३६

२८ । विधात — स्थापय, प्रतिपद्य । २९ । शितैः — मारितैः, पीडितैः । ३० । वचः — वचनम् । ३१ । विमृश्य — विचार्य । ३२ । धर्म-संहितम् — धर्म-वचनम् ।

यद्वा लक्ष्मणो दुःखं, यत् पापं कर्तुमिच्छामि ।

मा भूत् न कामः, मोक्षित्वे, यदाहं शासनं पितुः १८

इच्छेयं समतिक्रम्य मुहूर्तमपि जीवितुम् ।

माधु, लक्ष्मण, भगवन्, मम चेदिच्छामि मियम् । ४०

धर्मे स्थितिः पक्षी नाभो, धर्मो धारयते धृतः ।

न च धर्मो धृतो मिदं पितुराराधनाद् कर्ते ।” ४१

इत्युक्त्वा वचनं रामो लक्ष्मणं, लक्ष्मण-वर्धनम्,

उवाच भूयः कौशल्या, प्राञ्जलिः, मिरसा नतः— ४२

“अनुज्ञासीदि मां, देहि । करिष्ये शासनं पितुः—

इच्छेयं त्वदनुज्ञातो, निर्दोषीकेन चेतसा ।” ४३

इत्युक्त-वचनं रामं वभाषे लक्ष्मणस्तदा,

अ-प्रकम्प्य, स्थितं धर्मे, पुरन्दरमिवानुजः— ४४

“शोक-नाथ, गतिर्या ते सा ममापि भविष्यति—

वने वक्ष्याम्यहमपि, शत्रूणां-निरतस्तव । ४५

त्वया त्यक्तामहमपि परित्यज्ये पुरीमिमाम् ;

त्वद् कर्ते न हि वस्तुं मे स्वर्गेऽपि रमते मनः ।” ४६

सोऽनुनीतो बहु-विधं लक्ष्मणेन, यशस्विना,

वाटमित्यग्रीवोद् रामो लक्ष्मणं, भ्रातृ-वत्सलम् । ४७

४० । माधु—पराक्रमम्, अलमति-निर्धारणम् । लक्ष्मण—निष्ठानो भव । ४१ । धर, परम—मेव, प्रधानम् । ४२ । निर्दोषीकेन—दुष्ट-रहितम् । ४३ । पुरन्दर—पुराणि (शत्रूणां) धारयति (विदारयति) यं च, धर्मम् । [पुरन्दरस्य] अनुजः (कनीयान् जाता)—उपेन्द्र, विश्व । ४४ । परित्यज्ये—परित्यज्यामि । आत्मने पदमार्थम् । त्वद् कर्ते—मां कर्ते । कर्ते-चोदे पञ्चमी । ४५ । वाटम्—एवमद्य ।

द्विगमः सर्गः ।

वास्तवगमम् ।

तथा तु रामं ममने हृद्-प्रतं
ममोच्च देवो, वदतो मृगातुरा,
उवाच भूपो, हृदयेन तप्यता,

सुखोन्मिता, दुःख परिप्लुता मृगम्,—

१

“यदि धर्मे पुरस्कृत्य, पुत्र, वर्तितुमिच्छसि,
ततो मे वचनं धर्म्यं शृणु, धर्म-मृतां वर ।

२

आगया परया, राम, मिश्रस्य परिपानितः ;
तत् समर्थाऽद्य मां दीनां परिरचितुमर्हसि ।

३

साहं ते पिबतो, राम, धर्मतो गौरवाधिका,—
माननीया विगेषेण, यथा धर्म-विदो विदुः ।

४

अतो ममापि ते कार्ये ग्रामनं, गुरु-वक्ष्ये ।
अभिपिच्यस्व धर्मं राज्ञे, राजीव-लोचन ।”

५

अद्यानुनेतुं चक्रेऽसौ मातरं, यत्नमास्थितः,
प्रयितैर्मधुरैर्वाक्कौर्जतुमर्ह्य, राघवः,—

६

“मम चैव भवत्याश्च राजा प्रभवति प्रभुः ,
न प्रभुत्वमतस्तोऽस्ति मम, देवि, निवर्तने ।

७

१ । हृदयेन तप्यता—तप्यमानेन हृदयेन । उपलक्षिता इति शेषः । सनय-
मान-हृदया इत्यर्थः । परमोपदमार्षम् । ६ । ‘अनुनेतुं चक्रेऽसौ मातरम्’—अनुनेतुमिति
वेदित-रीत्या म-कर्मक-क्रिया धर्मवत्तन्तु-प्रत्ययान्तादनुनेतु-शब्दात् धर्मवि रितौवा ।
प्रयिते,—विनीते । कौर्जतुमर्ह्य—युक्ति-युक्ते ।

अयोध्या-काण्डम्—दशमः सर्गः—सप्तत्ययनम् ।

कुमे जातासि, विस्तीर्णं, राज्ञाम-मित-नीजसाम्,
मनुष्याण्यात-ययमां कोशमानां, महात्मनाम् ।

कुल-शौच-गुणाचार-धर्मज्ञानि, यत-व्रते !
मा कथं ग्रामर्षं भर्तुरतिवर्तितुमर्हसि ?

इत्युक्त्वा मा प्रियं पुत्रं वाच्य-पर्याकुलं वचः
उवाचेष्ट,—"म-पत्नीनां वस्तु" मध्ये न मे चमम् ।

नय मामपि, पुत्र, त्वं वनं, वन्य-धृगाकुलम्,
यदि ते ग्रामर्षं बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ।

तां तथा सुवर्ती रामः पुनर्वचनमब्रवीत्,
"जीवात्-पत्न्याः स्त्रिया भर्ता देवतं, न पुनः क्षतः ।

क्षतो नाहोम्यहं नितुं त्वामितो नगराद् वनम् ।
महात्मा वा दुरात्मा वा, यतिरेव गतिः स्त्रियाः ;

किं पुनर्नृपतिरु, देवि, महात्मा, दयितव्य, ते ?
मत्सौऽधिकतरां पुत्रां भरतादध्यवाप्यसि ।

यथा तु, मयि निष्क्रान्ते, पुत्र-शौकेन मे पिता
यति-मात्रं न संशय्येत्, तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।

न ते राज्ञा किञ्चिदपि वक्तव्यो मदपेक्षया,
प्रतीपमप्रियं वापि, न च कार्यं—प्रसीद मे ।"

इत्येवमुक्त्वा रामेण, कौशल्या, धर्म-दर्शिणी,
तपेत्युवाच, दुःखार्ता, राम, स-प्रस्थितं वनम् ,

१. अतिवर्तितुम्—अतिवर्तितुम्, उल्लङ्घितुम् । २. गति—आश्रयः ।
३. संशय्येत्—संशयत । परकेपदनाशम् । ४. प्रतीपम्—प्रतिपक्षम् ।

- निधितं च तथा वामं विप्राय गमनोत्पुत्रम्,
प्राण्यानिर्जं स्वस्ययनं कर्तुं समुपपन्नमे । १८
- मा, निरुद्धं ततो वायामुपप्लुतं जलं यत्नि,
चकार देवो रामश्च ततः स्वस्ययन-त्रियाम् । १९
- सुमनोभिष गभीष मनोघ्नेर्वलिमिस्ताया
देवानभ्यर्च्य विधिज्ञत्, घनस्य च, गमं व्रता,
गन्ध-मान्यं हविः-जिघं रामाय प्रतिपाद्य च,
मूर्ध्नि चेनमुपाग्राय, परिष्वज्य च पीडितम्, २०
- रघो-घ्नोमोषधीं पाणौ दक्षिणेऽप्य बद्ध्वा मा,
राम-स्वस्ययनार्थं हि मन्वमेतं जज्ञाद्य च,— २१
- “यन् मङ्गलं मङ्गेन्द्रस्य सर्व-देवैः पुरा कृतम्,
हव्यं हन्तुं प्रयातस्य, वक्षः, तत् तेऽन्तु मङ्गलम् । २२
- यन् मङ्गलं सु-घर्षस्य विनताकम्पयत् पुरा,
अमृतार्थं प्रयातस्य, तत् ते भवतु मङ्गलम् ॥ २३
- आगमास्ते शिवाः सन्तु, मिध्यन्तु च मनो-रथाः,
सुखेन यातु कालस्तु, स्वस्ति प्राप्नुहि, राघव ।” २४

१८। समुपपन्नमे—आदिमे । (इति सर्व-सायनेषु) उप पराया [अन आशयेपदम्]—
पाणिनि, १।३।१८ । १९। निरुद्ध—निबद्ध । २०। सुमनोभि—पुष्पेः । वलिभिः—
पुत्रीप्रकारैः । २१। हवि—हवनीय द्रव्यम् । प्रतिपाद्य—दृष्ट्वा । परिष्वज्य—आलिङ्ग्य ।
२२। रघो-घ्नो—राघव-हन्तो । २३। सु-घर्षं—मृदवी नाम घर्षी । विनता—दण्ड-प्रज्ञा-
पते सा कन्या सा कम्पयत्य पत्नी अदृक्-अवकृपोर्माता च । ‘अमृतार्थं प्रयातस्य’—पुण्यं
क्षिप्तं विनता स पद्या नाम आतुः अतोऽन्तः-पार्श्वं बद्धा तस्या दार्ढ्यं भेजे, मरुत्तु माद-
दार्ढ्यं क्षययितुं सर्व-सङ्ग-प्रार्थनया अमृताय इन्द्र-पुरं व्रतस्ये, देवाङ् निमित्तं तत् काल-अव-
सकाशमानिवाद्य च । २४। आद्यन्—आश्रय । शिव,—ब्रह्म-वदः । स्वस्ति—मङ्गलम् ।

एका-दशः सर्गः ।

पति-व्रता ।

वि-राजयन् राज-सुतो राज-भार्गे, जनैर्वृतम्,
हरसिख जनौघस्य हृदयानि, जगाम, सः । १

वेदेह्यपि च तत् काले, तत्-परानन्ध-भानसा,
तस्यौ स्व-वेगम-मध्ये, सा, रामागमन-काङ्क्षिणी । २

प्रविवेशाय सङ्घसा रामो वेगभात्मनस्तदा,
भक्तिमद्विर्जनेः कीर्त्तं, क्रिया किञ्चिदवाङ्-मुखः । ३

ईपद्-दीन-मुखः, चामो, मनो-दुःख-समन्वितः,
नाति-हृष्ट-मनाः, भीता ददर्शाय, प्रविश्य, सः, ४

तत्-परां, वेगम-मध्य-स्थां, विनयावनतां, स्थिताम्,
विनयादार-सम्पन्नां, पार्श्वभ्योऽपि प्रियां प्रियाम् । ५

सा तु हृष्टैव भर्तारं, प्रत्युद्गम्य प्रणम्य च,
राम-पार्श्वे स्थिता देवी, रामं दीन-मुखं तदा ६

अभि-वीक्ष्य, वरारोहा, वेपमानेदमववीत्,
हृष्टान्तर्गत-दुःखात्, किमेतदिति विह्वला,— ७

१ । वि-राजयन्—धीतयन्, वि दीपयन् । वृतम्—आच्छादितम् । २ । भीर्षम्—
आकीर्षम्, समीचीर्षम्, व्याघ्रम् । क्रिया—[कीर्त्तये कथमिदमन्वाप्य स्व-माता-
पित्र-कृतं कथयामि इति] सम्पन्ना । चवाङ्-मुखः—अवाङ्मुखः । ३ । चाम —चीच,
दर्शनं, दृष्टम् । ४ । प्रिया—प्रियाया प्रिया-शब्दो भावार्थ-वाचकः । ५ । वरारोहा—
मित्रभिनी, सु-मितम्ना, सत्पत्न्या इत्यर्थः । वेपमाना—[अहं दीनं मुखलादि-दर्शनात्
अव्यमाना ।

“जित् न शार्ङ्गस्यो गीगो वृजः पथेन, शनय,
प्रोचने प्राञ्चनेस्तज् जैर, मित तामसि दुर्मताः ।” ८

एतं वृजानां तां रामो, ज्ञात गदा, न, मेगिजीम्,
उचनेष्टं वनो भोर्, मरत गाभीर्गमागित, — ८

“मया वर्यानि वस्त्यां नतुर्दम नने, प्रिये ।
भरतेनाज्ययोध्यायां राज्ञा भाज्यम्, च-निन्दितं !” १०

मोऽहं त्वामागतो दृष्टं, प्रष्टितो विज्रनं वनम् ;
आवृणते । धैर्यमाणस्या मामनृणागुमर्हसि । ११

अयं न अयुर भेष, वन त्वं, सम्पायिता,
अयुषा परमा भूत्वा, यावदागमनं मम । १२

मद्व्यपायय-जं मानमायित्य, वर-वर्णिनि ।
भरतस्य समीपेऽहं न ते मृत्युः कदाचन । १३

एग्यं-मद-मत्ता हि न मज्जते पर-स्तवम्,
तप्तात् त्वया गुणाः मृत्वा, भरतस्याप्रतो न, मे । १४

अहं हि पितरं मत्वं चिकीर्षुस्तन्-नियोगत-
वनमद्यैव यास्यामि—कुर्व त्वं हृदयं स्मिरम् । १५

मयि याते, तु, कस्यापि, वने मुनि-जन प्रियम्,
व्रतोपवाम-रतया भवितव्यं त्वया, प्रिये । १६

८ । शार्ङ्गस्यो गीग — उड्गपति-द्विगताको योम । अन्तेन इति शेषः । ९ । मन्-
गाभीर्गम् — स्त्राभाविक-व्यैर्गम् । ११ । प्रष्टितं — प्रष्टाव्यमात्र । आ-प्रस्तावां भविष्यति
अतीताश्च २त्ययः । १२ । सम्पायय — आपय । वर-वर्णिनी — वेष्टाङ्क-रावा, उचमा
इत्यर्थः । १३ । चिकीर्षुः — कर्तुमिच्छुः ।

अयोध्या-काण्डम्—एका-दशः सर्गः—पति-व्रता । ८०

कल्पमुत्थाय, देवानां कृत्वा पूजाभिवादनम्,
 वन्दितव्यो दशरथः, पिता मे, देवतं यदा । १०
 मातरश्चैव मे भर्ता, यदा-कर्मम-शेषतः,
 त्वयाचं नीयाः सततं—समा हि मम मातरः । १८
 भ्रातरो चापि मे, सीते, माकेभ्योऽपि प्रियादुभौ,
 त्वया भरत-मनुष्यो दृष्टव्यो भाव-पुत्रवत् । १८
 न वक्तव्योऽपि मे, सीते, मत्-प्रीत्या भरतस्त्वया ;
 स हि राजा गुरुश्चैव देशभ्याम्, प्रियश्च मे । २०
 त्वं च तेनैव भर्ताभ्या, वनं विप्रोपितं मयि ;
 तस्मात् मागेव निक्षेपाद्येन-पिण्ड-भुतिं ततः । २१
 मम माता च कीमन्या, हृदा, मण्डोक-कर्मिता,
 मत्-प्रियाद्यै, प्रिये सीते, मयूषानन्य-चित्तया । २२
 इत्य-प्रियमिदं वाक्यं श्रुत्वा, सा प्रिय-भाविणी,
 साक्षर्यमिव भर्तारं सीता वचनमब्रवीत्,— २३
 “चार्य-पुत्र । पिता, माता, भ्रातरो, माम्भवाः, सुताः
 प्रेत्य चैवेह चाश्रयिन्स्त्वं त्वं कर्म-कर्म दृष्टव । २४
 भायेंका पति-भाग्यानि भुङ्क्ते, पति-परायणा,—
 माहं त्वामनुयास्यामि यत् यत् गमिष्यति । २५

१० । कल्पम्—वर्षादि, समुद्रः । ११ । विप्र-विने—प्रवासिते । साक्षा—विश-
 वचनेन । निक्षेपा—अभ्युत्थिते, अभ्युत्थिते । अनुयायां निह् । प्रेत्य—वपुः ।
 पिण्ड—दातुः । भति—वर्तमानम् । २२ । कर्मिता—कर्मिणी कृता, श्रीवाङ्गी-कृता ।
 २३ । प्रेत्य—[अपराधान् परं] प्रत्याप, अनुग्रह, पर-लोके । वपुनि—सुपते ।

- शपेऽहं ते प्रसादेन जीवितेन च, राघव,
यथा नेच्छाम्यहं वस्तुं स्वर्गेऽपि, रक्षिता त्वया । २६
- त्वं मे नाथो गुरुयैव गतिर्देवतमेव च ;
गमिष्यामि त्वया सार्धम्—एष मे निचयः परः । २७
- यदि त्वमुद्यतो गन्तुं दुर्गं कण्टकितं वनम्,
अहं तवाग्रे यास्यामि, मृद्वन्ती कुम्भ-कण्टकम् । २८
- सुखं वनेऽपि वक्ष्यामि तव पाद-अपान्शयात्,
विह्वरन्ती त्वया सार्धं, यथेन्द्र-भवने तथा । २९
- शय्यमाना, वक्ष्यामि, पादौ ते, नियत-व्रता,
रममाणा त्वया सार्धं, काननेषु सु-गन्धिषु । ३०
- शतक्रतु-समः शौर्यं, विष्णोस्तुल्य-पराक्रमः,
त्वं हि लोक-त्रयस्यास्य, समर्थः, प्रतिपालने । ३१
- न ममाभिभवे शक्तो महेन्द्रोऽपि त्वदाश्रयात् ;
अतो नार्हसि मां भक्ता निवर्तयितुमातुराम् । ३२
- त्वया सह भविष्यामि फल-मूल-कृताग्रता ;
दुर्भरा ॥ भविष्यामि, वने, तेऽहं कथञ्चन । ३३
- इच्छामि सरितः शैलान् सरांसि च वनानि च
द्रष्टुं, वस्कुल-संवीता, त्वया नाथेन रक्षिता । ३४
- हंस-कारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीर्विमलोदकाः
अवगाह्याभिरस्येऽहं, त्वयैव सह, राघव । ३५

३१. शत-क्रतु — शत क्रतव (यथा, अथ-मित्र-वृक्षा) वक्ष्ये च, इति ।

३३. दुर्भरा—दुर्बला । ३५. कारण्डव — जल कुट्टर, बाह्य-जल । पद्मिनी—

धनीदेहेषु, रथेषु, नागा-कुसुम-गन्धिषु,
 वस्तुमिच्छामि, मुदिता, त्वयाहं मय, कामने । १६
 पिता चाप्यनुमिष्टास्मि माता वस्तु-जननेन च,
 किं न भर्ता न वस्तव्यं त्वयेति, हय-मन्दन । १७
 अतः, प्रसव्य याचे त्वां, भगने कृत-निषया ;
 न मामहंमि मन्देष्टुमिति-कर्तव्यतां प्रति । १८

द्वा-दशः सर्गः ।

कृत-निषया ।

तां तथा वृषतीं वामः, प्रियां भार्यामनुव्रताम्,
 उवाचेदं, बहून् दीपान् वन-वास उदाहरन्,— १
 “वने वसन्ति शार्दूला, आसन्न-जन-घातिनः,
 भित्तव्यं च मदा तंभ्यम् ;—तेन दुःखं, प्रिये, वनम् । २
 प्र-भिन्न-करटा नागा बहवः सन्ति कामने,
 आसाद्य ये विनिघ्नन्ति,—तेन दुःखं वने प्रिये । ३
 अत्युष्णमति-शीतं च त्वद्-बुभुक्षे तथैव च,
 भयानि च बह्वन्त्यतः,—तेन दुःखं, प्रिये, वनम् । ४

वृषतीं वृष-जन्तु-समावीचीं वृषती । आसन्न-जने—विघ्नस्थितिम् । १६ । धनीदेहेषु
 —वन-प्रदेशेषु मुदिता मीता समृद्धा । १७ । मन्देष्टुम्—आर्द्रेष्टुम् । इति चर्येण्यतां
 प्रति—किं (मया) कर्तव्यं किमकर्तव्यमिति विवक्षे ।

१ । शार्दूल-आसन्न, अ. ११२११ आसन्न—निघ्नकृतम् । २ । प्र-भिन्न-करटा,—
 मन्द-आदि-नष्टा, मर्ता । नागा-वृक्षिनः । आसाद्य—समीपगतम् । ३ । त्वद्
 (त्वम्)—वक्ष्या । बुभुक्षा—भीतिमिच्छा, बुधा । भयानि—मय-कारणानि ।

- पादार्थैव कर्तव्यो वटसामनवेद्भुदे,
तथा श्रामाह-भोवार-कषाय कटु-तिष्ठकैः । १३
- वनेष्व-नभ्यमाने च वन्ये मूल-फलैः, पुनः,
बह्व्यदानि वस्तुष्व निरादारेष्वनाययैः । १४
- वल्कलाजिन-वस्त्रानि वसितव्यानि कानने ;
वनेषु भवितव्यं च दौर्घ-अमशु-जटा-धरेः । १५
- वातातप विवर्षाहो, तपो-नियमं कर्मिताम्,
दुःखितां त्वां वने दृष्ट्वा भविष्याम्यति-दुःखितः । १६
- न त्वामिच्छामि, वैदेहि, मत्-कृते, शोक-कर्मिताम्
दृष्टुं प्रति भयिष्ठस्यै—अहं हि दयितानि मे । १७
- अथ तद् वचनं श्रुत्वा, भीता, रामस्य, दुःखिता,
प्रसक्तानु-मुषी, वाक्यमिदं भर्तारमब्रवीत्,— १८
- “वन-वार्ते त्वया दोषा य एते परिकीर्तिताः,
तान्, आर्य-पुत्र, मन्येऽहं, त्वद् भक्त्या, सर्वमां गुणान् । १९
- त्वद्-बाहु-गुप्तां न च माम् अपि देवः शतक्रतुः
शक्तोऽभिभवितुं लोके—कुतोऽन्ये वन-वारिणः । २०
- अमुरक्षां प्रियां भार्यां, सु-व्रतां, पति-देवनाम्
न त्वं रोषयसे नेतुं आमित. केन हेतुना । २१

१३ । वल्कम्—वने जातम् । १४ । वसितव्यानि—वसिष्ठव्यानि । १७ । प्रतिभये—
भवद्भर । १८ । प्रसक्तानि—आसक्तानि कलकानि । २० । अहितविदुम्—वराजितम् ।
२१ । रोषयसे—वृथासि ।

- यदि मां, निविशती मम, न मेनूँ ममिच्छेत्पति,
ममोन्मादमय पादौ ते, न भविष्यामममम् । २७
- हस्तज्जा प्रसरोदासी मयिनी, मोक्षं जग्मिन्ता,
दृष्ट्वा ममं परोताङ्गो, नृत्तं नम्रं भाविनी । २८
- एवमातामपि नृत्ता, निवपन्ती नृत्तः पितृताम्,
रामः प्रियामनुगतां मेनूँ मेवाप्यवपति ; २९
- दध्यो जाधो मृगं निविशद्, वदन्तीमभिनीक्ष्य ताम्,
वम वाम-जतान् दीपान् बहुधाभिविचारयन् । ३०
- रामस्य तां मतिं वृद्धा, मैविनी, जत-नियया,
रोदात् प्रस्फुरमानोष्ठी, पुनरंवनममप्रीत्, ३१
- उन्मादेषाभिपश्यन्ती भर्तारं, विपुलेक्षणा,
रोध-वेगात् सिपन्तीव, प्रणयादभिमानिनी,— ३२
- “जताये मम्यते मूढः म चात्मानं पिता मम,
रामं जामातरं जग्म्व, कौय पुन्य-मानिनम् । ३३
- अनृतं वत मोक्षोऽयम-ज्ञानादनुपश्यति,
तजस्वी राम एवैकं नृपं वदं द्युतिमानिति । ३४
- किं वा पश्यन् विषमस्तु, कुतो वा भयमस्ति ते,
त्यक्तुमिच्छसि मा येन प्रिया नाम्ब-परायणाम् ? ३५

२७ । मम—मम । पादौ—पादौ । न भविष्यामि—मरिष्यामि ।
२८ । दृष्ट्वा ममं परोताङ्गो—दृष्ट्वा ममं परोताङ्गो । परोताङ्गं (परिहृतादि,
अभिभूतानि) । नृत्तं नम्रं भाविनी । नृत्तं—नम्रं । २९ । आतां—दीप्तिता ।
अवपति—अवपति, वपति । ३० । दध्यो—चिलयामास । वदन्तीम्—वदन्तीम् ।
नृमायम आर्षं । ३१ । विपुलेक्षणा—विमान-वेदा । सिपन्ती—सोपहास-वचनं वृत्तौ ।

- “न कामसि स्वर्गमपि तद् कर्तुं, वगन्ते ;
 न च भिक्षुमि मयं त्रिचिदपि माप्तात् कायधृजः । ४०
 पश्चि, गन्तव्यं मया मार्गं, यथा ते वचिर्तं, प्रीतिः ;
 इच्छामि हि विप्रं कर्तुं निश्चयं मेऽहम्-निश्चिने । ४१
 ग्राह्येभ्यश्च माधुभ्यो वाभाष्याभरणानि च,
 मन्त्रितेभ्यस्तथाभ्युभ्यो देहि दामानि, ज्ञानञ्च,
 गुरुं धामन्या, तु भर्गं, ततो व्रज, मया सह ।” ४२

वयो-दृगः सर्गः ।

पाल्म निर्वेदनम् ।

- इत्युक्त्वा राघवः सीतां, समारुहयाय नक्षत्रचम्,
 उवाचेऽहं वचः, श्रौमान्, धयेच्छ, प्रशयानतम्,— १
 “प्रियः प्राण-ममो भ्राता महायय मखा च मे,
 तस्मात् प्रशयतोऽहं त्वां यद् अवीमि, कुरुष्व तत् । २
 वनं त्वया ॥ गन्तव्यं, मया सह, कथञ्चन,
 इहैव हि महान् भारो वोढव्यो भवतानघ ।” ३

इति राम-वचः श्रुत्वा, नक्षत्राणां, दीन मानस
 वाप्य-पर्याकुल-सुखं, सोढुं, शोकमग्रकृत्स्नम्, ४

slightly परि शान्तयन्—परि-शान्तयन्, आश्रययन् । ४० । स्वयम्—वद । ४१ ।
 सन्निभेभ्य—आदिभ्ये ।

१ । धयेच्छ—[हिं वृत्तव्यमिति] आभीष्ट (विचार्य) । प्रशयानतम्—
 विनयावनतम् । २ । वोढव्य—वहनीय । ३ । सोढुम्—सहितुम् ।

प्रणम्य चरणौ भ्रातुः, परिष्वज्य च पौडितम्,
मीतायाय, महा-प्राज्ञस्ततो राघवमब्रवीत्,— ५

“अनुज्ञातोऽपि भवता पूर्वमेव वनं प्रति
नह गन्तुमितः ; कक्षान् निवर्तयसि मां पुनः ? ६

न निवर्तयितव्योऽहं, जीवन्तं मां यदीच्छसि ;
शरणं त्वां प्रपन्नोऽपि—प्रसीदार्य । नयस्व माम् ।” ७

तमब्रवीत् ततो रामः स्वितं लक्ष्मणमग्रतः,
प्रहं नतेन शिरसा, धेपमानं, कृताञ्जलिम्,— ८

“गते स्वयि मया सार्धमितो, लक्ष्मण, कामनम्,
को भरिष्यति कौमल्यां सुमित्रां च, यशस्विनीम् ? ९

अभिवर्षति कामैर्यो भ्रातरो नौ नराधिपः,
स काम-वश-गो व्यक्तं न दृच्छति, यथा पुरा । १०

राज्येष्ट्यै-मदान्धा हि कदाचिदपि कैकयी
च-साधु प्रतिपद्येत स-पत्नीनाम-चेतना । ११

ते भ्रातराविह-स्येन समाश्राप्ये विमेषतः,
प्रतिपास्ये च, सौमित्रे, यावदागमनं मम । १२

यद्येवाहं तद्यैव त्वं तयोरिह भविष्यसि—
बभ्रुराप्यायनं चैव, दुःखेभ्यश्चैव रक्षिता ।” १३

७ । शरणं प्रपन्न — शरणं गत । १० । अभिवर्षति—[मेवौ शरिषा वृषिरी-
मिष] । कामै — [इष्टाग्र-यान-वस्त्रादिभिः] काम-वस्तुभिः । काम-वश-न — यत्पु-रादिषु
कैकयीमनुशानी । कामम्—मदम् । ११ । प्रतिपद्येत—कृषीत् । स-पत्नीने सिद् ।
१३ । आप्यायनम्—शान्ति, शान्ति दाता इत्यर्थः । चर्षये हिंसा-वाचक-विशेष-पद प्रयोगः ।

इति राम-वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः, श्रीमतां वरः,

कृताञ्जलिरिदं भूयो रामं वचनमब्रवीत्,— १४

“मद्-विधानां सहस्राणि कौशल्या विभ्रयाद्, विभो,
यस्याः सहस्रं ग्रामाणां निवृष्टसुखजीवनम् । १५

त्वदपेक्षय भरतः पूजयिष्यत्य-संशयम्
कौशल्यां च सुमित्रां च, परमं यत्नमास्थितः । १६

नय मामनपेक्षस्त्वं, वन-वास-कृतोद्यमम् ;
श्रेष्ठः प्रेष्ठः सहायय भविष्यामि वने तव । १७

खनित्र-पिटके विभ्रत्, खड्ग-बाण-धनुर्धरः,
अग्रतस्तौ गमिष्यामि, पन्थानं परिशोधयन् । १८

वन्यानि चाहरिष्यामि पुष्प-मूल-फलानि च,
शय्योपकरणार्थं च दुम-पर्ण-वृक्षानि ते । १९

त्वमायं, सह वैदेह्या, वन-वासेऽपि रंस्वसे ;
रक्षतस्त्वां गमिष्यन्ति रात्रयो मम जायतः । २०

आयं । शिष्योऽस्मि, दासोऽस्मि, भक्तोऽस्मानुगतस्तथा
तवाहं सर्वथा ; माधो, प्रसीद । नय मामपि ।” २१

वाक्येनानेन तु प्रीतो रामो लक्ष्मणमब्रवीत्,—

“आगच्छ, व्रज, मीमिक्षे, आपृच्छस्व सुहृज्जनम् । २२

१४ । निवृष्टम्—दलम् । सुखजीवनम्—सुखजीविका । १५ । त्वदपेक्षः—तव
अभिप्राय आरम्भः । १७ । अनपेक्ष—निरपेक्षः । १८ । पिटकम्, पिटक, पिटका
—पिटक, a basket विभ्रत्—वहम् । १९ । दुम—इष्य । २० । रंस्वसे—
दुष्टो भविष्यति । ‘रक्षतस्त्वां मम जायतः’—जायते, त्वां रक्षन्तं च माम् चनाहन् ।
चनाहरे वती ।

अयोध्या-काण्डम्—अयो-दयः सर्गः—आत्म-निवेदनम् । ८०

ये च राज्ये ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम्
धनुषी, ते गृह्णाण त्वम-अयानिषु-धीं च तान् । २३

अ भित्ये च तनु-बाणे गृह्णाण सप्तमीं यमि,
खड्गौ च विमलाकाय-वर्षसौ, विमल-क्षर । २४

यथाचार्य-व्यङ्गे दिव्यं धनुस्तिष्ठति मेघचिंतम्,
तदानयस्व, गत्वा, त्वं स्वरावानिह, सत्प्रथ । २५

इत्युक्तो लक्ष्मणः शीघ्रं, समापृच्छा सुहृत्स्वनम्,
आचार्य-कुलमागम्य, ते जघाह्यायुधोत्तमि । २६

ते समादाय धनुषी, स-खड्गेषु-निवन्धने,
दर्शयामास रामाय, निवन्धश्च च यत्नवान् । २७

तमुवाचानतं रामो लक्ष्मणं प्रिय-दर्शनम्,—
“काले त्वमागतः शीघ्रं काङ्क्षिते मम, लक्ष्मण । २८

दानुमिच्छामि विप्रेभ्यो धन-रत्नार्थ-सचयम् ।
बहु-भृत्यान्त्य-धनां स्थाप्यादानय तान् विजान् । २९

ये चास्मत्-सुहृदो भक्ता निवन्धनीह, लक्ष्मण,
तेषां चापि प्रदास्यामि सर्वेषामुपजीवनम् ।” ३०

२३ । इति वि—तुल्य ३४ । २४ । तनु-बाणम्—वर्ष ३५—वयम् ।
२५—अत्रादि-मुक्ति ३६ । २६ । इत्युक्तं—उक्तं ३७ । निवन्धम्
—वन्धनम् । २७ । लक्ष्मण—सुहृद् २८ । यत्नवान्—यत्नवान् ।

- तां चीर-वसनां दृष्ट्वा, मर्तु-नाथाम-नाथवत् ।
 प-पुत्रयः स्त्रियः सर्वां, धिग् धिमित्येव चामुषन् । ८
- तं धिक्-शब्दं नृपः श्रुत्वा, ध्व-स्त्रीभिः समुदाहृतम्,
 चिच्छेद जीवित-श्रद्धां सुख-श्रद्धां च, दुःखितः । १०
- “यत्न, पुत्र, मया कासे लासनीयोऽस्मि मयेया,
 दुःखे मइति तव त्वां योजयामि—धिगस्तु माम् ।”—
 इत्युक्त्वा निपपातोऽर्थी राजा, मूर्च्छां जगाम च । ११
- सर्वां च प्रतिनभ्याय मुहूर्तात्, न मही-पतिः,
 चण्ड-पूर्वेष्वथो, वाक्यं सुमन्त्रमिदमब्रवीत्,— १२
- “युक्ता रथं मदीयं, त्वं शीघ्रमागय, वाजिभिः ;
 तेन प्रापय मे पुत्रं चनं, मुनि-जन-प्रियम् ।” १३
- इति राज्ञा समाश्रितः, सुमन्त्रस्वरयान्वितः
 आजगाम, रथं राज्ञो युक्ता परम वाजिभिः । १४
- उपनीय च तं युक्तं रथं रत्न विभूषितम्,
 राज्ञे निवेदयामास,—रथोऽयं युक्त इत्युत । १५
- कोपाभ्यस्तमयाङ्गय ज्वममाख्यं, नराधियः
 उवाचेद वक्षो, धर्म्यं, शोक व्याकुलिताक्षरम्,— १६
- “वार्तासि त्वं महाहर्षादि, भूयन्तानि वराणि च,
 वर्षास्थेतामि मंथ्याय, वेदेष्टीं प्रतिपादय ।” १७

इति राज्ञा समादिष्टो, गत्वा कीप-वृद्धं तु, सः
प्रायच्छच्च, क्रीडमादाय, वैदेह्यै सर्वमेव तत् । १८

ततो नि-वासयामास तानि वासांसि मैथिली,
भूषयामास चात्मानं भूषणैस्तैर्वरानना । १८

ततो वि-राजयामास सा तद् वेश्म, वि-भूषिता,
वि-मलेव प्रभा सौरी वि-स्फट-तिमिरं नमः । २०

तां भूषितां परिष्वज्य श्वयूर्ध्वचनमब्रवीत्,
चेहान् मूर्धन्युपाग्राय, मीतां, दुहितरं यया,— २१

“सत्-कृता स्नातिताथैव, वैदेहि, प्राकृताः स्त्रियः
दरिद्रमयमन्यन्ते भर्तारं ; न तु सत्-स्त्रियः । २२

तत् त्वया नावमन्तव्यो भर्ता, पुत्रि, धन-व्युतः ।
दैवतं हि पतिः स्त्रीणां, स-धनो निर्धनोऽपि वा ।” २३

इति श्वयूरा समादिष्टा सीता, भर्तु-परायणा,
कृताञ्जलिः, स्निग्धा, प्रह्ला, कौशल्यामिदमब्रवीत्,— २४

“आर्ये, करिष्येऽभ्यधिकं शासनं ते, यथात्वं माम्,
अभिज्ञा ह्यस्ति सत्-स्त्रीणां धर्माचारस्य सर्वशः । २५

पृथग्-जन-समाम्, आर्ये, न मा त्वं कर्तुमर्हसि,
धर्माद् विधत्तु नालमर्हं, सूर्यादिव प्रभा । २६

१८ । निवासयामास—परिदधे । १९ । प्रभा सौरी—सूर्य-किरण । विस्फट-
तिमिरम्—तमो-निर्मुक्तम् । नमः—आवागमम्, नमनम् । २० । अकृता—
समाहृता । २१ । श्वयूर्ध्वचनम्—अश्वयुजम् । अभिज्ञा—अभिज्ञानम्, आरक्ष-
विज्ञम् । सर्वशः—सर्वशः । २२ । पृथग्-जन—भीष-जन । अल्पम्—समया, प्रती ।

पयोध्या-काण्डम्—चतुर्दशः सर्गः—चीर-परिधानम् । १०१

मातन्वीर वाद्यते वीणा, माचक्रो वर्तते रथः ;
नापतिः सुष्ठुमाप्नोति नारी, यद्यपि सु-प्रजा । २०

मितं ददाति हि पिता, मितं माता, मितं सुतः ;
अमितस्य हि दातृकः सुष्ठुस्थायं पतिः स्त्रियाः । २८

माहं सुष्ठुमां सर्वेषां दातारं—दैवतं—पतिम्
कथमार्यैः स्वमन्येऽहं, यथान्याः प्राहताः स्त्रियः । ३८

‘भर्तुः प्रिय-निमित्तं हि त्यजेयम् अपि जीवितम्’—
पाणि प्रदान-समयात् प्रथम्येवं व्रतं मम ।” ४०

इति सीता-वचः श्रुत्वा, धर्म्ये, हृदय मन्दनम्,
गृह-सत्त्वा मुमोचानु कौशल्या, सुख-हर्ष-जम् । ४१

परिष्वज्य च कौशल्या तां वधूं जनकात्मजाम्,
उवाच, परम-प्रीता, मदगद-प्रयिताक्षरम्,— ४२

“जनकस्य नरेन्द्रस्य मैथिलस्य महात्मनः
यमस्य गुणानां च मह्यं त्वं विभूषणम् । ४३

निर्वृताहं भविष्यामि त्वया सह वनं गते
रामे राजीव-ताम्राक्षे माकेतं पुनरागते ।” ४४

एवं मन्दिरं सीतां तु प्रमथ्य च यमस्थिनीम्,
मूर्ध्निपात्राय स-सौह कौशल्या रामसमन्वीतु,— ४५

२० । वीणा—वादन-जननी इति वचः । रथ—वहन-वहन इति वचः ।
२८ । मितम्—परिमितम्, लम्बम् [उचितं सुखम्] अमितम्—अपरिमितम्,
विशुद्धं आमुचितम् च वचनम् । ३८ । मितम्—लम्बम् । अमितम्—
विशुद्धं । ४१ । गृह-कला—निर्मलं हृदयम् । ४३ । निर्वृता—शुद्धता । वधू-
कामा नारी । ४४ । यमिन्द्र—वाहनम् ।

“नित्यं, राघव, मोताया भवितव्यं ममीदत,
नक्षत्रमप्य न वीरस्य, त्वयि भक्तस्य, मान द ।” १३

रामः स, धर्म्ये, धर्मं ज्ञो, मातरं वाक्यमब्रवीत्,—
“यस्य, मोतां ममाग्रित्य तं हि मामनुग्राहि त्वम् ? १४
नक्षत्रमपि दण्डिनी वाहुन्कायिण मम मैथिली—
न हि ज्ञातुं मया शक्या, कीर्तिराज्यवता यथा । १५
राजोत्तरं शरं नापश्य कृतोऽस्ति हि भयं मम—
यदि ज्ञातामी भोक्तानामोभयान् वा शतकृतीः ? १६
व्यस्तिमान्मम रामं मां, पुनरभ्यागतं वनात्,
भोक्तुं नु कतेर, दधि धृतं द्रव्यमि—मा यतः ।” १७

गतावदभिनीतायेमुक्ता स जननी वचः,
ददृशीत्यस्य मातुली माधे मम शतानि नः । १८
ममूयस्य न मातुस्ता कलाप्यनिर्विदं वच
उवाच रामो जमाया, वनयावनतस्तादा,— १९
“अज्ञानाद् वा प्रमादाद् वा मया वा यदि किञ्चन
अपराधं नदृष्टाव ममम ज्ञमयाभि न ।” २०
अतः शत्रुं मया नृपं न मा नृपं न गोपिताम्
अज्ञानाभि न कृतं यत् नृपतिं राघव । २१

रामः पुनरभ्यागतं रामं नक्षत्रमप्य न वीरस्य,
ददृशीत्यस्य मातुली माधे मम शतानि नः २२

रामः पुनरभ्यागतं रामं नक्षत्रमप्य न वीरस्य,
ददृशीत्यस्य मातुली माधे मम शतानि नः २३

अर्थात्। बाल्यम्—उक्तं हि यमः—यम प्रवृत्तयाम् । १०१

जाना एहलिन के, एहिलान्नायान्नाय न.

रास शोक-सिखानां जननीसम्यक्दायम् । ५६

नतो भ्रातुः पुत्रिभ्यामाः पार्तो कथाव नयान् ।

नं, वन्दमानं चरन्तो, सुमित्रा दुःखमवधेत्, ४०

संज्ञान् शुद्धं कृपापादय, परिबध्य च पौडितम्,—

"इन्द्राय नमः" इति, वासं, आरु दिने यत्नम् । ४८

ਦਾਨੇ ਘੋਲੀ ਵਿਚਲੀ ਚੰਦਨੀ ਆਮਾ ਗੁਰਦ, ਜੀ ।

मन्त्रादयः, अथर्ववेद' इत्येवं प्रतिपाद्यते । ४८

एष, पुत्र, सतां धर्मो यन् त्वमिच्छसि भवितुम्—

उचितं च; कुम्भि, वाम, एवं च भ्रातृनुपाख्यम् । १०

शमं दमरुधं विहि, यो विहि जनकान्पञ्चाम्,

पर्याध्यामटरी विधि :- बन्ध, वस्त्र, यथा-सुखम् । ११

पञ्च-दशः सर्गः ।

वज्र-प्रस्थानम् ।

नमः शुभमन्त्रं श्रीगुरुभ्यो नमः

विमोक्षद्वयानुसंधानम्, आत्मनिर्वाणम् यथा,— १

¹ ୧୫୫ ମଃ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ୧୬୫୫ ମଃ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୧୫ ଶତାବ୍ଦୀରୁ—ବିଶାଖାପାଟଣା ଉପକୂଳ ।

১। জাতিসংঘের 'বিশ্ব জল' ১৯৯২ সালে প্রকাশিত রিপোর্ট : জাতিসংঘের জল-
 সম্পদ রিপোর্টের ১৯৯২ সালের জল সম্পদ সম্পর্কে প্রথমবারের মত বর্ণনা : প্রথম-
 বারের মত : ১৯৯২ সালের জল সম্পদ সম্পর্কে প্রথমবারের মত বর্ণনা : প্রথম-
 ১৯৯২ সালের জল সম্পদ সম্পর্কে প্রথমবারের মত বর্ণনা : প্রথম-
 ১৯৯২ সালের জল সম্পদ সম্পর্কে প্রথমবারের মত বর্ণনা : প্রথম-

"राज-पुत्र, नमस्तेऽस्तु । सुतोऽयं ते महा रथः ।

यनेन त्वां नयिष्यामि, यत्र ते गन्तुमीदृशम् ।"

सुमन्त्र वचने श्रुत्वा, ततो, रामः, स शम्भुः,

मीतया चापि सहित, चारुवीर्य रथोत्तमम् ।

तस्मिन् प्रयागे महिषा वन वामाद्य राघवे

ज्ञा राम इति वि क्रुष्ट जमीधन ममन्तत ।

धातं नारी-नर गणं तत् संभ्रान्त जनाकुलम्

पुरमामीदतीवातं, राम प्रप्राजने तदा ।

स-हृद-वाक्पा हि पुरी, शोक मन्त्राद्य विचुम्भा,

राममेवाभिदृष्ट्वा, घमांतां मन्त्रिन् यथा ।

तदोत्तरनुगच्छन्तो, बाह्वनुवृत्य, दुःखिता

मयच्छ वाजिनं, श्रुत, गनेयीकोति वादिनः, —

"रामस्य दृष्टुमिच्छामो मृग-वन्द महात्मन —

मनामि नो हृद्येष, सर्वेषां, नर चन्द्रमा

आयमं हृदय नून राम मातुः, सु महतम्,

यन् न दीर्घं, पिथि पुत्रे वन-वामाद्य निर्गते

एकैव सत-पुण्यं वैदेहीं, तन् मध्यमा,

यानुगच्छति मच्छन्तः, ह्ययिवानुमता पतिम्

२ । इदृशम्—इच्छा ४ वि क्रुष्टम्—उग्र इदितम् ५ मन्त्रिन्

जनाकुलम्—व्याकुल जन मण्डलं भाग्यम् ६ नर चन्द्रमा—अभिदृष्ट्वा—

उद्दिष्ट दृष्ट्वा ७ स-हृद—वध न निहन्त्य निवर्त्य ८ श्रुत—श्रुतम्

slowly ९ वादिनम्—मौह निर्मितम् । सु महतम्—यति इदम् दीर्घम्—

वि दीर्घम् । १० तन् मध्यमा । मध्यमा—देह मध्य भागः (कविः) ॥ ॥ ॥

अयोध्या वाप्यम्—एव दशः वार्यः—इमं दशपानम् । १०१

तं च, अश्वत्थ, मिदार्थः तत पुनरुच्य तं प्रियम्
भगवानुगच्छति त्वेहं भगवत्, धर्मं वक्ष्यामि । ११

एषा मे भवती मिहिरिष बाभ्रुदयो भवाम्,
एष वार्यश्च वन्द्यो, एतं वाममनुगच्छति । १२

एषं हृदयस्थो योग, वाच्य विमनुष्यात्मम्
यदा न ईदृशः धर्मो दृश्यते, दुःखार्ता हरदुःखादा । १३

अथ राजा, इमः क्षीरिधर, विष्णुर्धो, दीन मानस,
निर्जगाम, प्रियं पुत्रं ददुमिच्छतुः, स्वर्ग, वरदानम् । १४

अन्तर्लोकां भूय धीमांस्तु दृष्टुं तत्र नि-स्वयम्,
वैकुण्ठमिवाश्रित्यो वदे युध-धर्मो धर्म । १५

म च राजा दृष्टायो, मम श्रीर, न वभी मदा,
वि रजिः पर्यर्चयेन्मृग, चहेन्नीपहत युतिः । १६

ममवैष्णव गतो रामः पितरं शोक-कर्मितम्,
यदातिमनुगच्छन्, दारि परिहृतः तदा, १७

दृष्ट्वा क्षीरान्दया साधं विजयन्तं पदे पदे,
धर्मं धाम-मितो दीनो, नाशक्रोदभिर्वाचिषुम् । १८

यदाती तत्र दुःखार्ता दृष्ट्वा दुःख-ममन्विता,
पितरौ, चोटयामास वामो यादोति भारधिमम् । १९

११ । मिदार्थः कृतार्थः । १२ । अश्वत्थः अश्वत्थी वक्षति । १३ । १४ । १५ ।

१६ । इमः—क्षीरधर विष्णुर्धो १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ ।

२५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

१०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० । १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० । १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० । १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० । १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० ।

दयोध्या वाक्यम्—दोहा. अन्तः—नमोभारतम् । १-७

दोहाः अन्तः ।

नमोभारतम् ।

अनुज्जा अन्तः अन्तः, अन्तः अन्तः अन्तः । १

अन्तः अन्तः, अन्तः, अन्तः, अन्तः-अन्तः, २

अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः, अन्तः, ३

अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः, अन्तः अन्तः, ४

अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः, अन्तः अन्तः, ५

अन्तः अन्तः, अन्तः, अन्तः-अन्तः अन्तः, ६

अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः, अन्तः अन्तः, ७

अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः, अन्तः अन्तः, ८

१. अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः [१. अन्तः—

अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः] २. अन्तः—अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः [अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः] ३. अन्तः—अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः

भरतः, खलु, धर्मात्मा, पितरं मातरं च मे,
धर्म-कामार्थ-महितैर्वाक्यैराख्यामयिष्यति । ८

भरतस्यानृशंस्यं हि सं-चिन्त्याहं पुनः पुनः,
नानुयोचामि पितरं मातरं चापि, लक्ष्मण । १०

त्वयार्यत्वं, नर-ध्यातु, मामनुव्रजतां कृतम्—
संसितव्या हि वेदेद्या रक्षणार्थं महायताः । ११

अद्विरिव तु, सोमित्रे, वसामोऽत्र निशामिमाम् ;
एतद् धि रोचते मद्भा, वन्येऽपि विविधे सति । १२

एवमुक्त्वा तु सोमित्रि, सुमन्त्रमपि राघवः,
अ-प्रमत्तस्वमग्नेषु भव, सौम्येत्युवाच ह । १३

सोऽन्तान् सुमन्त्रः मंथय्य, सूर्येऽस्तं समुपागते,
प्रभूतं यवमं दत्त्वा, बभूव प्रत्यमन्तरः । १४

उपास्य तु शिवां मन्त्र्या, दृष्ट्वा रात्रिसुपस्थिताम्,
रामस्य शय्यां चक्रे वै सृतः, सौमित्रिणा सह । १५

तां शय्यां तमना-तीरे, वृक्ष-पर्णैः कृतां, तदा,
रामः सौमित्रिमामन्तर, म-भार्यः, सं-विवेश ह । १६

८ । आख्यामयिष्यति—सात्वदयिष्यति । १० । आनुयोचामि—अनुव्रजयामि । ११ । आर्य-
त्वं—सुश्रवता । संचितव्या—सन्वितव्याः । महायता—महाय-समूहः । १२ । अद्विरिव—असिनेव [कृतं यावत् रक्षय] , अस्या निशाया वनवास-प्रसङ्गस्य
दिनाह्वयान् । वन्ये—वन-जाते [कलमूले] । भावे यत्रयोः 'सत्यं च भावेन भाव
अप्ययम् [तस्यान् समभीक्यान्] , पार्थिवि, २ । १ । ३० । (भाव—क्रिया) ।
१३ । अ-प्रमत्त—अपरिहृत, सावधान । १४ । मन्थय्य—वहा । यवमन्—घान ।
प्रत्यमन्तर—प्रत्यावृत्त, समीप-स्थ । १५ । शिवा—पत्नी । १६ । आनन्तर—
आह्वयः, विदास-कार्यं लक्षणम् । संविवेश—निश्रितः ।

अष्टौभ्यां वाच्यम्—योदश. अर्ध.—तममोत्तरम् । १०८

कायलोके, वा वाच्यं, वाच्यं न च, १०
कामा नमो नमो, वाच्यं न च, १०

उत्तरायायां वाच्यं न, वाच्यं न च, १०
वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०

“वाच्यं—वाच्यं, वाच्यं, निरपेक्षम्, १०
न च न च, वाच्यं न च, १०

उत्तरं निरपेक्षं, वाच्यं न च, १०
वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०

वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०
वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०

वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०
वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०

वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०
वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०

वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०
वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०

वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०
वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०

वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०
वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०

वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०
वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०

वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०
वाच्यं न च, वाच्यं न च, १०

सुहृते स्वर्गिणं गत्वा, निगतं रथं पुनः—

यथा न विद्युः, पौग सां, तथा कुरु, ममादितः ।” २६

रामस्य वचनं श्रुत्वा, तथा चक्रे न भारथिः ;

प्रत्यागम्य च रामाय प्यन्दनं प्रत्यवेदयत् । २७

तं प्यन्दनमधिष्ठाय गद्यवः, न-परिच्छदः,

शौघं तामाकुलापतामतरन् तममा-नदीम् । २८

मन्तीयं च, मन्हा-बाहुः, त्रीमन्-क्षियम-जगदक्रम,

प्रपेदे तममा-मागेम-भयं, चेम दगंनम् । २९

अनुगम्य, निष्ठान्ता, रामं, नगर-वासिनाम्

उद्-गतानीव मत्त्वानि बभ्रुवुर्, गत-चेतमाम् । ३०

स्वं च शरणमागम्य, पुत्र-दारैः ममावताः,

अयूषि मुमुक्षुः सर्वे, सु-स्मरं, शोक-विह्वलाः । ३१

सप्त-दशः सर्गः ।

गङ्गोत्तरणम् ।

रामोऽपि, रात्रि-शेषेण तेनैव, महदन्तरम्

जगाम, पुरुष-व्याघ्रः, पितुराज्ञामनुष्मरन् । १

२६ । न विद्युः—[महान्तरं वने यत इति] न जानीयु । २७ । प्रत्यवेदयत्—
[आरोहचार्यम्] अज्ञापयत् । २८ । परिच्छदः—धनु-क्षयपादि । आकुलापतां—
चुम्बितावतां (with whirpools in convolution), आघर्षेराकुला (con-
vulsed with whirlpools) वा । २९ । मन्तीयं—[तमसां] मन्तीयं । अ-भयं
मानैम्—राज-मार्गमित्यर्थः । चेम-दगंनम्—दशनेन अनिष्टापात-कारण-रहितमिति
प्रतीयमानम् । ३० । उद्-गतानि—उत्त जानानि । मत्त्वानि—प्राणा । गत-चेतमान
—इत-बुद्धीनाम् । ३१ । शरणम्—शरणम् ।

१ । तेनैव—[यत्र रात्रि शेषे नगर-वासिनी वसिता] । महदन्तरम्—यत्र

पटोपा खालम—सग दम, समै—महीनासम् । १११

महेश्वर महात्मनः प्रसादात् कृतम् ।

एताभ्यां शिवां गन्धार्, वसुधो वाचस, पुनः । २

नमो विदुषुः नाम निवासानां गङ्गा नदीम्
 दत्तात्रेयस्यैव गङ्गाद्वयवशाद्भविता दिशम् ।

काला च तु चिरं ब्रह्म ततः शीत-जलां नदीम्
शीतलीं शोकुलाकोर्णमतरन् वा, स्वरक्षिव ।

दात्या चाकर-कहाता, ग्रीष्म, ग्रीष्म-परान्तम,
 दाधमाद, म. दादाईं नृहर्षद पुत्रं मङ्गलम् ।

मलजि-पय गां, लख, मीन-नीयाम मीनभाम्,
दहमं बाबरी, दिव्या, शु पुण्याशुचि-मिदिताम्.

सर्वज्ञ-मानव-मार्गः, हिमवत्-ह्रैव मन्त्रधारः,
स्वर्ग-लोचन-नि-चेवी, गङ्गा, भागोरवी नदीम् । ०

तामूर्ध्नि-मनिमावर्तमान्येषा, महा-शतः
 सुशान्दमन्त्राद् दामो,--'निधमास ददाय वै । ८

अ-वि दूर इय नद्या, बहु-पुष्प-प्रमालवान्
सुमहानिहर्दा-कुम्भो । यथामोक्षमैव, सारथे ।” ८

[illegible]

मन्मथस्य सुमन्वस्य वादमिष्येव राघवम्
उक्त्वा, तमिदृदो हृत्तं सुमन्वोऽभिययौ हृयेः । १०

रामोऽय, मत्वा तं रम्यं हृत्तम्, हृत्वाकु-नन्दनः,
व्यादवातरत् तन्मात्, म-मीतः, मङ्ग-मन्मथः । ११

तत्र राजा निवादानो, रामस्य दयितः सखः,
धामिन्तः मन्मथो न, गुह्यो नाम, मङ्ग-मन्मथः । १२

म, गुह्यो पुनश्च आगतं रामं विषयमागतम्,
हृत्तं, परिहृतोऽमात्येर्ज्ञातिभिश्चाभ्युपागतम् । १३

ततो निवादाधिपतिं हृत्वा दूरादुपस्थितम्,
मङ्ग भोमिन्तः, रामः समगच्छद् गुह्येन, मः । १४

तमाते मं परिणाम्य गुह्यो राघवममत्रोत्,—
“यथागोप्या तर्हिदं ते गुह्यं । किं कारवाणि ते ?” १५

मन्मथं भोम्यं न पितं न मित्रं चेदमुपस्थितम्,
शयनानि न मृग्यानि, वाजिनो यवमं तथा । १६

आगतं ते, मङ्ग-वाचोः । तत्रैवमस्थिता मन्मथी ।
वयं प्रेम्णा, मङ्गान् मन्मथं,—मातुः, राम, मन्मथः मः । १७

गुह्यमेव गुह्यं न राघव मन्मथान् न,—
“अग्निना मन्मथान्मन्मथं मन्मथं मन्मथं वयम्” । १८

उक्त्वा मन्मथं तेन आवादादात्, गुह्येन
गुह्यं मन्मथं मन्मथं मन्मथं मन्मथं मन्मथं,— १९

राममेव तु धर्मं प्रममिवीच्य, विनीतवत्,
किमहं करवाण्येति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् । २८

निवर्तस्वेत्युवाचैनम्,—“एतावद् धि क्लृप्तं मम
यानेन ; पङ्कगमिवाहं गमिष्यामि मङ्गा-वनम्” । २९

लक्ष्मणयात्मनयैव रामयत्ने ततो जटाः—
अयोभितामृषि-समी भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ । ३०

ततो गङ्गामभिसुखः, पुण्यां, सरितमुत्तमाम्,
राघवः प्रययौ, मार्गमास्थितः, सह-लक्ष्मणः । ३१

स तु दृष्ट्वा, नदी-तीरे नावमिच्छाकु-मन्दनः,
तितौर्पुस्वरितं गङ्गां, लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्,— ३२

“चारोह त्वं, नर-श्याम, स्थितां नावमिमां शुभाम् ;
मीतां चारोपय शनैः, परिरभ्य, तपस्विनीम् ।” ३३

स भ्रातुः शासनं कुर्वन्, भृशम-प्रतिकूल-कृतं,
चारोप्य मैथिनीं पूर्वमारोह्यात्मना ततः । ३४

अथारोह तजस्वी स्वयं लक्ष्मण-पूर्व-जः ।
ततस्मौ भ्रातरौ धीरौ तारयामास नाविकः । ३५

मर्ध्यं च ममनुप्राप्ता भार्गवरण्या यदा च नौः,
वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तदा गङ्गामयाम्ब्रवीत्,— ३६

गुणौ । मङ्गल—वङ्गा । शूल—शालम । २८ । एतावत्—एतावत्-पर्यन्तम् । क्लृप्तम्
यानेन—[राजाश्रया] यानेन [वसने] क्लृप्तम् । २९ । राघवम् (नौ + वम्)—नौकाम् ।
तितौर्पु—तरितुम् (चतिसंशितम्) इच्छे । ३० । परिरभ्य—आशिष्य, इषे गङ्गाया
वति भावः । ३१ । अ-प्रति-कुल-कृतं—अनुकूल-कृतं, अनुकूल-कार्य-कारी । आश्रया
—भयम् । ३२ । पूर्व-ज—पूर्व-जन्मा, अथ-ज, श्वेती भ्राता । तारयामास—

[illegible]

"[३] कर्तव्यवर्तिनः कर्तव्यं विना, नैव-

[illegible]

ਸਦੀ 19 ਆਖਿਰੀ ਦਾਮਾਦਾ ਸੀ।

॥ १ ॥

महाराष्ट्र, त्रिपुरा व असम, केन्द्रित हुए।

[illegible]

ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਫੋਟੋ, ਸ਼੍ਰੀ ਭੀਮਾਨੁ ਸ਼ਾਸਤਰੀ,

॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१०३

[illegible]

ক'ম। কল অফিসারি মজাদার।

॥ १ ॥

महा अक्षयधारा तु कोना जहाजा निर्जला,

১৯৭১ সালের ১৫ আগস্ট রাতে

५९१-६०० सर्गः ।

420 艺术学理论

କ. କ. ସାହୁ କୁଳୀ ଧାର୍ଯ୍ୟ ବଳ ବାହାସ ହୋଇଅଛି

ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

[illegible][illegible]

“पयतो गच्छ, मौमित्रे ; मौता त्वामनुगच्छतु ;
पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि, त्वां च मौतां च पालयन् । २

पद्य दुःखं तु वैदेही, वन-वामप्य, वेत्स्यति ;
मिंह-ध्याघ्न-धराहाणां निनादं प्रमहिष्यति ।” ३

सु-दूरमय गत्वा, तौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ,
अवरोह-समाकीर्णं वटभामाद्य, तस्यतुः । ४

तत्र तौ पीत-पानीयो, हत्वैकं पृथक्तं मृगम्,
त्वाप्तयित्वा वृत्त-वहं, पेचतुम्—तौ नरर्यभौ । ५

भक्षयित्वा च तन्-मांसं, मीतया मह, राघवौ,
वासाय, मिध्यं न्यषोधं कल्पयामासतुभ्यदा । ६

तां तु रात्रिसुपित्वा ते तस्मिन् नायोध यादपे,
उपास्य सन्ध्याम्, उदिते सूर्ये भूयः प्रतस्थिरि । ७

यत्र भागौरर्षीं पुण्यां यमुनाभिप्रवर्तते,
जग्मुस्, तं देशमुद्दिश्य, वि-गाह्य सु-महद् वनम्, ८

ते, भूमि-भागान् विविधान् देशां चापि सगो-रमान्
अ-दृष्ट-पूर्वान् पश्यन्तम्, तत्र तत्र तपस्विनः । ९

२ । पालयन्—रक्षन् । ३ । वेत्स्यति—प्राप्स्यति । धराह—मृगः । निनादं—गर्जनम् । प्रमहिष्यति—दिवादिबभौषोऽर्थं सह-धानुं परस्मै पठेत् । ४ । अवरोह—आखा-विष्णु, a fibrous root from a radiant branch । ५ । पृथक्तं—वेत्त विभु युष्मो खल, the portion due । ६ । मिध्यं—पृथ, पवित । नायोध—वटः । ७ । भूयः—पुन । ८ । अभि-प्रवर्तते—अभिमुखं प्रवर्तते । तं देशम्—प्रदायम् इत्यर्थः । वि-गाह्य—निगम्य, प्रविश्य इत्यर्थः ।

୧୫୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ; ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଶାସ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷାଦାନ । ୧୧୭

ଦିବ୍ୟାତ୍ମ ୧୧୧ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷା ଓ ଶିକ୍ଷିତାଙ୍କ ଦୁଇଜଣ,
 ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷିତାଙ୍କ ଦୁଇଜଣ ବାହା ଶିକ୍ଷକଶାଳୀନ । ୧୦

ଶିକ୍ଷକଶାଳୀନ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷିତା, ଶିକ୍ଷିତାଙ୍କ,
 ଶିକ୍ଷକଶାଳୀନ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷିତା, ଶିକ୍ଷିତାଙ୍କ । ୧୧

ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ,
 ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ । ୧୨

ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ,
 ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ । ୧୩

ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ,
 ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ । ୧୪

ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ,
 ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ । ୧୫

ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ,
 ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ । ୧୬

ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ,
 ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ । ୧୭

ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ,
 ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ । ୧୮

ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ,
 ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ । ୧୯

ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ,
 ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ ଶିକ୍ଷକ । ୨୦

मृग-पक्षिमिरासीनैर्वृतो, मुनिभिरेव च.

राममागतमभ्यर्च्य, सोऽभानन्दच्च. तं, मुनिः ।

१८

न्यवेदयत चात्मानं तस्मै नक्षत्र-पूर्व-जः,—

“पुत्रो दशरथस्यार्वा भ्रातरौ राम-नक्षत्रणौ ।

२०

भार्या समेधं वेदेह्यौ कन्याणी जनकात्मजा,

अनुव्रजन्ती मामेव, तपो-वनमुपागता ।

२१

पित्रा प्रप्राज्यमानं मां सोमिद्विद्यानु जः, प्रियः,

स्वयमन्धगमद, भ्राता, वनमेव, दृढ-व्रतः ।

२२

पित्रा नियुक्तो, भगवन्, प्रवेक्ष्यामि महा-वनम् ;

धर्ममेव चरिष्यामि तत्र, मूल-फलान्नतः ।”

२३

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा, राज-पुत्रस्य धीमतः,

उपागयत धर्मात्मा मामर्धमुदकं तथा ।

२४

प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमामनेनोदकेन च,

न्यमन्त्रयत मूलेय, फलेय, फल भोजनतः ।

२५

प्रतिगृह्य त्वां तां पूजामुपविष्टं, न राघवम्

भरद्वाजोऽब्रवीद् वाक्यं धर्मं युक्तमिदं तदा,—

२६

“दिश्यामि कुशमौ, राम, महायममुपागतः .

श्रुतं हि ते मया पित्रा विद्यामन्नम कारणम् ।

२७

व 'दशरथ' शब्दोऽस्ति च न । च न च । पुत्रविद्या । च न च न च ।—॥१॥
 २१ पूर्वमेव—दशरथ वनमेव । मूल-फलान्नतः । मूल-फल-वचनं । नक्षत्र-
 च न च न च । २४ पुत्र-वचनं—मम पुत्र-वचनं । मूल-फल-वचनं । मूल-फल-वचनं ।
 मूल-फल-वचनं ।

कदीया कापाम्—एता दस अंगः—भरहालायमः । ११८

एवहाली विविहोऽयं सम्योदयः, वापय,
महा पापमो पुण्यः महमो, लोक विदुतः । १८

इह, राम, मया भाषे, वस त्वं, यदि रोचते ;
सर्वं भाषार्थं होतं तयो वन निवासिनाम् । १८

तदीयं वादिनं रामः लताचनिरभाषत,—
“वसतोऽनुपरो मे व्यादिह ब्रह्मं स्वदा मय । १०

इतस्तु विपयोऽप्याहमभ्यासी, तपती वरः—
वाममिच्छन्ति तु कुरुं ददुं मामिह बाम्भवाः । ११

वर्त्मन कारयेनाहमिह वामं न रोचते,
एवमाद्यममिच्छामि विविक्तं वस्तुमहंमि, १२

वधेयं दत्त, वेदंदा महिनी, मच्छर्मन च,
स्व-कर्मनापविद्यातो, निहहिम्नः, सुखां, वने । १२

इति राम वचः श्रुत्वा, भरहाली, महा मुनिः,
भ्यात्वा मुहूर्तमिकापी रामं वचनमब्रवीत्,— १४

“इति योजनाद्, राम, गिरिर् यत्र निवस्यसि—
महर्षिं भवित, पुण्य, सर्वेषु सुख दं मिव, १५

गोलाङ्गनाभिमन्दिता, वामरश्च निर्यवित,
विस्त-कूट इति व्याता, तत्र मादन मविम । १६

यावद् धि विस्तकूटश्च नर गृह्णाति यज्जति,
तावत् कल्याणमाप्नोति, धर्मं च कुरुते मतिम् । १७

१८ । अथवात्र व्यापम् । विपयः निर्धनं विविधो वा । १९ । अभासि—वसीदि ।
ए-अवसत—सुनिवसम् । २० । वक्तव्यम्—निर्धनम् । व्यापम् । २१ । वीरानुष

<p> 1. 1990년대 초반부터 시작된 사회적 변화는 1990년대 후반부터 2000년대 초반까지 2. 1990년대 후반부터 2000년대 초반까지 3. 1990년대 후반부터 2000년대 초반까지 4. 1990년대 후반부터 2000년대 초반까지 5. 1990년대 후반부터 2000년대 초반까지 6. 1990년대 후반부터 2000년대 초반까지 7. 1990년대 후반부터 2000년대 초반까지 8. 1990년대 후반부터 2000년대 초반까지 9. 1990년대 후반부터 2000년대 초반까지 10. 1990년대 후반부터 2000년대 초반까지 </p>	<p>1</p> <p>2</p> <p>3</p> <p>4</p> <p>5</p> <p>6</p> <p>7</p> <p>8</p> <p>9</p> <p>10</p>
---	--

한글: 한글, 한글

विषय-सूची : १. विषय

১। এই প্রতিবেদন 'অসম' পত্র দ্বারা প্রকাশিত হইয়াছে।
 ২। এই প্রতিবেদন 'অসম' পত্র দ্বারা প্রকাশিত হইয়াছে।
 ৩। এই প্রতিবেদন 'অসম' পত্র দ্বারা প্রকাশিত হইয়াছে।
 ৪। এই প্রতিবেদন 'অসম' পত্র দ্বারা প্রকাশিত হইয়াছে।

1. 1990년대 초반부터 시작된 '문화' 담론의 확산
 2. '문화' 담론의 확산은 '문화' 담론의 확산을 촉진
 3. '문화' 담론의 확산은 '문화' 담론의 확산을 촉진
 4. '문화' 담론의 확산은 '문화' 담론의 확산을 촉진
 5. '문화' 담론의 확산은 '문화' 담론의 확산을 촉진
 6. '문화' 담론의 확산은 '문화' 담론의 확산을 촉진
 7. '문화' 담론의 확산은 '문화' 담론의 확산을 촉진
 8. '문화' 담론의 확산은 '문화' 담론의 확산을 촉진
 9. '문화' 담론의 확산은 '문화' 담론의 확산을 촉진
 10. '문화' 담론의 확산은 '문화' 담론의 확산을 촉진

* 1월 1일 - 1월 31일 : 1월 1일 - 1월 31일

अयोध्या काण्डम्—नव दशः सर्गः—चित्तकूट-प्रवेशः । १२१

परिहर्य प्रियां बालां, विद्यमानां जताम् इव,
 भीताम् आरोह्य, रामोऽपि लक्ष्मणस्यारोहताम् । १
 तेन हृदिनायकतो मोघ-नाम् कर्म भाजिनोम्,
 तीक्ष्णैर्, गदना हृष्टैम्, तिरुम् ते यमुनां नदीम् । ४
 सस्तीर्णाः, ब्रह्मं सत्पुण्यं, प्रपद्य यमुनां नदीम्,
 भीत-आयं समामिदुः, श्वाभं व्यपोष पादपम् । ५
 अर्चयित्वाय तं, भीतायाश्चेतदं कृताञ्जलिः—
 “विशं जीवतु मे हृदः शशुरः, कोशनिग्रहः ;
 भतो मे, देवराघेव जीवन्तु, भरतादयः ।”
 “कौशल्यां चैव जीवन्तो पश्येयम्” इति मैथिली ७
 यथाचे तं । ततोऽभ्येत्य, श्वाभं सखीपयाचनम्
 प्रदक्षिणम् उपाहृत्य ततम् मे प्रययुः पुनः ; ८
 कौशल्यां ततो गत्वा, नीलम् चामाद्य तद् वनम्,
 हत्वा तत्र शुभं मध्यं, पञ्चा तम् उपभुज्य च, ८
 विहृत्य तस्मिन् बहु-पवि-नादिने
 वर्म, यथेष्टं, शुभं युष्मन्निविते,
 ततो निवाभार्यम् उपाययुः शिष्यम्
 शुभं नदी-तारं तव, समुच्छ्रितम् । १०

१ । अर्चयित्वा—पूजयित्वा । तद् । अतिशयम् । २ । सस्तीर्णाः—सस्तीर्णाः ।
 ३ । अर्चयित्वा—पूजयित्वा । ४ । सखीपयाचनम्—सखीं उपयाचनम् (पार्श्वे)
 पश्य तम् । उपाहृत्य—परिहृत्य । ५ । तम्—सु विद्यामन्, पुनः-पूर्वम् ।

अथ, शत्रोः व्यतीतायां, सुखं तदा नमानमम् ।

राम उवाच ॥ रामायणम् अस्मिन् मनसि न तदा, — ११

“यतामो गन्तुः, शीघ्रमेव, तदा, व्याहरतां वने ;
तं प्रतिशामये भूयो, यदि, कश्चन, मन्त्रम् ।” १२

म, सुतः सु सुखं, व्यासः कश्चनः प्रतिशोधितः,
जहो निदां क्रमं चेत्, तं चेत्तत्त पत्तिमम् । १३

अथ उवाच महिमा, तदा च महिम्नं गति,
उवाच च शूभो मन्त्रो ततोऽभि-प्रतप्तिरे । १४

चित्तकूटस्थं पञ्चानम् आमाद्य, हन निपया,
तत्र वामं समुद्दिश्य, ययुः, शीघ्र-पराक्रमः । १५

अचिरेण समापाद्य ततस्तत् चित्त-पादपम्
चित्तकूट-वनं, रामः शीतो वचनम् अत्रयोत्, — १६

“पश्यामून् पुष्पितान्, शीते, मासिनीं सरितं प्रति,
मिशिरात्ययं, दंष्ट्रांश्च, प्रदीप्तान् इव, किङ्गुकान् ।” १७

कर्णिकार-वनं चापि, पश्य, मन्दाकिनीम् अत्र,
दीपितं वचिरे पुष्पे, प्रदीप्तेः काञ्चनेरिव । १८

पश्य भद्रातकान्, विष्णुान्, पनमाम् तिन्दुकांस्तथा,
फल-भारानतांश्च चैव तथान्यान् फल-पादपान् । १९

११ । वचुः — वचनम् । व्याहरताम् — वचनम् वृत्तयाम् । १२ । प्रतिशोधितः —
जागरितः, awake । अत्र — अत्र । अत्र — अत्र । १३ । अथ उवाच —
सत्यभाष्यं च । १४ । पादपम् — उवाच । १५ । मासिनीं सरितं प्रति — मासिनी-
नद्यां समीपे । अत्र — अत्र । किङ्गुका — पलाश-वृक्षाः । १८ । कर्णिकार-
पारम्य-वृक्षाः, कर्णिकारः । मन्दाकिनीम् अत्र — मन्दाकिनी-तीरयोः । १९ । भद्रातकः —

अवेक्षमाणा एवं ते रमयां मन्दाकिनीं नदीम्,
चित्रकूटं समाजग्मुर, नाना-कुसुमित-द्रुमम् । २८

तस्य शैलस्य पादे तु, विविक्ते, सन्निपासते,
आश्रयं चक्रतुर् धीरौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ— २९

गज-भग्नाभ्युदाहृत्य दारुण्युप-वनान्तरात्,
लता-वितान-नद्ये च चक्रतुः शरणां धृयक् ;
सुख-पर्णैश्च बहुभिन्नादयामामतुस्ततः । ३०

ते पर्ण-शाले, कृत्वा, तु शोधयामास लक्ष्मणः ।
गृदीपलेपन चक्रे वैदेही, तनु-मध्यमा । ३१

कृत्वाश्रय-पद वामस्ततो लक्ष्मणमवधीत्,—
“मृगमाहृत्य, भौमित्रे, चक्रे श्रपय मा चिरम् ;
तेन यष्टुमिदं पश्यामि चरुणाश्रय-देवताः” । ३२

इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा, कृत्वा लक्ष्म-भृगं, वनात्
आहृत्य, ज्वालयित्वाग्निं, श्रपयामास, संस्कृतम् । ३३

तं भृगं सु-शृतं कृत्वा, सु-निष्टतं च, लक्ष्मणः
उवाच रामम्, अभ्येत्य, कृताञ्जलि-रिदं वचः,— ३४

“आश्रया ते, मयाहृत्य, शृतं लक्ष्मो भृगो, वनात् ;
यष्टुमर्हसि तेन त्वं देवता अभिकाङ्क्षिताः” । ३५

३८ । अवक्षमाणा — परोक्षदर्शन ३० । वितान — विस्तार, जालवन् इत्यर्थः ।

नदीम् चक्रतुः ३१ । पश्यामि पश्यति । शाला गृहम् । ३२ । चक्रे — यजीरन्

चक्रम् इत्याहृत्य । श्रपय पश्य । ३३ । अपवासात् — पश्यात् । संस्कृतम् —

संघटितम् ३४ । सु-शृतम् सु-पश्यम् । पश्यामि ३५ । सु-निष्टतम् —

निश्चितम् ।

अयोध्या-काण्डम्—विंशः सर्गः—मुनि-पुत्र-संवादः ।

इत्युक्तो राघवः, आत्वा, जज्ञा च विधिवत्, तदा,
हुत्वान्नि मन्त्रवत् तत्र, ततस्तज् शुद्धवे हविः ।
हविर हुत्वा च देवेभ्यः, पित्र्यभ्यस्तदनन्तरम्,
निर्घवाप पवित्रेषु निवापं, मन्त्रनाम्नानिम् ;
शुष्य चैव निवापं त, भूतैर्भ्योऽपि विधानतः
सकार बलि-निर्वापं राघवस्तदनन्तरम् ।
मन्त्राद्येन मह आत्वा, हुत-शेषं ततः स्वयम्
उपविश्योपयुयुजे, हाने पर्ण-पुटे शुची ।
परिवेश्य च भीताणि तापुर्भी भर्तुं-देवरी,
पश्चान्तं मनुभागमा, ततः शेषमुपाददे ।

विंशः सर्गः ।

मुनि-पुत्र-संवादः ।

अयोध्यामाजगामार्तो, निवृत्तेऽहनि, मारयिः ,
यत्र राजा दधरघस्तदेवोपययी गृहम् ।
अभिगम्य म राजानं, प्रणिपत्य च मारयि
यथाज्ञं वाम वचनं कृताञ्छमिरवेदयत् ।
वाम मन्त्राण्योर्विव विधामाद् वामवोपमम्
अपाहोपप्लव-गतं सूर्य तम इवाभ्यर ।

१६ । निर्घवाप—सकलत्रय पर्वण्यम्—यत्र सर्वे स व कुम्भम् । निवाप—
ननुहिम्न देव भोजनम् । १८ । जज्ञा पितृभ्योऽहनि दत्ता । निवाप—उप-
उपयुयुज—कुम्भम् । २० । तपादद—वशात् कुम्भम् इत्यर्थः ।
२१ । वामवोपमम्—इन्द्र-कुम्भम् राजानं दधरघम् । उपप्लव—उपप्लव

- म, पठे दिवसे, रामं शोचयेव, महा-यगाः,
 अर्ध-रात्रे प्रबुधः मनु, मन्मारात्म-सु-दुष्कृतम् । ४
- भ्रुत्वा च, देवीं कौशल्यामभिभाष्य दमब्रवीत्,—
 “यदि आगर्षि, कौशल्ये, शृणु मेऽवहिता वधः । ५
- यदाचरति, कल्याणि, नरः कर्म शुभाशुभम्,
 मोऽवश्यं फलमाप्नोति तस्य, काल-क्रममागतम् । ६
- गुरु-लाघवमयोनामारभ्येव-वितर्कयन्
 गुणतो दीपतयेव, बाल इत्युच्यते बुधेः । ७
- तद् यथाम्न-वर्णं हित्वा पलाश-वनमाश्रयेत्,
 पुष्पं दृष्ट्वा फल-प्रेम्भर् निराशः स्यात् फलागमे । ८
- मोऽहमास्त्र-वर्णं हित्वा पलाश-वनमाश्रितः,
 बुद्धि-मोहात् परित्यज्य रामं, शोचामि, दुर्मतिः । ९
- “कौशल्ये, लब्ध-लक्षणेन तरुणेन मया, पुरा
 कौमारि, शष्ट-वेधित्व-श्लाघिना दुष्कृतं कृतम् । १०
- तदिदं मामनुपातं फलं पापस्य कर्मणः,
 भक्षितस्य विषस्यैव विपाको जीवितात्मकः । ११

उपपन्नं गतम्—रात्र-यामम् । अस्वरम्—आकाशम् । ४ । प्रबुध—आभरितः । सु-दुष्कृतम्—महत् दुष्कर्म । ५ । गुरु लाघवम्—गौरवम् लाघवश्च, गुरुत्वं लघुत्वं च । यदागाम्—कर्मवासम् । आरभ्येव—आरम्भ-कालेन । अ-वितर्कयन्—न विचारयन्, न आलोचयन् । गणत—गुणं, बुद्धिं विधत्ते । दीपत—दीपे, दीप-विषये । ‘गुरु-बुधे’—य आरभ्य काले १६ कथा अथ दीपं बहू-मन्त्रम्, १६ च बहू-दीपस्य गुणमित्येव न विचारयति, न पण्डितैर्बालं बुध्यते । ८ । तद् यथा—तथा, as for example. आस बधम्—उत्तर पदत्वेऽपि आस शष्ट-परत्वाद् वन-शब्दस्य नो च । दाशनि, दाशानि । मञ्जु—मामुमिच्छु । १० । शब्द वेधो—शब्देन (लत्वस्य शब्देन) वेधितुम् (‘चदश्वमार्गं

अयोध्या वाच्यम्—विशः कर्म—भुवि पुत्र-भवाद् । १२
 अ विद्यानाद् यदा कविन् पुत्रयो भवयेद् विषम्, १२
 तथा अयोध्या विद्यानात् पापं कर्म पुरा कृतम् । १३
 "देवमुदा तदाभूत्सं, युव राजो भवाम्यहम् । १३
 अथ पाण्डुमुपासा, मन-भं हर्षिणी मम । १४
 आदाय हि रत्नं भोमं, तथा च जगतीं, रवी १४
 उदग् गत्याभ्युपासने परितापरितां दिशम्, १४
 आह्वयामा दिशः सर्वाः क्षिप्त्वा दृढशिर घनाः ; १४
 मुदा विजहिर चापि वज्र-सारस-वर्हिणः । १४
 आहुत्वाविन तोयानि श्रोतामि, विपुलाभ्यपि, १४
 उद्योग-जन-वाहोनि बभूवुर् जलदायमि । १४
 मघजेनाम्बुना भूमिर् भुविषा परितर्पिता, १४
 उद्यम शिखि मारुता, बभौ, हरित-शाहसा । १४
 "पतस्त्रिर्षोदग् काले वर्तमानेऽहमहमे, १०
 बह्वा तूयो, धनुष्याचि, शरयुमगमं नदीम् । १०
 धनुर्-ध्यायाम शान्त्याच् हृद्-वेध-विकीर्षया, १०
 तस्या नद्यास्ताया तीर्थं विविक्तमुपसृत्य च, १०
 १८

अथ अहम् । अथ अहम् ११ अयोध्या—वर्हिणः । १२ । अ विद्यानात्—
 अ विद्याय अ विद्याय । १३ अमुदा अ विद्यायुता । अवापि—अमुदम् । वर्तमान
 लालीय वर्तमानम् अहम् पाणिनि ३ ३ १३१ । माह—वर्ता । १४ । आदाय
 —यहोन् । उदग् उपासा दिशम् उपासा—उत्तिष्ठतः, प्रत्यागतः । परितापरिताम्
 —उपासापिताम् अतः अहम् अहम् अतः अहम् अहम् । १४ । अहम्
 अहम् [अहम्] अहम् (अहम्) अहम् १४ मुदा लीला उपासा । १४ । अहम्—
 अहम्, अहम् । १४ । अहम्—अहम् अहम् अहम् । १४ । अहम्—
 १८ । अहम्—अहम् अहम् अहम् ।

दयोधा बाण्डम्—विंश सर्गः—मुनि पुत्र-संवादः । १२

- १८
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
- विं तपापकृतं, चत, वने निवसता मया,
जिहृषुरथो भुवये, यदर्थं तादितस्त्वया ?
अगू हि कृपणावस्था-भायो विजर्मे वने
मदीयो विमरी हृदो मतांसेने ममाग्रया ।
एवंनामैव वाच्येन त्वया, पाप, कृतास्तयः—
अहमस्या च तानय, कष्माद्, अमपकारिणः ?
नूनं न तपसः किञ्चित् कर्म मये, मुतप्य वा,
यथा मां नाभिजानानि पिता, भूद्, त्वया कृतम् ।
जानयपि च किं कुर्याद्, अथात्वाद पराक्रमः,
द्विष्टमानमिवाग्रजं तातुमन्यं न-गो न गम् ।
पितुर्वै च मे शीघ्रं गत्वा चाचक्ष्व, राघव ;
मा त्वां भक्षति यापिन, शर्पकं काष्ठमिवाननः ।
इयमेक-पदी याति मम तं पितुराश्रमम् ;
न प्रसादय गत्वाशु—न न त्वां कुपितः भवेत् ।
वि शन्यं मां कुरु विप्र । त्वयार्थं योऽपिंतः शरः,
हृदि वक्ष्यामि-म म्यशं, प्राचानुपकथहि मे ।
इति मामग्रवादं वाक्यं ब्राम्, शरं कृतो मया ।
तस्यायोनाम्यता बाणमुज्जहार वमादहम् ।

१८४ - दण्डिनिष्पु । १८ । विप्रः । दण्डिनिष्पु । १९ । पुत्रम्—४४ । बाणम्,
४५ । बाणम् । २० । अग्रजम् । पुत्रम् । २१ । न-न । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।
—पुत्रो नास्ति । ३१ । विप्रम्—पुत्रं वाचम् । उपकथहि—व वीकृति ।
३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ।

“शरे तु तस्मिन् व्यपनीतमात्रे,
द्विकोद्वत-श्वास-मुहूर्त-स्त्रियः,
वि-चेष्टमानः, परितृप्त-नेत्रः,

प्राणानमुञ्चत् स मुनेस्तनू-जः ।

३८

“ततोऽहं शरमुद्धृत्य, दीप्तम्, आग्नी-विषोपमम्,
आगच्छं कुम्भमादाय, पितुरभ्यायमं प्रति ।

३९

तत्राहं कृपणावस्थौ हृडाव-परिवारकौ,
अपश्यं जनकौ तस्य, स्नून पक्षाविवाण्ड-जौ ।

४०

“शुक्लैव पद-शब्दं तु ततो मां मोऽभ्यभाषत,—
‘किं ते चिरायितं, पुत्र ? पानोयं क्षिप्रमानय ।

४१

यज्ञ-दत्त, चिरं, तात, मन्त्रिणे क्रीडितं त्वया,
उत्कण्ठितेयं माता ते, तथाहमपि, पुत्रक ।

४२

यदि किञ्चिद् व्यनीकं ते मया मात्रापि वा कृतम्,
क्षमये त्वां ; च मा भूयचिरयेयाः क्वचिद्, गत ।

४३

अ गतेस्त्वं गतिर् मेऽस्य, त्वं मे चक्षुर-चक्षुषः ;

ममामक्ताश्चपि प्राणाः । कक्षात् त्वं नाभिभाषसे ?

४४

“तत्रेति कक्षां वार्धं सुवन्तं पुत्रं ज्ञातसम्,
अहमभ्येत्य शनकैरनुवं, भय-विह्वलः,

४५

३८ । परितृप्त-नेत्रः—वृक्षितं नेत्रम् । तनू-जः—आत्मा-जः, पुत्रः । ३९ । आग्नी-विष—वर्षः । ४० । स्नून पक्षी—क्षिप्र पक्षी । ४१ । च—अ नामच । निरायितम्—विश्रान्तम् । ४२ । व्यनीकम्—अश्विन् । ‘क्षमये त्वां’—क्षमयेस्त्वम् इति वीर्यसिद्धिं प्रत्ययान्तम् । ममामात्रो भाति । चिरयेया—चिरये, चिरय-विश्रान्तेया । आश्रये पदमात्मि । ४३ । चक्षुषः—चक्षुषम् । मयाभाष चार्धं शब्दद्विकी वा । अहमेव उपविष्टान् १०-१६ श्लोकेष्विति । ४४ । इति ३ इति (मृ वा वा १८-१९ ३ वा १९ २६) ।

अयोध्या-काण्डम्—विंशः सर्गः—मुनि-पुत्र-संवादः । ११

वाप्य-पूर्वेन कष्टेन, धृत्वा संस्तभ्य वाग्-व्रजम्,
 क्षताञ्चलिर, वेपमानो, भय-गद्गद-वागिदम्,—
 ‘सत्रियोऽहं दशरथो—माहं पुत्री, सुने, तव—
 सख्यनावमतं घोरं कृत्वा पापमुपागतः ।
 भगवं, याप-इक्षोऽहं, शरयास्त्रीरमागतः,
 काढन्, जिघांसुद्, च घातं मृगं, तवाभुगपागतम् ।
 पूर्यमाचस्य कुक्षस्य अथ शब्दो मया श्रुतः,
 तव पुत्री मयामौ ते निहतो, गज-शङ्कया ।
 तस्याहं रुदितं श्रुत्वा, हृदि भिन्नस्य पविष्या,
 भीत आगम्य तं देशम् अपश्यं तं तपस्विनम् ।
 मसुहृते मया वाचे, प्राणां स्वप्ना दिवं गतः,
 भवन्तो सु-चिरं कालं परिशील्य, तपस्विनौ ।
 अ-घाततो मया पुत्री हतस्ते, दयितो, सुने ;
 शेषमेवं गते, तेजो मय्युत्सृष्टं त्वमर्हसि ।’
 ‘स, एतदभि सं-श्रुत्वा, मुहूर्तमिव भूर्चिर्हतः,
 प्रत्याश्रयागत प्राणो, मामुवाच, क्षताञ्चलिर,—
 ‘नय मां माधु तं देश, यतामौ बानकस्त्वया
 हतो, नृ-शंस, बालेन, ममाश्रयाश्व-यष्टिका ।

४६

४७

४८

४९

५०

५१

५२

५३

५४

४६ । संस्तभ्य—संस्तभ्य । ४७ । अयोध्या—अयोध्या । ४८ । जिघांसुद्—जिघांसुद् । ४९ । जिघांसुद्—जिघांसुद् । ५० । जिघांसुद्—जिघांसुद् । ५१ । जिघांसुद्—जिघांसुद् । ५२ । जिघांसुद्—जिघांसुद् । ५३ । जिघांसुद्—जिघांसुद् । ५४ । जिघांसुद्—जिघांसुद् ।

तमहं, पतितं भूमौ, स्मट्मिच्छामि पुत्रकम्,—
संप्राप्य यदि जीवेयं पुत्र-मर्गम-पश्चिमम् ।

५१

“यथाहमेकस्मिन् देवं नीत्वा तौ भृगु-दुःश्रितौ,
तमहं मर्गयामास, म-भायं, पतितं सुतम् ।

५६

पुत्र-शोकातुरो मृदा, तौ, पुत्रं, पतितं क्षितौ,
आर्त-स्वरं विमृज्योभौ तस्मैवीपरि पेततुः ।

५७

माता चास्य मृतस्यापि, जिह्वया निहतो मुखम्,
विललापाति-कण्ठं, गोरु वि-वक्षेव, वल्लभा ।

५८

“सोऽपि लल्लोदकं तस्य पुत्रस्य, महं भायंया,
तपस्वी मामुवाचेदं, कृतान्धलिमुपस्थितम्,—

५९

‘पुत्र-शोकातुरः प्राणान् सं-त्यज्याम्य-वशो यथा,
त्वमप्यन्ते तथा प्राणां कृत्यासे पुत्र-लालसः’ ।

६०

“एवं शपमहं सन्धा स्व-पुरं पुनरागतः ;

सोऽप्यपिः पुत्र-शोकेन न चिरादिव सं-स्थितः ।

६१

स ब्रह्म-शापो नियतमद्य मां समुपस्थितः ;

तथा हि,—पुत्र-शोकार्ते प्राणाः सं-त्वरयन्ति माम् ।

६२

चक्षुर्भ्यां न प्रपश्यामि, स्मृतिर् मे, देवि, सुप्यते ;

द्रुता वैवस्वतस्येते त्वरयन्ति च मां, शुभे ।

६३

यदि मां सं-क्षयेद् रामः, म-भायेतापि चागतः,

जीवेयमिति मे बुद्धिः, प्राप्यामृतमिवातुरः ।

६४

पयोध्या-काण्डम्—एक-विंशः सर्गः—भरत-प्रयाणम् । १

इहापि, यद्यहं प्राणां स्वजेयं, दयितं सुतम्,
प्रेत्यापि न वि मुञ्चेऽहं पुत्र-शोकेन, दुःखितः ।
यतो नु किं दुःखतरं भवेन् मम च, भाविनि,
यद्, च-दृष्टेव रामस्य सुखं, त्यस्यामि जीवितम् !”
इति रामं धारयन्, शयनीय-तले, मृगः
शनैरुपजगामास्तां, शयीव रजनी-चयी ।

एक-विंशः सर्गः ।

भरत-प्रयाणम् ।

इदं पुरो-हितो वाक्यं भरतं प्रत्यभाषत,—
“तात, राजा दशरथः स्वर्गतो, धर्ममाचरन्,
धन-धान्यवतीं स्फोतां, प्रदाय पृथिवीं तव ।
रामस्तथा सत्यं धृतिः, मतां धर्ममगुप्सरन्,
नाजहात् पितुःरादेश, मर्षीं शीताशुमानिव ।
पित्रा भ्रात्रा च तं दत्तं राज्यं निहतं कण्टकम्,
तद् भुङ्क्ष्व—मुदितामान्यमभिषेकमवाप्नुहि ।”

१२ निवृत्तम्—निवृत्तम्

तद् इह लब्धं तव । १३ लब्धम्—लब्धम्

कतारि प्रपन्नं वैश्वामनसम् । १४ तद् इह लब्धं तव । १५ लब्धम्—लब्धम्

१६ लब्धम्—लब्धम्

१७ लब्धम्—लब्धम्

१८ लब्धम्—लब्धम्

- तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं, शीघ्रेणाभिपरिभृतः,
जगाम मनसा रामं, धर्म-शो, धर्म-काङ्क्षया । ४
- म, वाप्य-कनया वाचा, कन-ईम-धरो युवा
निजगाद सभा मध्ये,—जगहं च पुरोहितम्,— ५
- “कथं दशरथाङ्गं जातो भवेद् राज्यापहारकः ?
राज्यं चाहं च रामस्य । धर्मं वक्षुमिहाहंमि । ६
- तं निवर्तयितुं बुद्धिः, वन-वामात्, लता मया ।
न केनचिदियं गत्या ; प्रत्यक्षं वो ब्रवीम्यहम् ।” ७
- तद् वाक्यं धर्म-संयुक्तं श्रुत्वा, सर्वे सभा-सदः
हर्षाङ्गं मुमुचुरश्रूणि, रामे निहित-चेतसः । ८
- ततः श्वेतैर् हयैर् युक्तमास्थाय स्वन्दनोत्तमम्,
प्रययौ भरतः, श्रीमान्, राम-दर्शन-काङ्क्षया । ९
- अपतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रि-पुरो-यमाः,
अधिरुद्धा हयैर्युक्तान् रथान्, सूर्य-रथोपमान् । १०
- दश भाग-सहस्राणि, कम्पितानि यथा-विधि,
अन्वयुर्भरतं यान्तमिष्टाकु-कुल-नन्दनम् । ११
- षट्ठी रथ-सहस्राणि धन्विनां, आयुधानि वै,
अन्वयुर्भरतं यान्तं, राज-युधं महा-बलम् । १२

४ । मनसा जगाम—संख्यार । ५ । वाप्य-कनया—वाप्य रीवात् सपुत्रास्तुटया ।
वाचा—सदरेष । कनये—निनिन्द । ६ । धर्मं—धर्मं लङ्गतम् [वाक्यम्] । ७ । इयम्
—बुद्धिः इति ईष । वक्षु—निवर्तयितुमिति ईष । प्रत्यक्षम्—समक्षम्, publicly.
१० । पुरो-यमाः—वेष्टा । ११ । कम्पितानि—कम्पितानि । १२ । आयुधा—यस्त्र-
संघादि । दश सहस्रतेन हयैर्न सन् वल, शस्त्रादि । दश चित्रेण हयैर्न तदर्थः ।

दयोधा-काण्डम्—एक-विंशः सर्गः—भरत-प्रयाणम् । १३५

- मृतं चाग्र-मह-सावि समारुदास्तु राघवम्
 चमयुर्भरतं यान्तं राज पुत्रं यशस्विनम् । १३
- कैकेयी च, सुमित्रा च कौशल्या च यशस्विनी,
 रामानयन म हृष्टा, ययूर् यानैः, प्र-भास्वरैः । १४
- प्र-ययौ चार्यं सद्गतो रामं दृष्ट, म सत्प्रणमम्,
 तस्यैवेष्टाः कथाः रुवं कुर्वन्तो, हृष्ट-मानसाः । १५
- म, गत्वा दूरमध्वानम्, च-परित्यास्त-वाहन,
 उवाच भरतो, धीमान्, श्रुत्वा शिष्टं सञ्जतम्,— १६
- “यादृशं लक्ष्यते रूप, यादृशं च श्रुतं मया,
 व्यक्तं प्राप्ताः स्य त देव भरद्वाजो यमवशीत् । १७
- अथ गिरिधिरकूट, इय मन्दाकिनी नदी ;
 एतत् प्रकाशतं दूरान् मौल मेघ निभ वनम् । १८
- साधु सैव्या प्रतिष्ठिता, विशिष्यन्तु च काननम् ;
 यथा तौ पुरुष व्याघ्रो पश्य य, तद् विधीयताम् ।” १९
- भरतस्य वच श्रुत्वा पुरुषा शस्त पाणयः
 विविगुस्तद् वन । वारा धूम च ददृगुस्तत । २०
- तं तदानीन्तं धूमाग्रम ऊचर भरतमोश्वरम् —
 नामानुयो भवत्याग्निर धूमस्तत्र राघवो । २१
- राजादि । २२ धूमः । २३ धूमः । २४ धूमः । २५ धूमः । २६ धूमः । २७ धूमः । २८ धूमः । २९ धूमः । ३० धूमः । ३१ धूमः । ३२ धूमः । ३३ धूमः । ३४ धूमः । ३५ धूमः । ३६ धूमः । ३७ धूमः । ३८ धूमः । ३९ धूमः । ४० धूमः । ४१ धूमः । ४२ धूमः । ४३ धूमः । ४४ धूमः । ४५ धूमः । ४६ धूमः । ४७ धूमः । ४८ धूमः । ४९ धूमः । ५० धूमः । ५१ धूमः । ५२ धूमः । ५३ धूमः । ५४ धूमः । ५५ धूमः । ५६ धूमः । ५७ धूमः । ५८ धूमः । ५९ धूमः । ६० धूमः । ६१ धूमः । ६२ धूमः । ६३ धूमः । ६४ धूमः । ६५ धूमः । ६६ धूमः । ६७ धूमः । ६८ धूमः । ६९ धूमः । ७० धूमः । ७१ धूमः । ७२ धूमः । ७३ धूमः । ७४ धूमः । ७५ धूमः । ७६ धूमः । ७७ धूमः । ७८ धूमः । ७९ धूमः । ८० धूमः । ८१ धूमः । ८२ धूमः । ८३ धूमः । ८४ धूमः । ८५ धूमः । ८६ धूमः । ८७ धूमः । ८८ धूमः । ८९ धूमः । ९० धूमः । ९१ धूमः । ९२ धूमः । ९३ धूमः । ९४ धूमः । ९५ धूमः । ९६ धूमः । ९७ धूमः । ९८ धूमः । ९९ धूमः । १०० धूमः ।

निविष्टायां तु मेनायाम्, उत्सुको भरतस्तदा

जगाम, भ्रातरं द्रष्टुं, शत्रुघ्न-सहितो, विभुः ; २२

ददर्यं महतीं पुण्यां पर्ण-शालां, मनो-रमान्,
साल-तालाश्वकर्षाणां पर्णैर् बहुभिरावृताम्— २३

विद्यालामूर्ध्व-विस्तारां—दर्भैर् वेदिमिवाधरे,
शक्रायुध-निकाशाभ्यां कार्मुकाभ्यां विभूषिताम्— २४

हृहङ्गां रुक्म-पृष्ठाभ्यां नागाभ्यामिव चावृताम्,
अर्क-रश्मि-प्रतीकाद्यैर् घोरेभ्य गूण-गतैः शरैः २५

शोभितां—दीप्त-वदनैः सर्पैर् भोगवतीमिव,
महा-रजत-कक्षाभ्यामभिभ्यां च विराजिताम्, २६

रुक्म-विन्दु-वि-चित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम्,
गोधाङ्गुलि-त्रैरासकैश्चित्रैः कमल-भूषितैः,
परि-सहैरमाष्टुष्यां—मृगैः सिंह-गुह्यामिव । २७

प्रागुदक्-प्रवणे देशे वेदीं सं-दीप्त-पावकाम्
ददर्यं भरतस्तत्र पुण्यां राम-निवेशनम् । २८

स, विलीक्य मुहूर्तं तु, ददर्यं भरतो गुरुम्
उटजे राममासीनं, जटा-वस्कुल-धारिणम्, २९

२२ । उत्सुक — उत्सुकः, २३ । शाला — पट्ट-पत्राभ्यां हृह-
विशाल-पर्णदानी इत्या । २४ । अधर — अधः । शक्रायुध-निकाशाभ्याम् — रुक्म-शत्रुघ्न-
मुखाभ्याम् । २५ । अर्क रश्मि-प्रतीकाद्यैः — सूर्य-किरण-मुक्तैः । २६ । भोगवती —
मात-लीक । महा-रजत-कक्षाभ्याम् । गूण-पात्राभ्याम् । विराजिताम् — वि-दीपिताम्,
चम्पनी इत्याम् । २७ । रुक्म-विन्दु-वि-चित्राभ्याम् — रुक्म-विन्दुभिः स विचित्र-
चित्रिताभ्याम् । चर्म — कलकम्, डाम्, a shield गोधाङ्गुलि-त्रैः — गोधा चर्म-हस्तैः

सयोध्या काण्डम्—एक-विंशः सर्गः—भरत-प्रयाणम् । १९०

- मिह-म्कन्धे, महाबाहुं, पुण्डरीक-निमीचनम्,
 वृथिष्ठाः सागरान्ताया मोसारं, धर्म-चारिणम्, ६०
- महात्मानं महा-भारं ब्रह्माण्डमिव ग्रास्यतम्,
 महोपविष्टमाम्बुजं सीतया नक्षत्रेण च । ६१
- अभ्यधावत धर्माका भ्रातरं केकयी-सुतः,
 अयमुवन् धारयितुं धैर्यं ; वचनमवधीतु,— ६२
- “यो हृदयान्-रथैः युवैः सर्वतः परिवार्यते,
 श्वपैश्च-शूनैः क्षणिकतः श्लोचमपस्ते ममप्राजः । ६३
- यस्य यत्नैर् ययोहिष्टैर् युक्ती धर्मस्य सङ्ख्यः,
 शरीर-क्लेश-मन्थनं स धर्मं परिमार्गति । ६४
- चन्दनेन महाह्वेन यस्याङ्गमुपलेपितम्,
 मलेन तस्याङ्गमिदं कप्रमार्गस्य सिध्यति ? ६५
- वासीभिर बहु-साहसैर् यो वै निवमिनः पुरा,
 धृताजिनः सोऽयमिह प्रसुप्तो जगती-तले । ६६
- अधारयद् यो निविधायितः सु मग्नमः ध्वजः,
 सोऽयं जटाभारमिमं सहते राघवः शक्यम् ?” ६७

चतुर्भि-बाह्वे, । उपलब्धितामिति इह । ६० । महाबाहुं ब्रह्म—हृत् म भास्व निम्बे,
 ६१ । महाती ब्रह्म—विन्दो ब्रह्म दिव्यतः कर्म । ६२ । अभ्यधावत—आवर्तितुं
 त्वरसा कनाम । धारयितुम्—व्यवस्थितुम्, ६३ । परिवार्यते—वेष्टयते । परिवृत—
 वेष्टित । ६४ । ययोहिष्टे—दक्षोपदेशे, यदा विविक्तो रम्ये, क्षणिकं कंच-वाच्येति
 भावः । सन्धुतम्—उत्पन्नम् । परिमार्गति—परिवर्तयति । ६५ । वासीभि—वधे,
 बहु साहसे—बहु-सहस्र इत्यङ्गम् । धृताजिन—धृति (परिवृत्ति) धर्मिणे (वक्तु
 चर्मन्त्री [चमरीशीमरीच इति]) इति च । ६६ । ध्वज—गुह्यः ।

इत्यसौ विलपन्, दीनः, प्र-स्निग्ध-सुख-पद्मजः,

पादाबुपेत्य रामस्य, प्रापतद् भरतो, रुदन् । ३८

दुःखाभितप्तो भरतो, राज-पुत्रो, महा-वन्तः,

उज्जायैति सल्लद, दीनः, पुनर् नोवाच किञ्चन । ३९

वाप्यापिहित-कण्ठो हि, रामं प्रेक्ष्य, ययस्निग्धम्,

पार्थैस्त्विदं समाभाष्य व्याहर्तुं नागकत् तदा । ४०

मत्सुघ्नयापि रामस्य वयन्दे चरन्तौ, रुदन् ;

तावुभौ च ममालिङ्ग्य रामोऽप्ययूष्यवर्तयत् । ४१

द्वा-विंशः सर्गः ।

अनुनयः ।

आत्राय तु म तं मूर्ध्नि, परिष्वज्य च, राघवः,

अहं भरतमारोप्य, पर्यपृच्छत्, समाहितः,— १

“क तु, तात, पिता तेऽभूद्, यदरुणं त्वमागतः ?

न हि त्वं, जीवतस्तस्य गुरोर्, आगन्तुमर्हसि । २

चिरस्य वत पश्यामि दूराद् भरतमागतम् ।

दुष्पुणीतमरणोऽस्मिन् किं, तात, वनमागतः ? ३

३८ । प्र-स्निग्धम्—अतिस्निग्ध-पद्मं किञ्चन । ३९ । सल्लद—सल्ल-वारम् । ४० ।

अपिहित,—रुद्ध । व्याहर्तुम्—वक्तुम् ।

१ । समाहित—कुत्रापि प्रत्येकं धर्म-बोधने सावधानं चित्तम् । २ । क—इह

परत वा इत्यर्थः । अमुन्—आमन्त्रे भुक्तिं लुब्धः । पार्थिवि, ३ । १ । ११३ । जीवतस्तस्य—

जीवन्तस्तस्य नादृश्य । अनादरे बडौ । जीवतस्तस्य सेवां कृत्वा इत्यर्थः । ३ । चिरस्य—

चिरान्, चिरैव, long after वत—इत्य, ७० । दुष्पुणीतम्—दुष्पुण्यवन्तः । चरन्तम्—

वनम्—चरन्तं गन्तायुपयोग्यम् अति जीवन्तम्, तद् वतिं वनम् आद्यादि-वृत्तं नमः-

अयोध्या-काण्डम्—द्वा-विंशः सर्गः—अनुनयः ।

१६६

कश्चिद् दशरथो राजा कुमारी, सत्य-मङ्गरः ।
राज-सूयाम्ब-मिधानामाहता, धर्म-तत्त्व-वित् ।
स कश्चिद् ब्राह्मणो विद्वान् धर्म-नित्यम् तपो-धनः,
इत्थाकूणामुपाध्यायो यथावत्, तात, पूज्यते ।

४

५

६

७

८

९

१०

११

तात, कश्चिच्च कौमल्या सुमित्रा च, ययस्त्रिमी,
सुखिता ; कश्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ।
कश्चिदग्निपु ते युक्त्वो ब्राह्मणो मतिमावृणुः
दुर्तं च दोष्यमाणं च कासे दीदयते सदा ।
इत्यस्मै परमाचार्यमस्त शास्त्र-विशारदम्
सु-धन्याममुपाध्यायं कश्चित् त्वं गावमग्नये ।
कश्चिदात्म-समाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः
क्षत-प्रायेद्वित-प्राय भक्तास्ते, तात, मन्त्रिणः ।
कश्चित् क्षयि-करैश्च, तात, सु-निविष्टो, जनाकुलम्,
देव-स्थानैः प्रयाभिय तङ्गामैश्च शीपशोभितः,
प्रहृष्ट-नर-नारीकः, समाजोक्तव भूषितः,
सु-क्षुब्ध-मीम, पशुमान्, वि हिंसा परिवर्जितः,—

भीष्टम् । ४ । सत्य-मङ्गर — सत्य-प्रतिष्ठा आहर्ता [वृत्तान्त] उपपादयिता । ५ ।
सुपाध्याय — अध्यापक, उपपन्नक वदन् इत्यर्थः । ६ । नन्दति - प्रसन्नि ।
मन-वन-वाहान् तव राजा स्वामाह ५ । ७ । पूज्यते - पूज्यते ।
सुखिता । कश्चिच्च - कौमल्या । सुमित्रा च - ययस्त्रिमी । ८ । कश्चिदार्या -
कश्चित् । ९ । कश्चिदग्निपु - कश्चित् । १० । कश्चित् क्षयि-करैश्च -
सु-धन्यामम् — सु-धन्या उपपाध्यायम् । ११ । सु-निविष्टो - सु-निविष्टो ।
जनाकुलम् — जनाकुलम् । १२ । प्रयाभिय तङ्गामैश्च शीपशोभितः —
प्रयाभिय तङ्गामैश्च शीपशोभितः । १३ । प्रहृष्ट-नर-नारीकः — प्रहृष्ट-नर-नारीकः ।
सु-क्षुब्ध-मीम, पशुमान्, वि हिंसा परिवर्जितः — सु-क्षुब्ध-मीम, पशुमान्, वि हिंसा परिवर्जितः ।

अ-देव-मावकः कश्चित् ग्वापदैश्च विवर्जितः—

कश्चिज् जन-पदः, स्मीतः, सुखं यमति, राघव । १२

कश्चित् ते निरता वैश्याः क्षपि-गो-रक्ष-कर्मसु ;
पार्तायां संस्थितम्, तात, लोको हि क्षपि-जीवनः । १३

तेषां मुक्ति-परीहारैः कश्चित् ते धारणा कृता ।
रक्ष्या हि राज-धर्मेण सर्वे विषय-वासिनः । १४

कश्चित् संध्याम-भीति-घ्नः शूरस्ते वाहिनी-पतिः
अ-संहार्योऽनुरक्तश्च हिते नित्यं च तिष्ठति । १५

कश्चित् पूर्वानुरक्तास्ते कुल-पुत्राः प्रधानतः
आह्वयेषु प्रियान् प्राणान् सं-स्रजन्ति, समाहिताः । १६

कश्चित् सदा ते दुर्गाणि धन-धान्योदकायुधैः
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पि-धनुर्धरैः । १७

पायस्ते विपुलः कश्चित्, कश्चिदल्पतरो व्ययः ;
अ-पात्रेषु न ते कश्चित् कोपो गच्छति, पार्थिव । १८

कृपे । मधु-माव्यम्, ८५१८ । ११ । सु कृष्ट सीमा—सुकृष्ट सीमा (तत्-तत् स्व-
मान् देशः) यस्मिन् न । १२ । अ-देव मावकः—नदी मावकः नद्यम्-जीवन ।
'नद्यम्-जीवनी देशो नदी मावक उच्यते, इति-निपाद्य-वस्तुविशेषो देव-मावकः' ।
१३ । रक्ष—रक्षा । मातायाः—अपि नो रक्षादौ । संस्थितः—प्रतिष्ठित । १४ । तेषाम्
—क्षपादि जीविनाम् । मुक्ति परीहारै—इह-प्राप्यानिष्ट परीहारैः । धारणा—
शिरता । विषय-वासिनः—देश वासिनः । १५ । शूरः—यव-घोषाभिभव-समर्थ ।
वाहिनी—सेना । अ-संहार्यं—अ विनाशः । १६ । कुल-पुत्राः—जातयः । प्रधानतः
—प्रधानाः । पार्थिवः, ३ । १७ । समाहिताः—[युक्ते] भावधान-विता ।
१८ । पायः—पानागमः । व्ययः—भोग क्षय-रथादयः त्यागः । अपात्रेषु—नद-
मावकादिषु इति भावः । भीष—यन् राशिः ।

अयोध्या-काण्डम्—हा-विंशः सर्गः—अनुनयः । १४१

- कसिपुं विषदतोऽयं बुद्धिमानो दुर्बलस्य च
अथ यथा तान् पश्यन्ति कार्यव्यधिकृतं नराः । १८
- यानि मिथ्याभिमतानि यत्तस्य युधि रोदताम्,
तानि पुनः प्रयुज्जन्ति तेषां मिथ्याभिमतमिमाम् । २०
- तथा चेवानुपुष्टान् रामं, व्यमित-चेतनं,
अप्रापयद् अमातोऽसौ भरतो मरुतं विभुः— २१
- “आये, राज्यं परिगृह्य, कृत्वा कर्म सु-दुष्करम्,
गतः क्षमे महा-राजः, पुनः शोकाभि-पीडितः । २२
- दुष्टो ह्यो-बुद्धिमात्याय, कैकेयो, राज्य-कामिनी,
चकार सु-महन् पापमिदमस्मा, यमो-हरम् । २३
- मा, राज्य-कलम-प्राप्य, वि-धवा, शोक-कर्मिणी,
पतिव्रति महा-धीरं निरयं जननी मम । २४
- तस्य मे दाम-भूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि,—
अभिधिच्छ्वस्य राज्येन मार्केतु मघवानिव । २५
- इमां प्रकृतयः सर्वा, वि-धवा मातरस्य मे
त्वत् सकाममनुप्राप्ता —प्रसादं कर्तुमर्हसि । २६

१८ विषदत—विषदमानसः । यथा यदमर्षम् । पाणिनि, ११३४०४ अर्षेण
—अवहति । विचार क्रियायुः । अथ यथा तान्—अथ यथा यत्तान्, यथा-यथा
दीरकस्य । अथ अर्षे कर्मणि यत्तान् । अधिकृतं—अधिकृतं प्राप्तं । अधिकृतं
२० । मिथ्याभिमतानाम्—वाक्यं विचार्य च निर्वर्तितं मिथ्याभिमतमाम् । २१ ।
कसिपुं नाम विना तं भुज्जन्ति तस्य अथ यत्तान् पश्यन्ति । अथ कर्म सु-दुष्करम्—
अथ कर्म राज्यं कर्तव्यं दुष्करम् । २२ । दामोदरं अथ यत्तान् पश्यन्ति । अथ कर्म
मार्केतुमनुप्राप्तम् । २३ । निरयं निरयं मरुतः । मिथ्याभिमतमाम् अभिधिच्छ्वस्य
कर्ममार्गम् । २४ । राज्यं मे—राज्यं निमित्तम् । मार्केतु—मार्केतु । राज्यं मे मार्केतु—

त्वमानुपूर्व्या युक्तयः युक्तं कामेन, मान-द.

राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण—स-कामान् सुद्वदः कुरु । २७

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽकार्कः, नरर्षभ,—

ज्येष्ठे त्वयि स्थिते रामे कनीयान् न भवेन् नृ-पः । २८

भवत्व-वि-धवा भूमिस्थया पत्या समन्विता,

शशिना विमलेनेह मारदी रजनी यथा । २९

एभिद्य सचिवैः साधे गिरमा याचितो मया,—

भ्रातुः शिष्यस्य दामस्य प्रसादं कर्तुमर्हमि । ३०

तदिदं शाश्वतं सर्वं, पिता, सचिव-मण्डलम्,

पूजितं, मनुज-व्याघ्र, नातिकमित्तमर्हमि ।” ३१

एवमुक्त्वा, मद्वा-वातुः, स-वाप्यः, केकयो-सुतः,

रामस्य, गिरमा, पादौ जघाह भरतस्तदा । ३२

तमातर्मिव मातङ्गं निःश्वसन् मुहुर्मुहुः,

भरतं भ्रातरं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत्,— ३३

“कुभीनः, मत्त मम्यस्यस्ते जघ्नी, खरित-प्रतः,

राज्यं कृतौ कथं पापमाचरेन् मद् विधौ जनः ? ३४

न दीप त्वयि पश्यामि भूत्प्रमप्यरि-शूदन,

न चापि जननीं वाक्यान् त्वं वि मर्षितुमर्हमि । ३५

अ मेव राज्यं न ह'न न'रा'म'य' प'द'न । २६ । वज्रतप — अमात्या । २७ । वातुर्पुत्रि
— वज्रतप प'द'न । २८ । व्याघ्र — कुल समागत इत्यर्थः । २९ ।
विमल — २८ । विमलेनेह विमलेनेह' इति वातुं ली'दी'वि'दी'म'य' ।
३१ । मातङ्ग — अमात्या म'य'न इत्यर्थः । ३२ । कुभीन — म'य'न-मुखा, खरित,
व'य'न । ३३ । पश्यामि — विवादा-म'य'न इति शब्दः । ३४ । वाक्यान् — व'य'न-विमर्ष ।

अयोध्या काण्डम्—हा-विंगः सर्गः—अनुनयः । १४१

त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं, शोकं सत्-कृतम् :

वस्तुस्थं दण्डकारण्ये मया, वस्त्रम-वामना ;—

एवं कृत्वा महाभागो विभागं शोकं सन्निधी,

आदिग्रं चेव धर्मोत्सा, दिवं दग्धरयो गतः ।

स चेत् प्रमाणं, राजेन्द्रो, राजा, शोक-गुरुन् तव,

पित्रा दत्तं यथा, भागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ।

चतुर्दश ममाः, शीघ्रं, दण्डकारण्यमाश्रितः,

उपभोक्ष्ये, यथा दत्तं, भागं, पित्रा महात्मना ।”

ततो मन्दाकिनी-तीरे, शुषो दग्धे, नराधिपः

पितुर् अर्पयन् प्रीमान्, निवार्य, भावभिः सह ।

ऐङ्गुलं बदरोक्षिण्य पिप्लाकं दर्भ-संस्तरे

शुभ्य रामः, सु-दुःखार्तः, इदं वचनमवधीतः,—

“इदं भुङ्क्ष्व, महा-राज, प्रीतो, यदयना पयम्—

यदधः पुरुषो नूनं, तदधः पित्र-देवताः ।”

ततः पर्ण-कुटी-दारमागत्य, जगती-पति

परिजपाच्च पाणिभ्यामुभौ भरत मच्छर्णौ ।

वशिष्ठः, पुरतः कृत्वा दाशान् दग्धरयस्य, त्र

अभिचक्राम तं देशं रामं दग्धेन काङ्क्षया ।

ततस्तु, त्वरितं गत्वा, भर्वा नृपतिं योषित

अपश्यन्नायमेव रामं स्वर्ग-च्युतमिवामरम् ।

४० । आदिग्रं—आश्रयः । ४१ । अर्पयन्—उपभोक्तुं । निवार्य—पित्रा
भक्तम् । ४२ । पिप्लाकं—तिलकम् । ४३ ।

दयोध्या-काण्डम्—त्रयो-विंशः सर्गः—जाबालीरूपदेशः । १४

त्रयो-विंशः सर्गः ।

जाबालीरूपदेशः ।

एव रामम्, अनिच्छन्तं गमनाय पुरं प्रति,
 राज्ञो नेयायिकम्, तेषां मन्मतः, सर्व-शास्त्र-वित्,
 आश्वामयं च भरतं, जाबालिर् द्वाद्यशोत्तमः,
 उवाच रामं, धर्म-ज्ञो, धर्मापितमिदं वचः—
 “साधु, राघव, मा ते भूद बुद्धिरिव निरर्थका,
 मरस्य प्राक्तनम्वेव, गच्छां बुद्धिस्तापस्विन ।
 कः कस्य पुरुषो बन्धुः, किं कार्यं कस्य केनचित्,
 यदेको जायते जन्तुरेक एव वि-जयति ।
 तस्मान् माता पिता चैव प्रतिशय समाबुधौ ।
 उन्मत्त इव विज्ञेयो, योऽसि मज्जेत वै नरः ।
 यथा, धामान्तरं गच्छन्, नरः क्वचित् क्वचिद् वसित्,
 उत्सृज्य च तमावास प्रतिष्ठेतापरिहृति,
 एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु
 आवासमात्रं, काकुत्स्थ, तत्रानं काम-चिन्ताया ।
 नारजस्व मम हित्वा पश्यान्म, अ-कुतो-भयम्,
 आस्यात् नार्हमे, वीर, का पथ, बहु-कण्टकम् ।

१. धर्मापितम्—धर्म-मात्रं विवक्ष्यते न चान्यत्किञ्च न तावन्मन्मतम् इति वाच्यम् ।
 धर्मापितम् इति न दक्षिणा पठति धर्मापितम्—धर्मं सङ्गतम् । २. एवम्—
 एवमेव प्राक्तनम्वेव इत्येव कथा । ३. क एवम—कर्तव्यम् । ४. प्रतिशय—आपन्न,
 ५. उन्मत्त—उन्मत्तः शब्दोऽत्र । ६. आवासमात्रम्—[प्राप्तवानिम्] । ७. नार्हमे

समुद्रायामयोध्यायामात्मानमभिपेक्षय ;

एक-वैष्णो-धरा हि त्वां नगरौ सं-प्रतीक्षते ।

८

न ते कश्चिद् दशरथस्त्वं च तस्य न कथन ;

अग्नौ राजा, त्वमप्यन्यम् ; तस्मात् कुर्व यदुच्यते ।

१०

गतः स नृपतिस्ताव, गन्तव्यं यत्र तेन वै ;

प्रहस्तिरेषा भूतानां ; त्वं तु मिथ्या वि-हस्यसे ।

११

“अथ धर्म-विदो ये ये, तां स्नान् पृच्छामि, नेतरान् ;

ते हि दुःखमनुप्राप्य विनाशं प्रेत्य भिजिरे ।

१२

अटकाः, पिष्ट-दैवताः, कार्पाभि-प्रसृतो जनः,—

असस्योपद्रवं पश्य । मृते किमवशिष्यते ?

१३

यदि भुक्तमिहान्येन कायमन्यस्य गच्छति,

दद्यात् प्रवसतः श्रावं, न स पण्योदनं वहेत् ।

१४

दान-सं-वर्धना ह्येते यस्या मिधाविभिः क्षताः,—

‘यज्ञस्य’, ‘देहि’ ‘दोषस्य’ ‘तपस्ताप्यस्य’, ‘सख्यज’ ।

१५

—अर्धं हि । अर्धं हि पदमर्धं हि । ८ । एक वैष्णो धरा—एक वैष्णो धराम् विहिष्णी-
नक्षत्रम् । ९ । अग्नौ राजा—अग्नौ राजायाः अग्नौ अग्निराजा भवति । अग्नौ—राजं
कुर्व इति वक्तुं । १० । अग्नौ राजा—अग्नौ राजा भवति । अग्नौ—राजं
कुर्व इति वक्तुं । ११ । अग्नौ राजा—अग्नौ राजा भवति । अग्नौ—राजं
कुर्व इति वक्तुं । १२ । अग्नौ राजा—अग्नौ राजा भवति । अग्नौ—राजं
कुर्व इति वक्तुं । १३ । अग्नौ राजा—अग्नौ राजा भवति । अग्नौ—राजं
कुर्व इति वक्तुं । १४ । अग्नौ राजा—अग्नौ राजा भवति । अग्नौ—राजं
कुर्व इति वक्तुं । १५ । अग्नौ राजा—अग्नौ राजा भवति । अग्नौ—राजं
कुर्व इति वक्तुं ।

अयोध्या-काण्डम्—तयो-विंशः सर्गः—जाबालेवपदैयः । १६

“स नास्ति पर” इत्येतां कुर बुद्धिं, महा मते !
नेच मा मत्त कार्थी; प्रत्यर्थ कुर

परोक्षं मा भर्तु कार्थीः; प्रत्यक्षं कुरु, राघव ।
भर्ता बुद्धिं पुरस्कृत्य, सर्वं त्यजेत् ।

कर्ता बुद्धिं पुरस्कृत्य, सर्व-लोक वि-दधिनीम्,
राज्यं त्वं प्रतिपद्यस्व, भरतेंद्र पदम् ।

राज्यं त्वं प्रतिपद्यस्व, सर्वभूत विदग्धि ।
रघुर दिभ्यो, समस्तैः ।

एतं शान्ते च ब्रह्मो नर नर्यभः—

मिदाम् पुत्रां च दासं च हित्वा, काम-धर्मं गताः ।
एतेषां नाम-मात्रानि श्रुत्वा हि गौरी-पतिः ।

एतेषां नाम-भावानि श्रुयन्ते हि मही-क्षिताम् ।
यद्येतान् काङ्क्षते यत्, न च तं

यद्येतान् काङ्क्षते यत्, न च तां स्तुत मन्थते,
इति नास्ति व्यवस्थापितम् ।

न हि धर्मं परा सर्वः सुखायैवोपपन्नः ।

न हि धर्मं परं सर्वं: सुखायैवोपपद्यते ।”
इति श्रुत्वा महाशयः

इति श्रुत्वा वचसांस्त, मन्द-कोपोऽपि, राघवः
स-मेधं परि बुक्कोऽहं नास्ति कश्चन हि

च-येयं परि शुकोद नास्तिश्चमनुदयितः ।

[illegible]

२
[समाप्त]—दीव पुत्रा कुव
[यवन-पुत्रा]
[यवन-पुत्रा]

संस्कृत-विद्यायाः प्रवर्धनार्थम् ।
[संस्कृत-विद्यायाः प्रवर्धनार्थम्]
[संस्कृत-विद्यायाः प्रवर्धनार्थम्]

১. স্বাধীনতা : স্বাধীনতা অর্থ
 ২. স্বাধীনতা : স্বাধীনতা অর্থ
 ৩. স্বাধীনতা : স্বাধীনতা অর্থ
 ৪. স্বাধীনতা : স্বাধীনতা অর্থ
 ৫. স্বাধীনতা : স্বাধীনতা অর্থ
 ৬. স্বাধীনতা : স্বাধীনতা অর্থ
 ৭. স্বাধীনতা : স্বাধীনতা অর্থ
 ৮. স্বাধীনতা : স্বাধীনতা অর্থ
 ৯. স্বাধীনতা : স্বাধীনতা অর্থ
 ১০. স্বাধীনতা : স্বাধীনতা অর্থ

(Faint handwritten notes at the bottom of the page)

[illegible]

... का कवि। काकल पदमाचम्य। सुभाषण ...
... [काकले-पदम्] - पाञ्चाल १३ वरा २४ उपपन्न उपमुक्ति भवति ।

उवाच च वचः क्षिप्रित्, स-क्षोभो, नरमणाद्यजः,—

“नात्रं पिष्ट-ममादेयाद् विचसेयं, समाहितः । २३

यद्यहं जीवतः कृत्वा वचः, कुर्यां मृतेऽन्यथा,
ननु मयेष्य लोकाभ्यः क्लोत्र घञ्जनामाश्रयाम् । २४

न ह्यहं, चेत् पचनेरेभिरेव निरयञ्जैः,
तथा चान्वित् मन्त्रो, वातेरिव मन्त्रो-धरः । २५

“तमेनामपि मेकलं यदालं, वक्षु-गर्हितम्,
एतदप्ययं विविहं मोदाहर्तुमिच्छामि । २६

यदा कतु-गतेरिन्द्रः प्रातः स्वानं, सुराधिपः,
प्रमाणं तद् वदतं मेव, कस्मात् तद् वि तर्ह्यं तु मे ? २७

व्यक्ताः तेषु-सुतवापि धम मित्रं च कौशिकः,
तयोभिः ज्ञान-माहात्म्यं प्रापद् वक्ष्ये तवर्षयः । २८

“भवतिह कर्तुमिच्छामि निष्कलं,
यथा तथा वाक्त्वं यथा लभिमिच्छामि,
दिशुः शिवागाम् न लभेयमाह्वनाद्,
प्रताम् सहायिं वरमादिवाञ्छिताम् । २९

“कुलोत्तम कुलोत्तम वा नर पुरुष मास्मिन्मम
वर्तित्रामिव द्यावपृथुः शुभ वा यदि वाशुभम् । ३०

२३ “वचनं वचः ॥ २४ “मृतेऽन्यथा” ॥ २५ “मन्त्रो-धरः” ॥ २६ “मोदाहर्तुमिच्छामि” ॥ २७ “प्रमाणं तद् वदतं मेव” ॥ २८ “व्यक्ताः तेषु-सुतवापि धम मित्रं च कौशिकः” ॥ २९ “भवतिह कर्तुमिच्छामि निष्कलं” ॥ ३० “कुलोत्तम कुलोत्तम वा नर पुरुष मास्मिन्मम वर्तित्रामिव द्यावपृथुः शुभ वा यदि वाशुभम्” ॥

अयोध्या काण्डम्—अयोध्याः धर्मः—जाबालेक्षपदेयः । १४८

राज-हर्षं किम लोकाः क्षतृषः समनुवर्तते,—

यद्-हताः सन्ति राजानम् तद्-हताः सन्ति मानवाः । ११

मर्त्यं चैवानृष्यं च राज-हर्षं सनातनम्,
तस्मात् मर्यादाकं राज्यं, मर्त्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । १२

“दत्तमिदं” कृतं चेन्न तयो यज्ञाय केवला—

मर्त्य-भूमानि सर्वान्च, मर्यान् नास्ति परं तपः । १३

अथ यो देवताद्यैव मर्त्यमिव समामते,
मर्त्य-वादी हि लोकेऽस्मिन् प्रेत्य गच्छति सद्-गतिम् । १४

उद्-विजस्ते यथा मर्त्यान्, तथैवानृतिकाञ् जनान्,
धर्मः मर्त्य-परो लोके ; भूय धर्मं च सत्यता । १५

मर्त्यमिवेश्वरो लोके, सत्यं श्रीर् नियतं स्थिता,
मये सत्य-प्रतिष्ठानं ; तस्मात् मर्त्य-परो भवेत् । १६

नैव लोभान् न मोहाद् वा नाध्य-ध्यान समन्वितः
मृतु मर्त्यस्य मृतुस्यामि, युद्धं मर्त्य-प्रतिश्रवम् ।” १७

इति धर्मचिन्तनार्थः । आरिष्वान्—अस्मीति । १० । आरिष्वान्—आचारः ।
११ । अयोध्या—अयोध्यायाः । आरिष्वान्—अस्मीति । अयोध्यायाः । अयोध्यायाः ।
१२ । मर्त्यं—मर्त्यः । मर्त्यः । मर्त्यः । मर्त्यः । मर्त्यः । मर्त्यः । मर्त्यः । मर्त्यः ।
१३ । मर्त्य-भूमानि—मर्त्य-भूमानि । मर्त्य-भूमानि । मर्त्य-भूमानि । मर्त्य-भूमानि ।
१४ । मर्त्य-वादी—मर्त्य-वादी । मर्त्य-वादी । मर्त्य-वादी । मर्त्य-वादी । मर्त्य-वादी ।
१५ । धर्मः—धर्मः । धर्मः । धर्मः । धर्मः । धर्मः । धर्मः । धर्मः । धर्मः ।
१६ । मर्त्य-प्रतिष्ठानं—मर्त्य-प्रतिष्ठानं । मर्त्य-प्रतिष्ठानं । मर्त्य-प्रतिष्ठानं । मर्त्य-प्रतिष्ठानं ।
१७ । मर्त्य-प्रतिश्रवम्—मर्त्य-प्रतिश्रवम् । मर्त्य-प्रतिश्रवम् । मर्त्य-प्रतिश्रवम् । मर्त्य-प्रतिश्रवम् ।

चतुर्विंशः सर्गः ।

भरत-व्यवसायः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः प्रत्युवाच ॥—

“मम त्वं वचनं कुर्वन् नातिक्रामेः मतां गतिम् । १

इमा हि तां परिषदः श्रेणयन् समागताः—

एष, पुत्र, मतां धर्मो—नातिक्रामेः मतां गतिम् । २

वृद्धाया धर्म-श्रीनाया मातुरर्हमि अञ्जितुम् ;

तस्यास्तु वचनं कुर्वन् नातिवर्तस्व मद-गतिम् । ३

भरतस्य वचः कुर्वन्, याचमानस्य, राघव,

आत्मानं नातिवर्तस्व, मत्स्य-धर्म-परायण ।” ४

एवमुक्ताः, स, मधुरं गुरुणा, राघवः, स्वयम्,

प्रत्युवाच मयामोनेन वशिष्ठं, पुरुषर्षभः— ५

“माता-पितृषु यद् वृत्तं सम्यक् कुर्वन्ति मानवाः,

न ह्य-प्रतिकरं ताभ्या, मात्रा पित्रा च यत् कृतम् । ६

स हि राजा दशरथः, पिता, जनयिता मम ,

प्रतिघातं मया तस्य न कार्यं वाक्यमन्यथा ।” ७

१। कुर्वन्—करोति कृत् । अथवा करोति क्रियायाः,—पाणिनिः, १।१।१११। अति-
क्रामे—प्राप्त काले निष् । पाणिनिः १।१।११२। २। परिषद—समितयः, गीष् ।
conducts श्रेणय—अत्रिन्वि सङ्गतयः अत्रि-जान्' दण्डितः ३। अतिवर्तस्व—
अतिक्रामे, सङ्गतः । प्राप्त कार्यं मोट । पाणिनिः, १।१।११३। ४। प्रतिकर—
परिग्रह । ७। जनयिता—उत्पादकः, न कृषकः पालकः ।

अयोध्या बालम्—वसुभिः भगैः—भरत-व्यावसायः । १११

एवमुक्ते नु रामेभ्यः, भरतस्तदनन्तरम्
उवाच, विपुनोरुक्तः, धर्मः, धर्म-दुर्मताः— ८

“एह धी श्यष्टिने मीमे क्रियतां संस्तरः कुमेः ।
आये प्रत्युपवेक्ष्यामि, यावन् भि न प्रसीदति । ८

अनाहारो, निरासोको, धन-हीनो यथात्मः,
अपि पुरस्तात् क्षान्तायां, यावन् न प्रतियाप्यति ।” १०

स न, राममभिप्रेक्ष्य, भरतस्य, सु-दुर्मताः,
कुमास्तरे दृष्ट्वाप्य भूमावेवास्तृक्षान् शयम् । ११

तमुवाच भव्य-निजा रामो, राजर्षि-मन्दनः—
“किं मी, भरत, कुर्वाणं, तात, प्रत्युपवेक्ष्यामि ? १२

प्राप्त्यो लोक-पार्श्वेन मयामस्तु पुरं दृष्ट्व,
न तु मूर्धाभिर्विज्ञानो विधिः प्रत्युपवेक्षणे । १३

उत्तिष्ठ, राज-मादृश, हितैतद् दादृषं व्रतम् ;
अयोध्यां गच्छ मीमे त्वं, कुरु मयं पितुर् वचः ।” १४

आर्मान्द्वैवं, भरत वीर-जानपदं जनम्
उवाच, सर्वतः, प्रपद्य—“किमायं भानु याचय ?” १५

८ विपुनोरुक्तः—वसुभिः भगैः । श्यष्टिने—वसुभ्यः । प्रत्युपवेक्ष्यामि—
प्रत्युपवेक्ष्यन् क्रियतां । धर्म-दुर्मताः—अपराधिनः । एह धी श्यष्टिने कुर्वाणं, यावन्
आये प्रतियाप्यति । ८ । निरासोको—अनाहारो । धन-हीनो—अनाथः । यथात्मः—
यथाशक्तिः । अपि पुरस्तात् क्षान्तायां—अपि पुरस्तात् क्षान्तायां । यावन् न प्रतियाप्यति । १० ।
स न, राममभिप्रेक्ष्य, भरतस्य, सु-दुर्मताः—स न, राममभिप्रेक्ष्य, भरतस्य, सु-दुर्मताः ।
कुमास्तरे दृष्ट्वाप्य भूमावेवास्तृक्षान् शयम् । ११ । तमुवाच भव्य-निजा रामो, राजर्षि-
मन्दनः—तमुवाच भव्य-निजा रामो, राजर्षि-मन्दनः । “किं मी, भरत, कुर्वाणं, तात, प्रत्युपवेक्ष्यामि ?” १२ ।
प्राप्त्यो लोक-पार्श्वेन मयामस्तु पुरं दृष्ट्व,
न तु मूर्धाभिर्विज्ञानो विधिः प्रत्युपवेक्षणे । १३ । उत्तिष्ठ, राज-मादृश, हितैतद् दादृषं व्रतम् ;
अयोध्यां गच्छ मीमे त्वं, कुरु मयं पितुर् वचः ।” १४ । आर्मान्द्वैवं, भरत वीर-जानपदं जनम्
उवाच, सर्वतः, प्रपद्य—“किमायं भानु याचय ?” १५ ।

ते तमूनुर् महात्मानं पौर-जानपदा जनाः,
भरतं, वाप्य-रक्षात्, रामानुजय-विघ्ननम्,— १४

“अभिजानीमः काकुत्स्थं मत्स्य-धर्म-परायणम् ।
वशं न शक्तुमः खेद्वान्—न हि नः श्रोयते वचः । १०

पितुरेव, महा भागो, वचनं परि-पातयन्,
न गुरुणा न मातृणा न तव श्रोतुमिच्छति । १८

नेव शक्यस्यानयितुं मत्स्यात् मत्स्य-परायणः,
हिमवानिव गेनेन्द्रो वायुना द्रुम-धेरिणा ।” १८

पौराणां तु वचः श्रुत्वा, राघवः, पौर-वत्सनः,
प्रहयंमतुलं लेभे, प्रहृष्टचेदमवधीत्,— २०

“पौराणां नृप-भक्तानामितत् स्व-मह्यं वचः ।
किमस्मां स्त्री परिक्लिश्य ? भरत, प्रतिगम्यताम् । २१

महार्णवः श्रोष्यितुं भवेच् छब्धो, नदी-पतिः ;
अहं तु शामन, वीर, न करिष्येऽनृतं पितुः ।” २२

एव तद् वचनं श्रुत्वा, भरतं वार्थिवात्मजः,
विवर्ण-वदनां भूत्वा, परं दैन्यमुपागतः । २३

स, दर्भ-शयनात् तस्मादुत्थाय, भरतस्तदा,
उपस्पृश्योदक, वीरो, वाक्यमेतदुवाच ह,— २४

“शृण्वन्तु मे परिपदो, मन्त्रिणो, मातरस्तथा,
अतुरक्ताय सुहृदः पौर-जानपदास्तथा,— २५

अयोध्या-काण्डम्—पञ्च-विंशः सर्गः—न्यास साधः । १

विद्यहिं दातुमिच्छामि गर्हितस्यास्य कर्मणः,—

न राज्यं पितरं दासे, नानुशोचामि मातरम्,

दाये परम-धर्मज्ञं नावजानामि राष्ट्रवम् ।

यदि त्वय्ययं वस्तु—कृतं च वचनं पितुः,

अहमेतानि वक्ष्यामि वर्णाचीह चतुर्दश ।”

धर्मात्मा स तु, तथ्येन, भ्रातुर् वाक्येन विस्मितः,

उवाच रामः, सं-प्रेष्य पौर-जानपदं जनम्,—

“वि-क्रीडमादितं दत्तं यत् पित्रा लीयता मम,

तन् न लहयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ।

जानामि भरतं शान्तं शुभ-सत्कार-कारिणम् ;

सर्वमिवाह कल्याणं प्रत्याग्रहे महात्मनि ।”

पञ्च-विंशः सर्गः ।

न्यास-साधः ।

अथाप्रतिम-तजोभ्यां भ्रातृभ्यां शोभ कर्पणम्,

विस्मिता, महमं प्रेष्य, ममवेता महर्षयः ।

अस्त-गावस्तु भरतो, वाचा स मज्जमानया,

कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राष्ट्रं पुनरब्रवीत् —

१६ न दासे न दास्येताम् न दास्येताम् न दास्येताम् न दास्येताम् न दास्येताम् ।

दासिनि १ : १ । ११ । न मुञ्च कर्म म कर्माणि । नावजानामि — न अवजानामि ।

१२ वि-क्रीडन्—अपरीह्यमानं वस्तु । क्रीड—परीहय । आदितम्—

अहम् । १० । प्रत्याग्रहम्—आग्रहम् ।

१ । आत्मन्—आत्मा । अतः च आर्षः । २ । अहम् वाच — विदित्वाह ।

“रक्षितुं सु-महद् राज्यमहमेकस्तु नीलहे,
पीर-जानपटं चापि राज्ये रक्षयितुं जनम् । ३

ज्ञातयद्यापि योधाय मित्राणि सु-हृदस्तथा
त्वामेव प्रतिकाहुन्ते, पर्जन्यमिव कर्पकाः । ४

इदं च राज्यं, धर्म-ज्ञ, मये त्वं प्रतिपद्य हि ।
शक्तिमान् न हि, काकुत्स्थ, लोकाभ्य परि-पानने ।” ५

तमहं भरतं कृत्वा, रामो वचनमब्रवीत्,
श्यामं, नलिन-पत्राक्षं, मत्त-हंस-गति-स्वनम्,— ६

“इयं ते यादृशी बुद्धिः स्व-भावाद विनयाश्रया,
भयमुत्सहते मेव त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे । ७

अमात्येभ्य सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः
पूर्वं कार्याणि मंछृत्स्व सु-सं-चिन्त्य हि, कारयेत् । ८

चन्द्रादपक्रमेत् लक्ष्मीर्, हिमवां च परिव्रजेत्,
अतीयात् सागरो वेनां, न प्रतिग्रामहं पितुः । ९

कामाद् वा यदि वा लोभान्, मात्रा ते यदिदं कृतम्,
न तन् मनसि कर्तव्यं, वर्तितव्यं च माहवत् ।” १०

५. ५. —सूरिषः । स मध्यमाश्रया—अश्वत्थामा, कल्पमान्वा । ३ । लक्ष्मीः—सु-सहाय ।
नीलहे—न शर्कराभिः । ४ । मितवन् 'सु-वृत्त' च—'स-व्याप्त' इत्यनेन शब्दे, सदैवामृत
सु-वृत्त, एक-किय भवेत् मित सम-प्राप्त सखा मत । प्रति-काहुन्ते—प्रति-काहुन्ति ।
आक्रमे-पदमार्थम् । ५ । प्रतिपद्य—प्रतिपद्यस्व, लो-कृष । परको-पदमार्थम् । शक्तिमान्
—अहमिति शेष । ८ । अमात्ये—प्रधान मन्त्रिभिः । मन्त्रिभिः—उप-मन्त्रिभिः ।
कारयेत्—'शब्दे इति शेष । ९ । अतीयात् कि कर्तव्येकन्यक-प्रयोज्यत्वम् यौ । पाणिनि,
१।१।३३ । प्रयोभ्ये वतीया । ९ । अपक्रमेत्—अपक्रामेत्, अपवर्षेत् । उद्यमान
चाप । अतीयात्—अतिक्रामेत् । न—न अतीयाम्, न अतिक्रामेयम् । १० । कामात्—

अथोपाध्यायः—पञ्चविंशः सर्गः—म्यास-सामः । १५

एवमस्त्विति वाक्यं तु भरतो राममग्रणीत्,
तेजसादित्य-सङ्काशं, प्रतिपद्-चन्द्र-दर्शनम् ।
ततः, पादौ हि सन्-स्यन्तः ।

ततः, पादौ हि संस्पृश्य, भरतो न्यपगतं चित्तौ,
बदचतितराम्, चार्तः, कृमाद् उच्य इव च्युतः ।
मातरयास्य ताः सर्वाः स्त्री-

मातरस्यास्य ताः सर्वाः, भीता च जनकात्मजा
परदं स्तस्य कारुण्याद्, वाप्य-प्रख्ययणैर् मुखैः ।
न-योध-त्रेणि-निगमः, भीताः

म-योध-श्रेणि-निगमः, शोषाध्याय-पुरोहितः,
तस्मिन् सुहर्तः, दुःषार्तः सर्वः प्रवदितो जगः ।
भरतं वाप्य-पूर्णाक्षं ह्ये-

भरतं वाष्प-पूर्वाक्षं, खेदादागतं विकृतम्,
गादमात्रिण्यं, दुःखार्तं, रामो यत्नममब्रवीत्,—
“न त्वां शक्तोऽप्यहं दृष्टुमीदृशम्।”

शोक-भार-समाक्रान्तं,—सीदतीव हि मे मनः ।”

एवमुक्त्वा, भवतः, प्रशुभ्याद्यु-दत्तं गुणम्.
पूर्वमुक्ता प्रसीदति. वाच्यं

“यह हि जीवितेनापि प्रिय कुर्यात् तव, प्रभो,
गमिष्ये सर्वथायोध्या, मातरिः—

गमिष्ये सर्वथायोध्यां, मातुभिः सह, राघव ।
अपि अरिश्चमोऽद्याकोऽपि न्यायधर्मान् मृष्यद्वयम्
धारयत्येति धर्मज्ञः समग्रः स एव ।

धर्मस्यैति धर्मज्ञः समश्च, न ह्यनु प्रमा १"

[illegible]

- स, प्र-दृष्टतरी, रामो भरतं, गमनोत्सुकम्,
मास्त्वयित्वा शुभैर् वाक्यैश्च, तथेत्यभिदधे पुनः । २०
- एतस्मिन्नस्तरे, गिष्याः शर-मद्भ्यः, धीमतः,
उपायनम्, अनुपाता, गृहीत्वा, कुश-पादुके । २१
- मुनेस्तु कुशम् पृष्ट्वा, निवेद्य, सु-महात्मनः,
राघवः प्रतिजग्राह ते उभे कुश-पादुके । २२
- अवधीष् च तदा वाक्यं, जनीधैः परिवारितः,
वशिष्ठो, वाक्य-कुशलो, दैव्यं, ह्येवं च वर्धयन्,— २३
- “अधिरोप्यायं पादाभ्यामिमे गृहीष्व पादुके ।
एतं हि सर्व-लोकस्य योग-क्षेमं करिष्यतः ।” २४
- सोऽधिरोप्य, महा-तेजाः, पादुके, व्यपरोप्य च,
प्रायच्छत तदा, धीमान्, भरताय महात्मने । २५
- ततः शिरमि कृत्वा तु पादुके, भरतस्तदा
आकरोह रथं, दृष्टः, शत्रुघ्नेन समन्वितः । २६

धर्ममनुसृत्य । त्वयि लीपि कर्मणि पठनी । आस-वर्त्त — निचेप-निवर्त्तः । सम-
वाधारः । इष्टुको समवमित्यन्वयः । २० । अभिदधे—कषि । २१ । उपायनम्—
उपहारः । कुश पादुके उपायनं गृहीत्वा इत्यन्वयः । २२ । निवेद्य—‘आत्मनः
कुशलम्’ इति शेषः । २३ । परिवारितः—परिवेष्टितः । २४ । पादाभ्याम्—
पादौ । ततोऽपि आरौ । योग-क्षेमम्—योग — च सम्बन्धस्तु-प्राप्तिः ; क्षेमम्—सम्-
बन्ध-रक्षा । तयोः समाहारः । २५ । प्रायच्छत—प्रायच्छन्, प्र-ददौ । आत्मने-पदमावर्त्तम् ।

अयोध्या-काण्डम्—पङ्क्तिः सर्गः—अयोध्या-प्रवेशः । १५

पङ्क्तिः सर्गः ।

अयोध्या-प्रवेशः ।

चिन्त-गन्धीर-घोषेण स्वन्दमेनोपयान्, प्रभु,
अयोध्या भरतः चित्रं प्र-विवेय, महा-ययाः,
मार्जारोत्क-सङ्कीर्णं, सु-दीन-नर-बाह्वनाम्,
तिमिराध्याहता—कालीम-प्रकाशं निशामिव,
अस्पोष-सुख-मलिनं रुच-स्वर-विह्वलाम्
मीन-मीन-भक्ष-पादां लयां गिरि-नदीमिव,
पुष्प-नदां वसन्तान्तो मत्त-भ्रमर-नादिताम्
दुम-दावाग्नि-वि-भ्रष्टां कान्तां वन-मृतामिव,
सं-मूढ-निगमां सर्षां मंचित-विपचायकाम्—
प्रच्छन्न-शशि-नक्षत्रां धामिवासु-धरे हताम्,
युष्क-तोयां महा-मत्स्यैः कर्मैव बहुभिर् हताम्
प्र भिचामिव विस्तीर्णा वापीमपहतोत्पलाम् ।
भरतस्तु, रथ म्योऽथ, श्रीमान्, दशरथाक्ष-जः,
बाह्वयन्तं रथ-श्रेष्ठं, भारथिं बाह्वममवीत्,—
“किन् नु खल्वत्र गन्धारी मूर्च्छितो न निशम्यते
यया पूर्वमयोध्यायां गीतं वादितं निश्चलम् १

१ । अयोध्या-काण्डम् २ । मार्जारोत्क-सङ्कीर्णं ३ । सु-दीन-नर-बाह्वनाम् ४ । तिमिराध्याहता ५ । कालीम-प्रकाशं ६ । निशामिव ७ । अस्पोष-सुख-मलिनं ८ । रुच-स्वर-विह्वलाम् ९ । मीन-मीन-भक्ष-पादां १० । लयां ११ । गिरि-नदीमिव १२ । पुष्प-नदां १३ । वसन्तान्तो १४ । मत्त-भ्रमर-नादिताम् १५ । दुम-दावाग्नि-वि-भ्रष्टां १६ । कान्तां १७ । वन-मृतामिव १८ । सं-मूढ-निगमां १९ । सर्षां २० । मंचित-विपचायकाम् २१ । प्रच्छन्न-शशि-नक्षत्रां २२ । धामिवासु-धरे २३ । हताम् २४ । युष्क-तोयां २५ । महा-मत्स्यैः २६ । कर्मैव २७ । बहुभिर् २८ । हताम् २९ । प्र भिचामिव ३० । विस्तीर्णा ३१ । वापीमपहतोत्पलाम् ३२ । भरतस्तु ३३ । रथ म्योऽथ ३४ । श्रीमान् ३५ । दशरथाक्ष-जः ३६ । बाह्वयन्तं ३७ । रथ-श्रेष्ठं ३८ । भारथिं ३९ । बाह्वममवीत् ४० । किन् नु ४१ । खल्वत्र ४२ । गन्धारी ४३ । मूर्च्छितो ४४ । न ४५ । निशम्यते ४६ । यया ४७ । पूर्वमयोध्यायां ४८ । गीतं ४९ । वादितं ५० । निश्चलम् ५१ ।

तरुणैवारु-वेगेय नरेरुत्तम-भूषणेः

सम्पतद्विरयोध्यायां न विमान्ति महा-पयाः ?

८

वारुणी-मद-गन्धय मान्ध-गन्धय, मूर्च्छितः,

धूपनागुरु-गन्धय न प्र-वाति यया पुरा ?

१०

यान-प्र-वर-घोषय, स्निग्धय इय-निस्त्रनः,

मत्त-नाग-निनादय श्रूयते न, यया पुरा ?

११

सप्त-विंशः सर्गः ।

पादुकाभिषेकः ।

स, वल्कल-जटा-धीर-मुनि-वेश-धरः, प्रभुः,

नन्दी-ग्रामेऽवसद्, दीनः, स-सैन्यो भरतस्तदा ।

१

पादुके त्वभिषिष्याय नन्दी-ग्रामे, पुरोत्तमे,

भरतः शाननं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् ।

२

एवं कान्तो व्यतिक्रामद् भरतस्य महात्मनः,

यावदागमनं तस्य रामस्याक्लिष्ट-कर्मणः ।

३

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्रं

संहितायाम्, अयोध्या-काण्डम् ।

—विश्रय । आपण —निषद्या, market यौ —वाकाज । यन्मु-वट—मित्र ।

४ । प्रभिन्नम्—वह्ना वि-दोषाम् । वारुणी—दोर्विजा । ८ । सम्पततिः—नन्दति ।

महा-पया—राज मार्गा । १० । मूर्च्छित—व्याप्त । धूपन,—शाल इव निषाद,

एतां, murchise अणु—कण्ठ चन्दनम्, the word ८—११ । इति-वाक्यं 'विम्

तु खल्वेव इति पदोपसोऽध्याहार्यम् ।

९ । व्यतिक्रामत्—व्यवक्रामत् । अडागमाभाव आर्षम् । यावदागमनम्—

आगमन-पर्यन्तम् । यावद-र्थोपे चितौवा ।

इति मणि किरये नाम लघु रामायणे तृतावयोध्या काण्डम् ।

ADGALACHARI JAGANNATH SETHIA
JAIN LIBRARY.
BIKANER RAJPUTANA.

अथ

श्री-लघु-रामायणे अरण्य-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अत्रैरायमः ।

"मयेह भरतो दृष्टो मातरो नागरास्तथा,—
महान् मे हृदये तापस्तान् नित्यमनुमोचतः ।

स्कन्धाधार-निवेशे तु तेन चेह निवेशिते,
इय-इक्षि-करीषाभ्यामपमर्दः कृतो महान् ।

तथ्यादन्यत्र गच्छाम",—इति निमित्त, राघवः
प्रातिष्ठत ततः, मार्धं सीतया लक्ष्मणेन च ।

सी, इत्रैरायममासाद्य, ववन्दे त तपो-धनम्,
तं चापि भगवान्निवि विव्रजन् प्रत्यपूजयन् ।

स्वयमातिथ्य-सत्कारं कृत्वा रामाय मत्कुतम
मोमितिमथ सीता च यद्य-वन् पयमान्त्रयम् ।

१ । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः ।
२ । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः ।
३ । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः ।
४ । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः ।
५ । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः । अत्रैरायमः ।

पत्नीं स च, महा-सुतां सितां श्रुतां तपस्विनीम्
चनसूयां, महा-भागां, सर्व-भूत-हिते रताम्, ६

“प्रतिगृहीष्व वैदेहीम्,” इत्याह सुनि-पुङ्गवः,
“योजयस्व प्र-कामैश्वरं राम-पत्नीं यगस्विनीम्” । ७

शिशिलां, पतिता, हृतां, जरा-पाण्डुर-मूर्धजाम्,
प्र-तनुं, वेपमानार्द्रां प्रवाते कदलीं यथा, ८

तां, तु सीता, महा-भागामनमूयां धृत-व्रताम्,
अभ्यवादयत शिप्रं, ब्रुवती “मैथिलीं ह्यहम्” । ९

ततः सीतां महा-भागां दृष्ट्वा, सा ब्रह्म-चारिणी
उवाच, कुशलं पृष्ट्वा,—“दिष्ट्वा धर्ममवेक्षसे । १०

त्यक्त्वा ज्ञाति-जनं, मीतं, सुखं मानं च, भाविनि,
अनुरागाद् वने रामं दिष्ट्वा स्वमभिगच्छसि । ११

सम-स्थो वि-प्रम स्थो वा, पापी वा यदि वा शुचिः,
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तामां लोका महोदयाः ।” १२

सा, त्वं वमुक्ता, वैदेही, भगवत्त्वानसूयया,
प्रतिपूज्य, वचो, दृष्ट्वा, वक्तुं समुपचक्रमि,— १३

“नेदमाययम्, आर्ये, यत् त्वमेवमनुभाषसे ।
विदितं तु मयाप्येतद् यथा स्त्रीणां पतिर् गतिः । १४

सीति श्रुतेन चक्षुषा अपश्यत् । ७ । प्र-कामे — वषट्-काण्ड-वस्तुभिः । ८ । शिशिलाम्
— शय-सन्नि-वस्थाम् । पाण्डुरा — शृङ्गा । मूर्ध-जा — केशा । व-मनुम् — पतिं वीक्षाम् ।
११ । अभिगच्छसि — अनुगच्छसि । १२ । सम-स्थ — समन्वितः । वि-प्रम स्थः — विप्रः ।
महोदया — अनुव्रताः ।

परस्पर-काण्डम्—प्रथमः सर्गः—चतुराश्रयः । १६१

यद्यप्येष भवेद् भर्ता समार्ये गुण-वर्जितः,
 चदेतेनोपचर्यन्तु तथापि नियतं मया ; १५

किं पुनर् यो गुण-प्राप्तः, मानुजो गो, जितेन्द्रियः,
 स्थिरानुरागो, धर्मात्मा, पित्रोः प्रियतरः, मदा ? १६

प्राग्वहन्ती च वि-जनं वनं श्वशुरं यदन्वयात्,
 समाहितवती, पूर्वे, हृदये तत् स्थिरं मम । १७

पाणि-पङ्कज-काशे तु यत् पुरा पावकान्तरं
 अनुमिष्टा जनन्या हि, तत् च मे हृदि वर्तते ।” १८

तत् चामधूया सं-हृष्टा, श्रुत्वा वचनमुत्तमम्,
 गिरस्याम्नाय प्रोवाच मैथिली, हर्ष-यद्गदा,— १९

“उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव, मैथिलि,—
 प्रीताधारनम् । तद्, श्रुत्वा, प्रियं किं कारवाचि मे ।” २०

सर्वं तस्या वचः श्रुत्वा, विस्मितामनु-वि-धिता,
 हातमित्यप्रवीत् प्रीता, तयो वनं समन्विताम् । २१

सैवमुक्ता, तु, धर्मं प्रा, तदा प्रीततराभवत्,
 सज्जनं च प्रसादं च कुर्वन्ती तामुवाच ह,— २२

“अहं रानीय दिशेन वक्ताह्वी, जनकात्मजः,
 मया दत्तेन, सु भगो भ्रातृता विचरिष्यामि २३

१३ परमं च वचनं २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अद्य-प्रभृति—भद्रं ते !—मण्डपं स्तु गाम्गतम्,

अनुलेपय सु-चिरं गात्रान् नापगमिष्यति ।” २४

सा यामांस्त्र्यङ्ग-रागं च भूषणानि सज्जम्ताया

मैथिली प्रतिजघाह, प्रीति-दायमनुत्तमम् । २५

तां विनीतामुपासीतामनमूया, हृद-प्रता,

वचनं वक्तुमारभे सीतां, कमल-लोचनाम्,— २६

“रविरस्तं गतस्त्वेव, हृत्ता च रजनी श्रमा,

प्रह-नक्षत्र-सम्पूर्णा, वि-मला, वि-मलानने । २७

दिवसं विप्रकीर्णानामाहारार्थं च, मैथिलि,

समागतानां नौडेषु, पक्षिणां श्रूयते स्वनः । २८

गत्वा सरो ऽभिषेकार्थम्, अमी कलस-पाण्डयः

सुनयो वि-निवर्तन्ते, सलिलाप्रुत-वत्कलाः । २९

अग्नि-होत्रेष्वुषीणां च हुतेषु विधि-पूर्वकम्

कपोताङ्गाकृणो धूमो दृश्यते वि-मले ऽम्बरे । ३०

अल्प-वर्षाथ तरवो घनौ-भूताः समन्ततः

विप्रकीर्णं शुभे देशे प्रकाशन्ते यथा न-गाः । ३१

निशाचराणि मत्त्वानि प्र-चरन्ति समन्ततः ;

तपो वन-मृगायेमे वेदो-मध्येषु शिरते । ३२

रघुन-कर इत्यम् । २४ । मण्डपम्—प्रभा-मण्डपम्, a halo. अनुलेप—दिश-
गन्ध इत्यम्, कन्दम् इत्यर्थः । २७ । प्रता—प्रज्ञा, आरम्भा । २८ । विप्रकीर्णानाम्—
इतश्चातो विविधानाम्, अनु-द्वन्द्वं सञ्चरताम् । २९ । अभिषेक—द्यानम् । ३० ।
कपोताङ्गाकृण—कपोताङ्गवत् (पाणवत् कण्ठवत्) अकृणः (जेवक, श्याम) ।
३१ । विप्रकीर्ण—सु विस्तृत । न-गा—पर्वता । ३२ । समन्ततः—समन्तान्,

परस्व-काण्डम्—द्वितीय सर्ग—दण्डकारण्य प्रवेशः । १६१

संप्रहता निशा, सीते, नचक-ग्रह-मण्डिता ;

ज्योत्स्ना-प्रावरणयेन्दुर दृश्यते ह्युदितोऽम्बर । १६२

गम्यताम्—अनुजाने त्वा—पार्श्वे रामस्य, मैथिलि ;

कथयत्या हि मधुरं त्वयाहं, नाधि, तोषिता । १६३

अमदुःख तावत् त्वं प्रत्यक्षं मम, मैथिलि ;

निर्वृताहं भविष्यामि दृष्ट्वा त्वां मममङ्गताम् । १६४

ततः, स्वयममङ्गल्य, सीता, सुर-सुतोपमा,

अभिवाद्यानृत्या तां, ययो, राघवमीक्षितम् । १६५

प्रहृष्टोऽस्याभबद्ध रामो लक्ष्मणश्च, महा-यथाः,

मैथिल्या सत् क्रियां लब्ध्वा दृष्ट्वा, श्रीभिः सु-दुर्लभाम् । १६६

ततस्तां शर्वरीं पुण्या, प्रियया सह, राघव.

उवाच, परम-प्रोक्तम्, तस्मिन् सुनि-वरायमे । १६७

तस्यां रात्रां व्यतीतायाम्, उपावृण्वति राघवे,

हुतान्नि-होत्रो भगवान् राममतिरभाषत,— १६८

“एष पत्न्या सहर्षोणा, फलान्याहरता, वने ।

अनेन त्वं वन दुर्गमितोऽन्यद् गन्तुमर्हसि ।” १६९

द्वितीयः सर्गः ।

दण्डकारण्य प्रवेशः ।

प्रविशन् भ महा-रण्य, दण्डकारण्यमुत्तमम्
ददश रामो दुर्धरं तापमाश्रम मण्डलम्.

१६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९

- कुम्भ-चीर-परिचितं, ब्राह्मण लक्ष्मण समावृतम्,
 दुष्प्रवेशं, दुरालक्षं, सूर्य-मण्डल-वर्चसम्, २
- विशालैरग्नि-शरणैः सुगु-भाण्डै रुचिरैः ग्रभैः
 महद्भिर् तोय-कलमैः फल-मूलैश्च शोभितम्, ३
- आरण्येय महा-वृक्षैः पुण्य-स्वादु-फलैर् हृतम्,
 विचित्र-पुष्पैस् तरुभिः पद्मिनीभिः सु-शोभितम्, ४
- फल-मूलाशनैर् दान्तैश्च चीर-कृष्णाजिनाम्बरैः
 सूर्य-वैश्वानर-निभैः पुराणैर् सुनिभिर हृतम्, ५
- वस्त्रि-होमार्चितं, पुण्यं, ब्रह्म-घोष-निनादितम्,
 नामा-विनियताहारैः शोभितं पुण्यपथैः । ६
- तद्, ब्रह्म-भवन-प्रख्यं, ब्रह्मर्षि-गण-सेवितम्,
 ब्रह्म-भूतैर् महा-भागैर् ब्राह्मणैरुपशोभितम्, ७
- नाना-पक्षि-रुतै रम्य, नाना-मृग-समावृतम्,
 दृष्ट्वैव राघवो दूरात् तापसायुध-मण्डलम्, ८
- अभ्यागच्छन्, महा-तेजा, वि ष्यं कृत्वा मण्डपं धनुः,
 सीतयानुगतो, धीमान्, भ्रात्रा वै लक्षणेन च । ९

स्थानम्, प्रायेण इदानीन्तनी महा-बाहो देश । दुर्धर्षम्—[रघो-बाहो] अरु-
 प्रवेशम् । मण्डलम्—समुद्र । २ । परिचितम्—व्याप्तम् । ब्राह्मण—ब्रह्म-विद्याभ्यास-
 जनिता । अग्नि—शक्ति तज । दुरालक्षम्—दुर्दर्शनम्, द्रष्टुमशक्यम् । रचं
 —रत्न । ३ । रुचि-शरणै—रुचि-शरणैः सुगु-भाण्डै सुक- [सुगु]—सुगु-वृक्ष-पत्रै-
 पातम् । रुचि—समीपे । ४ । आरण्येय—अरण्ये भवे । ५ । दान्ते—जिह्वे-
 वेदान्त—रुचि । पुराणै—उपे । ६ । वस्त्रि-होमार्चितम्—वेद-होम-वस्त्रि-होम-
 सेवितम् । दृष्ट्वैव—वेद । निनादितम्—मन्त्रितम् । विनियताहारैः—संयोजितैः ।
 ७ । ब्रह्म-भवनम्—ब्रह्म-भवन । ब्राह्मणै—ब्रह्म-विद्वि । ८ । विषयम्—अवरोधित-

परम-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—दण्डकारण्य-प्रवेशः ।

दिश्य-प्रानीपपश्चात्, रामं दृष्ट्वा, मद्ध्ययः,
 चभ्यागच्छन्त, सु-मीता, वेदेहीं लक्ष्मणं तथा,
 साक्षात् पुर्यमिवोद्यन्तं दृष्ट्वा तं धर्म-चारिणम्,
 मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः, प्रत्यगृह्णन्, धृत-व्रताः ।
 रूपं प्रसार्य लक्ष्मीं च मौकुमार्यं सु-वशताम्
 ददृशुः, विञ्जिताकारा, रामस्य, वन-वासिनः ।
 वेदेहीं लक्ष्मणं रामं नैवेर-निमिषैरिव
 चाचर्य-भुतं ददृशुः सर्वे न वन-वासिनः ।
 मुनयस्तो, ततो, राममतिथिं, स्वयमागतम्,
 सहिताः, पर्ण-शालायां वासार्थं न न्यवेशयन् ।
 पुष्पं मूलं फलं वन्यमाश्रमं च महात्मने
 निवेद्य चतुर्धमेण, ततः प्राञ्जलयोऽनुवन्,—
 “त्वं नो धर्मं, पिता, राम, तथा शरण-दः सखा,
 नगर-स्थो वन-स्थो वा, त्वं नो राजा, रघुत्तम ।
 न्यस्त-दण्डा वयं, राम, जित-क्रोधा, जित-ह्रियाः,
 रक्षितव्याःस्त्वया शश्वद् धर्मं निहास्तपो धमा ।
 पृष्टि, पश्य शश्वदाणि मुनीनां भावितात्मनाम्,
 कृतानां, राम, रक्षोभिर, वञ्चना, बहुधा, वने ।”

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इति श्रुत्वा यक्षो रामम् तापभागी, मन्त्राश्रनाम्,
इदं प्रोवाच, धर्मात्मा, सर्वानिय तपो-धनान्,— १८

“स-कामोऽयं वने वामो मविष्यति, यगम्करः,
सं-रक्षतो मुनि-गणान्, निघ्नतो राक्षसान्, मम ।” २०

तृतीयः सर्गः ।

सीतानुगमः ।

प्रस्थितो धृत-बाणो च तौ निशाम्याथ जानकी
हृद्यया छिन्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत्,— १

“यदिदं ते व्यवसितं पर-हिंसा-कृतं व्रतम्,
अ-स्थानं वैर-करणं तच्च च तं ममुपस्थितम् । २

प्रतिज्ञातस्त्वया, वीर, दण्डकारण्य-वासिनाम्
ऋषीणां रक्षण-कृते वधः संयति रक्षसाम् । ३

प्रस्थितस्त्वं, सह भ्रात्रा, गृहीत्वा स-शरं धनुः ;
त्वां चैव प्रस्थितं दृष्ट्वा, राम, विन्ताकुलं मनः । ४

त्वं हि, बाण-धनुष्याणिर, भ्रात्रा सह वनं गतः,
दृष्ट्वा वन-चरान्, नाथ, किं न कुर्या. शर-ध्ययम् ? ५

अत्रियस्य धनुः प्रीतं हुताशस्येभ्यः यथा ,
तत्, ममोपे स्थित भूयम्, तत्रो मूर्च्छयते बलात् । ६

२० । स-काम — वायक । निघ्न — विनाशयत ।

१ । निशाम्य — दृष्ट्वा । अयमेव पाठोऽप्यथ रोचते । ‘निघ्नन्’ इति गौरिनिषे-
धस्तत्र पठन्ति । निघ्नन् — तुला । हृद्यया — [वृजिमलेन] हृदयहृत्तया । छिन्धया —
शङ्ख हस्ततया । २ । अ — एव, निश्चितम् । ३ । मयति — युद्धे । ४ । हुताशः — हुताश्वः ।

चत्रियाणां हि शूराणां स्व-धर्म-निरतात्मनाम्
धनुषा कार्यमेतावद्—भार्ताणां परि-रक्षणम् । १६

कः च शस्त्रं, कः च रणं, कः च चार्त्रं—तपः कः च ;
प्रतिपिहमिदं सर्वम्—एष धर्मस्तु पूज्यताम् । १७

त्वमायं कलुषां बुद्धिं त्यजैनां, शास्त्र-गर्हिताम् ;
गत्वा पुनरयोध्यायां, चत्र-धर्मं चरिष्यसि ।” १८

वाक्यमेतत्, तु, वैदेह्या व्याहृतं, धर्म-संहितम्,
निश्चयं, मधुरं, रामो मैथिलीं प्रत्युवाच ह,— १९

“किं ते वक्ष्यामि, सु-श्रोणि, यत् त्वयोक्तमिदं वचः,
चत्रियैर् धार्यते शस्त्रं भार्त-शब्दो भवेदिति ? २०

ते चार्ता दण्डकारण्ये, मुनयः, संग्रित-व्रताः,
मां, मीते, स्वयमागत्य, शरण्याः शरणं गताः । २१

वसन्तो, धर्म-निरता, वने, मूल-फलाग्रजाः,
न लभन्ते सुखं, सीते, राक्षसैः परिपीडिताः । २२

नियताः सर्व-कालेषु विविधैर् नियमैर् वने,
भक्ष्यन्ते राक्षसैर् घोरैर् विकृतैर् वन-चारिभिः । २३

ते, भक्ष्यमाणा, मुनयो, दण्डकारण्य-वासिनः,
अस्मानभ्युपपद्यैव तत्रोचुर्, भय विघ्नला,— २४

१६ । स्व-धर्म-निरतात्मनाम्—राजा रक्षणे वडे च दीक्षितानाम् । १७ । चार्त्रम्
—चवियस्य कर्म दृष्ट वधादि । १८ । भार्त शब्द —[रक्षकाभाव-कृत] चार्ताणां
शब्द । न भवेत्—मा मुत् । इच्छायां लिङ् । इति—इत्यर्थम् । २१ । संग्रित-व्रताः—
सम्यक् सम्पादित व्रता । शरण्या—वक्ष्याद्या ।

१ अरस्य-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—अगस्त्य-मन्दयनम् । ११८

‘कुशाः प्र-धर्षयन्त्यस्मान् राक्षसाः, पिशितायनाः ।
 रक्षाणां चापसुद्यम्य ; त्वन्-नाया हि वयं वने ।’ २५
 मया चेत्तद् वचः श्रुत्वा, यत्नेन परि-पामनम्
 ऋषीणां दण्डकारण्ये, संश्रुतं, शोक-भाक्षिकम् । २६
 तदवश्यं मया कार्यं ऋषीणां परि-पामनम्,
 अमुल्लेनापि, वेदेहि । किं पुनः मत्स्य-संश्रवे ?” २७
 ततस्तस्मिन्, स चाकुत्स्यः, श्रीमत्याश्रम-मण्डले
 न्यवसन्, सु-सुखम्, तैस्तैः पूज्यमानो महर्षिभिः । २८
 जगाम आश्रमं तेषां पर्यायिष महामनाम्,
 पादाभिषादनं कर्तुं नकाशं, राघवस्तदा । २९
 तथा सं-वसतस्तस्य मुनीनामाश्रमे सुखम्
 रमतयानुकुल्येन, ययुः सं-वसन्त रा दश । ३०

चतुर्थः सर्गः ।

अगस्त्य मन्दयनम् ।

अपतीत्य ययौ रामः, सीता मध्ये, सु मध्यमा,
 पुनस्तु धनुष्याशिर अश्रमोऽनुजगाम ह ।
 स, प्रविश्याश्रमं पटं अश्रमो, राघवाश्रया,
 अगस्त्य शिष्यमाश्रयि वाक्यमनदुवाच ह —

२५ । अथ यदा हि रामः सीतां मध्ये सु मध्यमां २६ । अतस्तु धनुष्याशिर अश्रमोऽनुजगाम ह । २७ । स, प्रविश्याश्रमं पटं अश्रमो, राघवाश्रया, २८ । अगस्त्य शिष्यमाश्रयि वाक्यमनदुवाच ह —

“राजा दशरथो नाम । ज्येष्ठमास्य सुतो, वली,
रामो नाम, महा-भाग, मुनिं द्रष्टुमिच्छति । ३

लक्ष्मणो नाम तस्याई भ्राता तदनु-जो हितः ।
स-दारः, सह-तेजस्वी, मुनिं द्रष्टुमिच्छामतः ।” ४

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य, तपो-धनः
तपेत्युक्तायम-पदं प्र-विवेश निवेदितुम् ; ५

प्रविश्य चाग्नि-शरणं, तस्यपि, दुष्-प्र-धर्षणम्,
कृताञ्जलिर्वाचेदं वचनं, श्रद्धया गिरा,— ६

“पुत्रो दशरथस्यामौ, रामो नाम, महा-यशः,
सह भ्रात्रायम-हारि भार्यया सह तिष्ठति” । ७

ततः, शिष्यादुपयुत्य प्राप्तं रामं स-लक्ष्मणम्,
वैदेहीं च महाभागाम्, इदं वचनमब्रवीत्,— ८

“दिष्ट्वा, रामो, महा-बाहुः, स-भार्यो, मामुपागतः ;
मनसा काङ्क्षितं तस्य समाप्याममनं स्वयम् । ९

गम्यतां,—सत्-कृतो रामः, स-भार्यः, सह-लक्ष्मणः,
प्रविश्यतामिह क्षिप्र । किं सामी न प्रवेगितः ?” १०

प्रविवेश ततो राम आयमं पुण्य-कर्मणः,
प्रशान्तं श्रुय मर्द्धानं, समस्तादवलोकयन् । ११

३ । हित - सुख कारी । सह तेजस्वी—तेजस्विना [मया] सह । आगत—
राम इति कृत पदमुच्यते । ४ । निवेदितुम्—निवेदयितुम् । शिर-भागे आर्पे ।
५ । दुष्प्रधर्षणम्—अभिभावयणं च अकृतम् । ६ । अञ्जली—‘अञ्जलि’ इति शेष ।
७ । सत् कृत—पादात्यादिभिः भागे प्रदत्तमेव च’ इति शेषः ।

दत्तं वाच्यम्—दत्तं तर्क—दत्तं तर्कम् । १०

ततः शिष्टे परिहृतौ, निष्काम महा मुनि,
कदाचित्कालाय धरेत्, चोद कल्प धारिणि । ११

“एहो भगवतस्तु व” इत्युक्तोपेक्ष्य चेव हि,
कदाच, परम योगम्, तस्य पादाहपेक्षदा, १२

योगदा मह वेदेष्टा, नक्षत्रेण च, राघव ।
अभिवाद्य ददा व्याय, तस्यो रामः, कताश्च नि, । १३

अभिवादिनवन्त च राघव, तु महा तथा,
मृधन्तुपादाय, तदा, निर्वादेत्यवधीन् मुनि, । १४

दत्तामनं तदा रामं वेदेष्टी नक्षत्रं तथा
अर्चयित्वा, तु, पश्यन् कुशलानामयं मुनिः, १५

एतां वानमनं शिष्टमुवाचेष्टं वचस्तदा—
“यानो हृत्वा हवि पुषे, शिषं रामाय धीमते १६

प्रतिपादय, मत् कल्प, मन्वन्तु । वाग्म्यतामयम् ।
वानमन्येन विधिना सत् कारार्हं हि राघव । १७

यो गृहायात्मनिधि यदा शक्ति न पुनयेत्,
दत्त्वा न दुष्कृत, तस्य पुन्यमादाय गच्छति ।” १८

एवमुक्त्वा कल्प मुनिं पुन्यवद्विषय राघवम्
अर्चयित्वा यथा श्याय पुनरेवावर्षाद् वच,— २०

“धनं वरमिदं, दिव्यं वज्र-हेम परिष्कृतम्
सेवय पुन्य श्याय, निमित्तं विज्ञ कर्मणा । २१

११ चोद न क्षणम् । १२ चोद न क्षणम् । १३ चोद न क्षणम् । १४ चोद न क्षणम् । १५ चोद न क्षणम् । १६ चोद न क्षणम् । १७ चोद न क्षणम् । १८ चोद न क्षणम् । १९ चोद न क्षणम् । २० चोद न क्षणम् । २१ चोद न क्षणम् ।

परस्य-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—अगस्त्य-सन्दर्शनम् । १०३

यतः कदा मां सोलत्वं, यस्याणां चापि तीक्ष्णताम्,
दृष्टवानि सद्योः शीघ्रमनुकुर्वन्ति योषितः ।

३१

इयम् भवती भार्या दोषैरेतैर् विवर्जिता,
प्राच्या च व्यपदेश्या च, यया देवेष्वरुन्धती ।

३२

अयं ब्रह्महृतो देगस्त्वया, भौमिनिषा मव,
वैदेश्या चानया साध्या । वसतेह ममाश्रमे ।”

३३

एवमुक्तास्तु मुनिना, राघवः, मंहतास्त्रभिः,
उवाच प्रसृतं वाक्यं तन्मयि, सत्य-विक्रमः,—

३४

“धन्योऽस्मान्मुष्टकोतोऽपि, यस्य मे, मुनि-पुङ्गवः,
गुणैः, स-भ्रातृ-भार्यस्य, सु-तोषः, परि-तुष्यति ।

३५

किन्तु ध्यादिम मे देवं भीदकं, बहु-काममम्,
यदाश्रम पदं लप्त्वा वसिष्यं, निरतः, सुखी ।”

३६

ततोऽग्नवीम् मुनि श्रेष्ठः, श्रुत्वा रामस्य तद् वचः,
ध्यात्वा मुहूर्तं, धर्मात्मा, धीमान्, धीरतरं वचः,—

३७

“इतो हि योजनं, राम, ह्यदु-भूल-फलैर् युतः,
देवः, शक्तिं जलः, श्रीमान्, पञ्च वटोति विभूतः ।

३८

अनुवाकः । विष्णुः कः । दास्यते । वटोति । वटः । वटोति । विष्णुः । विष्णुः । ३१ ।
अतः कदा मां सोलत्वं । सोलत्वं । सोलत्वं । सोलत्वं । ३२ ।
तीक्ष्णताम् । तीक्ष्णताम् । तीक्ष्णताम् । तीक्ष्णताम् । ३३ ।
प्राच्या च व्यपदेश्या च । प्राच्या च व्यपदेश्या च । प्राच्या च व्यपदेश्या च । ३४ ।
अयं ब्रह्महृतो । अयं ब्रह्महृतो । अयं ब्रह्महृतो । ३५ ।
वैदेश्या चानया साध्या । वैदेश्या चानया साध्या । वैदेश्या चानया साध्या । ३६ ।
एवमुक्तास्तु । एवमुक्तास्तु । एवमुक्तास्तु । ३७ ।
उवाच । उवाच । उवाच । ३८ ।

तत्र गत्वायमं हत्वा, राम, सीमिविना सह,
निवस त्वं, पितुर् वाचं यथोक्तमनु-पालयन् । १८

स देवः प्राप्नोयद्य भाति दूरे च, राघव ;
गोदावरीः समीपे च । तत्र सीताभिरस्यते । ४०

भवानपि स दास्य गताय परि रक्षणे ;
अपि ताव वसन्, राम, तापमान् पालयिष्यमि । ४१

एतदानुजाते, राम, मधुक्षानो सहद् वसन् ;
उतरेणास्य गताय व्यसंधमधिगच्छता । ४२

तत्र ज्योतिषपादो पश्येत्पुत्रानुरत-
तत्र पश्य वटो नाम दिव्य पुष्पित कानना । ४३

गन्धमृगगन्धेन, राम, सीमिविना सह,
मत् हव्यामन्वयामास मरुपि, मन्त्र वादिनम् । ४४

तो नु तेनाभ्यनुज्ञातो कृत वादाभिरादयो,
मोक्षया सह काकुत्स्थो ब्रह्मन् वाम काङ्क्षिणी । ४५

पञ्चमः सर्गः ।

वधवटो वधसः ।

म न् पश्य वटो गन्धानां जाल निर्वहिनम्
दृष्ट्वा वटो रामो जगन्नाथं दृष्ट्वा ब्रह्मसम् । १

१८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

“ययं देवः शुभः, श्रीमान्, पुण्यितेस्तवभिर्, उतः ।

रुद्रायम पटं, भीष्म, यथायत् कर्तुमर्हसि । १०

रयमादित्य मङ्गाग्रैः पद्मैः, सुरभि गन्धिभिः,

य दूरे दृश्यते रम्या पुण्या गोदावरी सरित्, ११

संन कारण्डवाजीर्णा, चक्रवाकोपयोभिता,

न न दूर न बाध्याभि, शून्य दूरेर्, विनोदिता । १२

मग्नुराभिरतो रम्य प्रागः कन्दरवान् गिरिः,

ताना कता विज्ञानाग्र, पुण्यितेस्तवभिर्, उतः— १३

वानारेस्तिनिगोद्येन पलाशैरर्जुनेर्, धनेः,

नमो री कानिकारेष तथागात्रैर् विभूषितः ; १४

राजता धातवो यत्र काचलाय—महा गिरिः !—

वायुमाद्येन तान्नाथ विभ्राजन्ते ममन्ततः । १५

अध्यास गन् गोमय विज्ञाना भूमय ममा,

यावु तान्नास्तीमान्नाथ अत्रवायु मङ्गलयः । १६

नन्दने अन्दनयेन विज्ञानेन वक्रवर्धित,

अत्रात्र वक्र वर्धितः ताना विज्ञानेन वाटके १७

इदं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं

मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं १८

मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं

मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं

मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं

मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं

परस्पर-काण्डम्—पञ्चमः सर्गः—पञ्चवटी-प्रवेशः । १७०

एवमुक्तस्तु रामेन, लक्ष्मणः, पर-वीर-ज्ञा,
चरित-साधर्म्यं भ्रातृन् चकार, सु मनो-हरम् ।

१८

एवं भ्रातां स मतिमां चकार, विपुला, तदा,
मनो-ज्ञां, राघव-स्वार्थे, प्रेक्षणीयां, मनो-रमाम् ।

१९

गत्वा तु लक्ष्मणः, श्रीमान्, नदीं गोदांवरि, ततः,
छात्वा, पद्मानुपादाय, स, शीघ्रं पुनराययौ ।

२०

पुष्पीपद्मार् लत्वाय, हुत्वा चामिन् विधानतः,
दमयामास रामाय तदाश्रम-पदं कृतम् ।

२१

स तु दृष्ट्वाश्रमं, रम्यम्, आगत्य, सङ्ग मीतया,
राघवः, पर्च-भ्रातायां, हर्षमाहारयत् परम् ;

२२

सं-प्रहृष्टः, परिचक्ष्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा,
चति-स्निग्धं मनो-हारि वचनं प्रत्यमब्रवीत्,—

२३

“प्रीतोऽस्मि ते, महत् कर्म त्वया यत् कृतमीदृशम् ;
परिचक्ष्मिन् तावत्, प्रीति-दायं, शृङ्गाच मे ।

२४

गुण श्रेण कृत-श्रेण धर्म श्रेण च, लक्ष्मण,
सत्-पुत्रेण त्वया ज्ञात, तारिता पितरो मम ।”

२५

एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मि वर्धनम्
तस्मिन् दंष्ट्रं, बहु फले बहु पुण्यापयोभिरे

२६

न्यवसत् सङ्गतिं, वाह भ्रातया लक्ष्मणश्च
कश्चित् काल, स धर्मात्मा, स्वयं दृष्ट्वापरा

२७

१८ पर-वीर-ज्ञा २९ मनो-रमाम् ३० गोदांवरि ३१ पुनराययौ ३२ लक्ष्मणं ३३ प्रीतोऽस्मि ३४ परिचक्ष्मिन् ३५ लक्ष्मि वर्धनम् ३६ सङ्ग मीतया ३७ लक्ष्मणश्च ३८ कश्चित् काल ३९ धर्मात्मा ४० स्वयं दृष्ट्वापरा ४१ लक्ष्मणं ४२ लक्ष्मणं ४३ लक्ष्मणं ४४ लक्ष्मणं ४५ लक्ष्मणं ४६ लक्ष्मणं ४७ लक्ष्मणं ४८ लक्ष्मणं ४९ लक्ष्मणं ५० लक्ष्मणं

परस्व-काष्ठम्—यतः सर्गः—हेमनागमाः ।

१०८

दमस्व-सेवितामार्गं सेवमाने दिश-खट्वे,
 वि-हीन-तिलकेव स्त्री, नोत्तरा दिक् प्रकाशते ।
 प्रहत्वा हिम-कोषाद्यो दूर-सूर्यं च मन्वति
 यदायं-क्षत-नामानौ हिमशान् हिमशान् गिरिः ।
 द्रक्ष्ये दुःख-महारा मध्याह्न-समये दुषाः
 दिशसाः सु-भगाः पुण्यास्वरिता व्यतियान्ति नः,
 बहु-सूर्याः स-नीहारा बहु-धीतानिनाम्बिताः
 शुन्दारणा, हिम भस्त्रा, द्रक्ष्ये भास्वि मान्यतम् ।
 निहताकाश दयनाः पुण्य हीना हिमादयाः
 धीत-हृदतरायामाञ्जि यामा यान्ति साम्यतम् ।
 रवि-भं क्रान्त-सीभाण्डसुषाराकृष्ट मण्डलः
 स-निश्याम इवादयं चन्द्रमा न प्रकाशते ।
 दीर्घमास्त्रामपि ज्योत्स्ना तुषार-बहुवी हन्तः
 नीतिर तपसा चीष्टा, नष्टत, न तु दीनते ।
 प्रहत्वा धीत-न सूर्यो, हिम विह्वल, रुमन्ति
 प्रवाति दधिनो वाहुः कल्लं हि-दुह-दी-प्यते ।

८
 ९
 १०
 ११
 १२
 १३
 १४
 १५

१. परस्व-काष्ठम् २. यतः ३. सर्गः ४. हेमनागमाः ५. दमस्व-सेवितामार्गं ६. सेवमाने ७. दिश-खट्वे ८. वि-हीन-तिलकेव ९. स्त्री १०. नोत्तरा ११. दिक् १२. प्रकाशते १३. प्रहत्वा १४. हिम-कोषाद्यो १५. दूर-सूर्यं १६. च १७. मन्वति १८. यदायं-क्षत-नामानौ १९. हिमशान् २०. हिमशान् २१. गिरिः २२. द्रक्ष्ये २३. दुःख-महारा २४. मध्याह्न-समये २५. दुषाः २६. दिशसाः २७. सु-भगाः २८. पुण्यास्वरिता २९. व्यतियान्ति ३०. नः ३१. बहु-सूर्याः ३२. स-नीहारा ३३. बहु-धीतानिनाम्बिताः ३४. शुन्दारणा ३५. हिम भस्त्रा ३६. द्रक्ष्ये ३७. भास्वि ३८. मान्यतम् ३९. निहताकाश ४०. दयनाः ४१. पुण्य हीना ४२. हिमादयाः ४३. धीत-हृदतरायामाञ्जि ४४. यामा यान्ति ४५. साम्यतम् ४६. रवि-भं ४७. क्रान्त-सीभाण्डसुषाराकृष्ट ४८. मण्डलः ४९. स-निश्याम ५०. इवादयं चन्द्रमा ५१. न प्रकाशते ५२. दीर्घमास्त्रामपि ५३. ज्योत्स्ना ५४. तुषार-बहुवी ५५. हन्तः ५६. नीतिर ५७. तपसा ५८. चीष्टा ५९. नष्टत ६०. न तु दीनते ६१. प्रहत्वा ६२. धीत-न ६३. सूर्यो ६४. हिम विह्वल ६५. रुमन्ति ६६. प्रवाति ६७. दधिनो ६८. वाहुः ६९. कल्लं ७०. हि-दुह-दी-प्यते

हिम-च्छ्वान्मरण्यानि यय-जीधूमवन्ति च शोभन्ते, अभ्युदिते सूर्ये, नदद्भिः क्रौञ्च-मारमैः ।	१६
खर्जूर-पुष्पाक्षतिभिः गिरोभिः, पुष्प-मण्डितैः, शोभन्ते, किञ्चिदान्नमैः, शान्तयः, कनक-प्रभाः ।	१७
शान्ति-शूक-परि वामात् किञ्चिदामीनितेक्षणः, हृद्यः पिबति केदारै निःश्रामाकुलितं पयः ।	१८
मयूखैरुपसर्पद्भिर्, हिम-नीहार-संहतैः, दूरादभ्युदितः सूर्यश्चन्द्रमा इव दृश्यते ।	१९
अ-प्राज्ञ-वीर्यैः पूर्वाह्ने, मध्याह्ने श्रम्यतः सुखः, सं-रक्तः किञ्चिदा-पाण्डुरपराह्णे तयातपः ।	२०
अवश्याय-निपातेन किञ्चित् प्र-क्षिप्त-श्रावता, वनानां दृश्यते भूमिर्, निविष्ट-तरुणातपा ।	२१
अवश्याय-परि-क्षिप्त्वा, नीहार-तमसाहताः, प्रसुप्ता इव दृश्यन्ते समस्ताद् वन-राजयः ।	२२
वायु-सं-क्षुब्ध-सलिला, हत-विघ्नेय-सारसाः, हिमार्द्र-बालुकेस्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ।	२३

१७ । शान्त्यै — नद्ये । कनक-प्रभा — [परिधत्तत्वात्] सुवर्ण-वर्णाः । १८ । श्रम्यतः — श्रमणां मूषापाणि । केदारैः — सेतैः । आकुलितम् — दुहितम् । १९ । मयूखैः — खरिष्यै [उपलक्षित] । अश्वत्था इव — श्राद्ध-सहस्रः । २० । वीर्यम् — उत्साहः । हृद्यः । सरक्तः — लाङ्घित-वर्णः । २१ । अवश्यायः — हिम विन्दुः । प्र-क्षिप्तः श्रावता — प्र-क्षिप्त (सम्यक् श्राद्ध) श्रावता (हरित वृक्ष-समावृत्तो दीप्तः) सखा सा । निविष्ट-तरुणातपा — निविष्ट (प्रातः) तरुणातपः याम् सा । २२ । परि-क्षिप्त्वा — सर्वतः, पादा ।

परस्व-काण्डम्—पठः सर्गः—हिमन्तागमः । १८१

तुषार-पतनाद्यैव, श्रुत्वाद् भास्करस्य च,
शैत्याद् अगाध-स्वमपि प्रायेण रसवज्जलनम् ।
जरास्तर्जितैः पतैः, शीर्ष-केयूर-वर्जितैः

“यस्मिन्, स, पुत्रप व्याघ्र, कावे

तपसरति धर्मात्मा, त्वद्-भक्त्या, भरतः, पुरि ।

तपस्वी, नियताहार, भीते श्रेते मही-तले ।
सोऽपि, नूनमिमां वेलाय, नृपतिः ।

सोऽपि, नूनमिमां विनाम्, अभियेकार्यमुद्यतः
 हतः प्रकृतिभिर्, भक्त्या प्रयाति सरयूं नदीम् ।
 पत्यन्त-सुख-संज्ञकः, सु-कामाये

धर्म-प्रः सत्यं वाचं च धर्मः । धर्मः सत्यं वाचं च धर्मः । धर्मः सत्यं वाचं च धर्मः ।

धर्मः-अः सत्यं वादी च. श्री-निषेवी, जितेन्द्रियः,
सत्यं विविधं भौत्यम्, धार्ये सर्वात्मनाश्रितः ।
'न पिताम्—अनुवर्तमानो मायां

‘न पित्राम्—अनुवर्तन्ते साधकं हि पदा’, इति
त्यातो लोके प्रवादोऽयं भवतेनाभ्युपगम्यते ।
भर्ता दशरथो यस्याः ।

भर्ता दशरथी यस्याः साधुस्य भरत सुतः ।
कथं नु माया कैकेयीं तादृशीं, मनुजिह्वर ११

१३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इत्यथो, लक्ष्मणे वार्कं स्नेहाद् द्रुवति, धार्मिके,
परिवाद-निवृत्तात्मा वचनं राघवोऽब्रवीत्,— २३

“न तेऽस्या मध्यमा, तात, गर्हितस्या ममाद्यतः ;
तस्यैवेत्याहु-नाथस्य भरतस्य कथां कुरु । २४

नियतैव हि मे बुद्धिर् वन-वासाय, लक्ष्मण,—
भरत-स्नेह-सन्तप्ता भालिना क्रियते पुनः ।” २५

इत्यसौ प्रवदन्नेव, प्राप्य गोदावरीं नदीम्,
कृताभिपेकाः, ककुत्स्थः, सानुजः, सह सीतया, २६

तर्पयित्वा तु विधिवत् पितॄन् देवां च, राघवः,
उपास्त, सानुजः, सूर्यमुद्यन्तं, सह सीतया । २७

आश्रमं समुपागम्य, राघवः, पर-वीर-हा,
कृत्वा पौर्वाहिकं कर्म, पर्ण-शालासुपाविशत् । २८

सप्तमः सर्गः ।

राघवसौ-प्रणयः ।

स रामः, पर्ण-शालायामासीनः सह सीतया,
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः । १

तं देशं राघवमी काचिदाजमीम यदृच्छया ।
सा तु शूर्प-वद्धा नाम दश-भौवस्य रक्षसः २

११ । परिवाद । परीवाद — अपवादः । १३ । गर्हितस्या—निन्दनीया । १४ ।

भरत-स्नेह सन्तप्ता—भरतस्य विशेषम् च-स्नेहनात् । भालिना—बाधन्य प्राप्ता ।

१७ । उपास्त—उपास्यार्थकः । २८ । पौर्वाहिकम्—शाल-कानिकम् ।

२ । शूर्प-वद्धा—शूर्पात् लक्ष्मणो ज्ञः, सप्राप्तम् । काचिमि, ८३।१ ।

अथ काण्डम्—भाग्यं नमः—वास्तव्यं प्रत्यक्षम् । १८

भगिनो वामम्, आगच्छ, ददन्, विदग्धोपमम्,

मिह स्तम्भं, महा बाहुं, पद्म धनं निर्मलम्

न ददा, देव भद्रार्ज, वास्तव्यं, आदनादिना,

सु-गुणं दुर्मुखं वामं, कल-पार्श्वं आहोदरी,

विशालाक्षं वि दपार्श्वं, सु-वर्जं लाभ्य सुधना,

अति दपं वि दपार्श्वं वा सु-धनं धीव-धना

नदन् ददाता कदा, दलित्य वाग भाविनी

न व्याप कलं दुर्मुखा मिथय मिथ दर्शना

सु-कुमारं, महा-गर्भं धार्मिकं आभ्युदयम्

काम भाग-भाविनी ददा वागभाविनी

"अथवाह द्याध दपध वागभाविनी-क.व

काभ्युदयादिध्यामि दपलाभ्यं काभ्युदया"

वागभाविनी महा बाहुं गुणा नै काम वादिनी

सो स्वभावं पुण्यम् वा वि.न वागभाविनी -

कदम्बं लापय दपध न भाग्यं क.व.वा.प.पु.क

ददा दपभाविनी ददा वागभाविनी -

"अथवाह द्याध दपध वागभाविनी-क.व

काभ्युदयादिध्यामि दपलाभ्यं काभ्युदया"

वागभाविनी महा बाहुं गुणा नै काम वादिनी

सो स्वभावं पुण्यम् वा वि.न वागभाविनी -

कदम्बं लापय दपध न भाग्यं क.व.वा.प.पु.क

ददा दपभाविनी ददा वागभाविनी -

"अथवाह द्याध दपध वागभाविनी-क.व

काभ्युदयादिध्यामि दपलाभ्यं काभ्युदया"

“राजा दशरथो नाम, धर्मात्मा, विश्रुतः क्षीतौ ;
तस्याहमप्यजः पुत्रो, राम इत्यभि-वि-श्रुतः । १२

सीतेयं मम भार्या च, भ्रातायं सप्तमणस्तथा ।
नियोगात् तु नरेन्द्रस्य पितरु, मातुश्च ग्रामनात्, १३

धर्मात्मा धर्म-कामश्च वने वस्तुमिहागतः ।
वने घोरतमे, भीरु, का त्वं चरमि दण्डके ? १४

साम्रवीत्, तद् वचः श्रुत्वा, राक्षसी, मद-विद्वन्ता,—
“अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी, काम-रूपिणी, १५

अरण्ये विचराम्येका, सर्व-भूत-भयङ्करी,
उत्सादयन्ती पुष्पानि तीर्थान्यायतनानि च । १६

रावणो नाम मे भ्राता राक्षसो राक्षसेश्वरः ;
वि-भीषणश्च धर्मात्मा राक्षसाचार-वर्जितः ; १७

प्र-वृद्ध-निद्रश्च तथा कुम्भ-कर्णो महा-बलः ;
प्रख्यात-बल-वीर्यो च राक्षसी, खर-दूषणी । १८

“अहं त्वद्-दर्शनाद्, राम, काम-वैकल्यातां गता ;
भजस्य भजमानां मां । सीतया किं तवानया ? १९

विद्वतीयं वि-रूपा च, न चैव सह्यी तव ;
अहमिमानु-रूपा ते भार्या, रूप-गुणान्विता । २०

[१२ । नियोगात्—आश्रयणमात् । १३ । धर्म-काम,—विद्व-वाक्य पावन-रूप-धर्माभिवाची । आगत—‘अहम्’ इति कर्तुं प्रदन्तुम् । १४ । तद्—दिव-जन-दर्शनानन्द सम्भूत-मोह । १५ । उत्सादयन्ती—सम्पूजयन्ती, वि नाशयन्ती । तीर्थानि—पुण्य संवाचि । आयतनानि—वध-स्थानानि । १६ । वैकल्याता—वैकल्यात्, वि-व्यता । अथ तन्-प्रत्यक्षोक्तिरिह एव । १७ । वि-जता—रूपा । वि-वया—मुद्रिता ।

अथर्व-काण्डम्—अष्टम सर्गः—अष्टम विद्याम् । १

इदाम् इदाम् सती भक्तियोगाणि आनुयोगम्,
अनेन नैव ब्रह्मा, हिमोपित, जगदादया ।

ततः पर्यन्तं ब्रह्माणि ब्रह्माणि ब्रह्माणि च
यद्यम्, सद्यः साया, बालम्, दण्डवान् विनष्टिदम् ।” ३३

अष्टमः सर्गः ।

अथर्व विद्याम् ।

यतः तु वचनं भुक्ता वाक्याः कृति द्वादशम्,
ईशावास्य तदा भागो जगत् च, अष्टा-भुक् ।

साम्प्रदाय निमित्तं च वामं दृष्टं कथा ततः
इदं वचनमार्थं वक्तुं वाक्य विचारम्

“कृत द्वावीर्धम, अथानि आभय दधिना अत्र ।
त्वद् विधा तु न किं नावी अथवी अत्राः द्वावान् ।

यस्य जगद्वचनं नैव आत्मा आत्मवान् प्रियं दृष्टं न
योऽगाम् अत्र कृत द्वावचनं जगत्को भागः अत्रावाद् ।

यद्यपि द्वावा आत्मा न द्वावचनम् अत्रावादि
एतं आत्मा विद्यानाम् आत्मा अत्रावादि अत्र

इदम् आत्मा अत्रावादि अत्रावादि अत्रावादि
विद्यानाम् अत्रावादि अत्रावादि अत्रावादि

ततः तु द्वावा अत्रावादि अत्रावादि अत्रावादि
अत्रावादि अत्रावादि अत्रावादि अत्रावादि

अत्रावादि अत्रावादि अत्रावादि अत्रावादि
अत्रावादि अत्रावादि अत्रावादि अत्रावादि

- एवमुक्तस्तु मौमित्रो राक्षस्या, वाक्य-को-विदः,
 योऽथ शूर्पणखां, वाक्यं ततस्तामिदमब्रवीत्,— ८
- “कथं दासस्य दासी त्वं भार्या भवितुमर्हसि ?
 आर्यस्यैव, विशामाप्ति, भार्या भव यवीयसी । ८
- एताम-रूपाम-मतीं कराला विल्लतोदरीम्
 भार्यां वृहो परित्यज्य, त्वामेकार्यो भजिष्यति । १०
- को हि रूपमिदं त्वज्जा, दिव्यं, तव, विलासिनि,
 मागुपीयु, वरारोहे, भावं कुर्याद्, विचक्षणः ?” ११
- ततः सा राक्षसं भूयः, समुत्पत्य, महा-द्युतिम्,
 सीतया सह, दुर्धर्ममब्रवीत्, काम-मोहिता,— १२
- “अहं त्वदभिकामा च, राम, त्वत्-पूर्व-दर्शना ;
 वृहो भार्यामवष्टभ्य त्वं मां न बद्धु मन्यसे । १३
- अद्येमां भक्षयिष्यामि, पश्यतस्ते ऽति-भागिनः ;
 ततस्त्वया रमिष्येऽहं, निः-सपत्ना, यथा-सुखम् ।” १४
- इत्युक्त्वा, मृग-शावाचीमस्तात-सदृशेक्षणा
 अभ्यधावत वैदेहीं, महीस्का रोहिणीमिव । १५
- तां मृत्यु-पाश प्रतिमामापतन्तीं, महा-व्रतः,
 निवार्य रामं कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत्,— १६

इति वक्तव्यम् । ८ । को विदः—वर्णित, विपुल । ८ । यवीयसी—कनीयसी ।
 ११ । भावं कुर्यात्—अनुरज्येत । भावं—प्रेम, अनुराग । १३ । अवष्टभ्य—अलङ्घय,
 आश्रित्य । १४ । अति भागिनः—अत्युत्तम । पश्यतस्तेऽति-भागिनः—पश्यन्ते
 त्वामति-भागिनम् अनादृत्य । अनादरं वही । नि सपत्ना—अनु-रक्षिता । स-पत्नी
 भावा श्रुत् । १५ । शाव—शावक, शिशु । अस्तातम्—अवदहत् ।

परस्य-काण्डम्—नवमः सर्गः—रावणाभिगमनम् । १८

“कूटे सुदुष्टे, सीमिते, सम्पदासः कथञ्चन
न कार्यः । यत्र, वैदेही कथञ्चित्, सौम्य, जीवति ।
इमां वि-रूपां दुर्वृत्तामति-मत्तां महोदरीय
राक्षसीं, पुरुष-समाम् । १०

इमां वि-रूपां दुर्वृत्तामति-मत्तां महोदरीम् १०
राक्षसीं, पुरुष-प्याध, निवर्तयितुमर्हसि ।”
इत्युक्त्वा लक्ष्मणः, कुहम्, तस्य रामस्य १८
गृहेन तस्याभिषेकं

इत्युक्तो सत्यशः, क्रुद्धम्, तस्य रामस्य धर्मतः,
 एवमेव तस्याविच्छेदं कर्ण-आमां, निगृह्य ताम् ।
 सा च, चरन्ती रुधिरं बहुधा, रुधिरौचित्यम्
 मग्न्य बाहू, गर्भ-रक्षिणीम् ।

मा च, चरन्ती रुधिरं बहुधा, रुधिरोचिता,
प्रमृष्टा बाहू, गर्जन्ती, प्र विवेश मञ्चा वनम् ।
ततस्तु सा राघव-सङ्ग-सं-वर्जं

ततस्तु सा राघव-सङ्ग-संहतं
 खरं, जन स्थान गतं, विरूपिता,
 उत्पत्य वै, भ्रातरमुप-निजमन्,
 पपात भूमौ, मगनादिवायनि ।

नवमः सर्गः ।

रायणाभिगमनम् ।

राक्षसाभिगमनम् ।
तां तथा पतितां दृष्ट्वा, विरुपा, मोक्षितोचिताम्
भगिनीं क्रोधं तावदाद्य खलु पश्यन् राक्षस —
यत्नं विक्रमं भग्यया यथा...

बल विक्रम मय्या यथा काम विचारिणा,
इमामवस्था मोतानि, केंनामक ममा, भुवि १०

१. कर्म काशी का उद्भव २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

1947

इति भ्रातुर् वचः श्रुत्वा, क्रुद्धस्य, वदतस्तथा,
ततः शूर्पणखा वाक्यं वाप्य-मदमदमब्रवीत्,— १

“पुण्डरीक-विशालाक्षौ चीर-कृष्णाजिनाम्बरी—
देवौ वा तौ मनुष्यौ वा, न तर्कयितुमुक्तम् । ४

त्वदीयं वनमाक्रम्य, कृत्वा चाग्रम-मण्डलम्,
तत्र तौ वल-मम्बरी वसतो, रावणानुज । ५

तरुणौ, रूप-सम्पन्ना, सर्वाभरण-भूषिता,
दृष्ट्वा तत्र मया भारी तयोर्मध्ये, सु-मध्यमा । ६

तां च तौ चाङ्गमारब्धा बलाद् भक्षयितुं वने—
इमामवस्थां नीतास्मि, यथा-नाथवती तथा ।” ७

एवमाश्रितः शूरः शूर्पणखा खरस्तदा
एवाच, रक्षसां मध्ये, खरः, खरतरं वचः,— ८

“अद्य रामं, सह भ्रात्रा, नयामि यम-सादनम् ;
रामस्य रुधिरं व्यक्तमुष्णं पाश्यामि, राक्षसि ।” ९

राक्षसानां सु-घोराणां सहस्राणि चतुर्दश
निर्यातानि जन-स्थानात्, खरस्य वज्र-वर्तिनान् । १०

निर्गच्छतस्तु तान् दृष्ट्वा, राक्षसान्, भीम-पिक्वमान्,
श्वरोऽपि स्व-रथेनाशु निर्ययौ, वल-दर्पितः । ११

१. पुण्डरीकम्—नेत्र-पद्मम् । मर्कटिणम्—चतुर्भुजम् । ३. चारुणा—
[रुद्रवती] । क्रियावत्त्वं स कर्मणाम् कर्तव्येति क् । व-नाथ वती—व-नाथ, रक्ष-
सा । ४. पाश्यामि—आश्रयामि, निरक्षयामि । चतुर्ध्वजादि, खर—एवम्, शूर-
शूर । ५. सादनम्—सदनम्, मघ, मण्डलम् । ६. निर्यातानि—पुष्टाव रुधिरं तानि ।

धरस्य-काण्डम्—नवमः सर्गः—रावणाभिगमनम् । १८

- तानि शूर्पपक्षा दृष्ट्वा, महत्स्वाणि चतुर्दश,
 इतान्येकेन राभीष, मानुषेण पदातिना,
 खरं त्रि शिरसं शैव दूषणं च निपातितम्,
 आजगाम, समुद्दिग्ना, सङ्गां, रावणं यानिताम् । १२
- सा ददर्श विमानाद्ये रावणं, लोक-रावणम्,
 धार्मीनं सूर्य-सङ्ग्रामे काञ्चने परमात्मने,
 हस्त-वेदी-गतं, देवं—ज्वलन्तमिव पावकम्,
 दशार्घ्यं, विंशति-भुजं, दशमीय-परिच्छदम्,
 ताम्बार्चं, विपुनोरस्कं, राज-लघ्व-मवितम्,
 क्षिप्र-जीमूत-सङ्ग्रहं, तप्त काञ्चन भूषणम्,
 सु-भुजं, श्वेत-दशनं, महावर्धं, पर्वतोपमम्,
 देव-दानव-यक्षाणाम् करपीणां च महात्मनाम्
 यजेयं, समरे शूरं व्याप्तात्मनिवात्मकम्,
 देवासुर-वि-मर्देषु वज्राग्नि कृत व्रतम्,
 परावत विषाणाधैर् बहुश कृत लक्षणम्
 विष्णु चक्र निपातेन बहुशो देव मयुगे,
 भित्तारं पर्वताघातां शूराणां च महा बलम्
 उच्छेत्तारं च धर्माणां पर दाराभिमर्षणम्, १३

२०

११ । समुपरा । 'नतरामुका' १२ । विमानाद्ये निपातितम् इति । लोक-
 रावणम् — लोकाणां (पृथिव्यदीनां) रावणं । दशमकारकम् । १३ । दशार्घ्यं वेदी—
 सुवचनम् । १४ । दान्यमानं पश्यन् । १५ । तप्त काञ्चनम् । १६ । विपुला-
 रस्क — विशाल वक्रा । जीमूतं मयु । तप्तम् । १७ । विषाणम् । १८ । व्याप्तात्म-
 नःसारितं मुखं विमर्देषु सङ्ग्रहम् । १९ । पर्वतोपमम् । मयुके—

धरत्य-काण्डम्—नवमः सर्गः—शवणाभिगमनम् । १८

नानुतिष्ठसि कार्याणि, भयिषु न विमेषि च,—
तिष्ठ राण्य-पुत्री दीनस्तुल-तुल्यो विविचसि ।”

चमात्य मध्ये, नं क्लृप्तः, परि पप्रच्छ रावणः,—
“कथं रामः, कुतो रामः, किं-वीर्यं, किं पराक्रमः ?” १९

इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रेण, राक्षसी, क्रोध-मूर्च्छिता
ततो, रामं यथा तत्त्वमाख्यातुमुपचक्राम —

“दीर्घं बाह्वर् विशाखाचक्षोर-लक्ष्म्याजिनाम्बर
कन्दर्प-सम-रूपस्य रामो दश-रथात्मज ।

माददानं शरान् घोरान्, न मुञ्चन्तं, महा बलम्
कार्मुकं वा विकर्षन्तं, रामं पश्यामि न युगं ।

इतमेव तु तत् भेद्य पश्यामि शरं हृदिभि
राक्षसेणीतमं शप्यमिन्द्रेणैवास्म हृदिभि ।

भ्राता चाप्य, महा मंजा, शुभवां शुभ्य-लक्ष्य
चतुरन्तस्य भक्तस्य लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ।

रामस्य तु विशाखार्चा धमे-पक्षां यथद्विजो
सीता नाम परारोहा वेदो पतिम मध्यमा ।

नैव देवा न शशर्वो न यक्षा न च किञ्चरो
तथा रुपा मया नावा दृष्टं पुरा महा तमे

एव सीता महा राज रूपला-लक्ष्मि भुवि
तवान् रुपा भावा भ- ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥

दशमः सर्गः ।

हेमो मृगः ।

आगत्य दण्डकारण्यं, राघवस्याश्रमं, ततः,
ददर्श सह-मारीचो रावणो, राक्षसेश्वरः । १

इदं स-मृष्ट्य मारीचं, रावणो, वाक्यमब्रवीत्,—
“क्रियतां तत्, मन्त्रे, शीघ्रं, यदर्थे वयमागताः” । २

स, रावण-वचः श्रुत्वा, मारीचस्वरयाम्बितः,
तत्-क्षणाद्, राक्षसं रूपं त्यक्त्वा, हेमोऽभवन् मृगः ; ३

रौप्य-विन्दु-घट-चितः, सर्व-भूत-मनो-हरः,
मृगो भूत्वाश्रम-हारि रामस्य विचचार ह । ४

तं तु सीता मृगं दृष्ट्वा वने, काञ्चन-सु-प्रभम्,
हेम-राजत-चित्राभ्यां पार्श्वीभ्यां समलङ्कृतम्, ५

नृङ्गाभ्यां हेम-वर्णाभ्यां कान्तिमद्गतां विभूषितम्,
वैदूर्य-मणि-वर्णाभ्यां कर्णाभ्यां चारु-दर्शनम्, ६

प्रभया परिराजन्तं, सुन्दर-रोम-ननु-त्वचम्,
नाना-रत्न-विचित्राङ्गं सा, व्यस्ययत्, भाविनी । ७

सा, विस्मितामवद्याहो मृगेण, जनकात्मजा,
उवाच राघवं सीता, स्मित-पूर्वाभिभाषिणी,— ८

“इमं मणि-विचित्राङ्गं, पश्य हेममयं मृगम्,
आश्रय-भूत, काकुत्स्थ, कामात् स्वयमिहागतम्” । ९

१ । ‘इत्थं’—अथान्तेरे सप्तमी । स मृग—प्रचयेन मृहीता । ७ । व्यस्ययत्—
विमिता वभूव । ८ । चतुर्वचम्—च-निन्दनीयम् । ९ । कामात्—लेश्वरा ।

न चास्य सदृशो, राम, दृष्ट-पूर्वो मृगो मया,
तेजसा चमया दीप्ता, यथायं मृग-सत्तमः । ४

यदि घट्टणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव,
प्रायय-भूतं भवति, विस्मयं जनयिष्यति । ५

समाप्त-वन-वासानां राज्यस्याना च नः, पुनः,
चन्तः-पुरेऽपि भूषार्थो मृग एव भविष्यति । ६

जीवन् न यदि तेऽभ्येति घट्टणं मृग-सत्तमः,
चजिम्, भर-शार्दूल, रुचिरं तु भविष्यति । ७

निहतस्यास्य सत्त्वस्य जाम्बूनद-सप्त-त्वचि
शय्य-हृष्या विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितम् । ८

कामसुक्तमिदं रोद्र क्षोणाम-सदृशं मया ;
वपुषा त्वस्य मत्त्वस्य लोभिनापहृतं मनः । ९

इति सीता-वचः श्रुत्वा, इहा च मृगमव्रुतम्,
मोहितो राघवः शोमानिदं लक्ष्मणमब्रवीत्,— १०

“इदाममत्तम्यं, वीर, परि-पालय मेधिलीम् ;
तावन् न चनितव्यं ते, यावन् नाहमिहागतः” । ११

क्षचिद् दृष्टः, क्षचिन् नष्टः, क्षचित् त्रासाच्च वि-द्रुतः—
भयेन सहताच्छखी—मारोक्षी याति कानने । १२

४ । ममका—विचित्र इति आशयेन । चमया—चाप्या, शील्य शक्तिः । दीप्ता—
दीप्त चान्ता । ५ । प्राययं भूतम्—जीवन्ती वृत्तवर्तिनि शेषः । ६ । चन्तम्—नवभेति
मयः । ७ । जाम्बूनदम्—तुलसीम् । क्षचि—चर्चि । शय्य-हृष्याम्—राज-दश
पर-हृष्याम् । विनीतायाम्—मकारितायाम् । अहमुपासितम्—[तव] वनो
चरन्तम् । ११ । परि-पालय—रक्ष । १२ । मया—मया-द्वारा ।

धरण्या-काण्डम्—द्वा-दशः सर्गः—सप्तम्य निर्गमम् । १८५

इतो गतोऽसौ दृष्ट्य, पुनरन्तर्हितो मृगः—
इति तां स्नान् वनोद्देशान् काकुत्स्थः पर्यधावत । १९

राघवस्तु ततः क्रुद्धो—सुवर्ते तेन मोक्षितः—
सुमीष ल्पलितं दीप्तमक्षं ब्रह्म वि-निर्मितम् । २४

तेन मर्मणि निर्विहः शरैश्चाप्रतिमेन ह,
नालमात्रमयोपत्य, न्ययतत् स, शरातुरः, २५

व्यनदद् भैरवं नाद, धरण्यां, शर-पीडितः ।
स्त्रियमायस्तु भारीचम्, चिन्तायन् स्वामिगः प्रियम्, २६

रामस्य सहस्र व्यक्तं स्वरमालम्बा, पाप-जन्तु,
द्वा सप्तम्येति पुक्रोश, त्रायस्तेति, महा-वर्ने । २७

द्वा-दशः सर्गः ।

सप्तम्य निर्गमनम् ।

पार्त-स्वरं तु वि-ज्ञाय, तं, भर्तुः सहस्रं, वर्ने,
उवाच लक्ष्म्य सीता,—“गच्छ, जानीहि राघवम् । १

न हि मे कोविता स्वान् इदं च वावतिष्ठते,—
क्रोशत परमात्मस्य शुभं यन्तो मया धृशम् । २

महायं, भ्रातर ज्येष्ठ मह पत्यालमागतम्
कल्लतर्मिष, भोमित परित्यात् स्वमर्हसि । ३

१। न लक्ष्म्य २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५
२। २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५
३। २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५
४। २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५ २३५

परम-मानवम्—यस्य दश कर्म—साधना-भट्ट । ११

बासी, कि बांशयो नासि, मया मी नाम बरिचरि
यनयच विद्यापतय, तानां विद्यापतय मी, "

पक्ष-दशः नवः ।

आपका भाव

प्रायः साह्य ।
काश बाणादिभिरुक्तं वाणमालिदशावर्तम्
“विन विद्याविना लोका अवाप्नुयात्” इति श्रुत्या
अर्थे वा, वाचसा नात्र अर्थे क्त्व-प्रत्ययेन ।
न तु, काशान्न प्रार्थनां भोजनमेव ।

१. संविधान का अर्थ है -
 २. संविधान का अर्थ है -
 ३. संविधान का अर्थ है -
 ४. संविधान का अर्थ है -
 ५. संविधान का अर्थ है -
 ६. संविधान का अर्थ है -
 ७. संविधान का अर्थ है -
 ८. संविधान का अर्थ है -
 ९. संविधान का अर्थ है -
 १०. संविधान का अर्थ है -

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, मुंबई

नाहता नाम अशुद्धक श्रेष्ठ कृता परी कृत
कृतकृत्य पदिलिमा लिखित

१. संविधान का अर्थ है -
 २. संविधान का अर्थ है -
 ३. संविधान का अर्थ है -
 ४. संविधान का अर्थ है -
 ५. संविधान का अर्थ है -
 ६. संविधान का अर्थ है -
 ७. संविधान का अर्थ है -
 ८. संविधान का अर्थ है -
 ९. संविधान का अर्थ है -
 १०. संविधान का अर्थ है -

[illegible][illegible][illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

১০০০ টি কপি প্রস্তুত করা হবে।
 ১০০০ টি কপি প্রস্তুত করা হবে।
 ১০০০ টি কপি প্রস্তুত করা হবে।

1990

• *Chlorophyll a* (Chl a) is the primary photosynthetic pigment in most plants and algae. It is a green pigment that absorbs light energy in the blue and red regions of the visible spectrum. Chl a is essential for the light-dependent reactions of photosynthesis, where it converts light energy into chemical energy in the form of ATP and NADPH. It is found in the thylakoid membranes of chloroplasts.

1000 1000 1000

“आमन्त्रये जन-स्थानं, वन्दे हृद्यां च पुष्पितान् ;

क्षिप्रं रामाय शंसध्वं,—‘सीतां हरति रावणः’ । २२

टटवन्तं, शिखरिणं, वन्दे प्रसवणं गिरिम् ;

क्षिप्रं रामाय शंसेयाः—‘सीतां हरति रावणः’ । २३

सुख-गन्धाय वन्देऽहं वन-राजोः, सु-पुष्पिताः ;

क्षिप्रं रामाय शंसध्वं,—‘सीतां हरति रावणः’ । २४

हंस-सारम-सङ्कुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम् ;

क्षिप्रं रामाय शंस त्वं,—‘सीतां हरति रावणः’ । २५

दैवतानि च यान्यस्मिन् वने, विविध-पादपे,

नमस्करोम्यहं तैभ्यो,—भर्तुः शसत मां हृताम् । २६

यानि कानिचिदप्यस्मिन् निवसन्ति महा-वने,

सर्वाणि शरणं यामि सप्तानि विविधान्यहम् । २७

यावान् पक्षि-गणं कश्चिद् दंष्ट्रिणश्च महा-वन्तो,

तिष्ठन्तोऽहं महारण्ये, तानहं शरणं गताम् । २८

क्रियमाणां, प्रिया, भर्तुः प्राणैभ्योऽपि गरीयसीम्,

वि-दशां, रक्षसानेन, शंसध्वं राघवाय माम् । २९

मा विदित्वा महा-बाहुर् हृतंति, स महा-भगाः

आनयिष्यति, विक्रम्य, यमस्य विषयादपि ।” ३०

अथ रम्ये गिरि-पथे, कानने विविधायये,

पक्षि-राजो, महा-तृजा, महा-बल-पराक्रमः, ३१

२२ । आमन्त्रये—आभिन्तुमि । शंसध्वम्—शसत, शसयत । आत्मने पदमाश्रितम् ।
२३ । टट—वि-दीर्घं प्रत्ययः । शंसेया—शस, शसय । आत्मने-पदमाश्रितम् । २४ ।
सङ्कुष्टाम्, सङ्कुष्टिताम्—आश्रिताम् । २५ । विषयान्—देशान् । २६ । गिरि-पथे—

परस्य काण्डम्—पौङ्गवः सर्गः—बलान् कारः । २१

प्रथमः पृष्ठतः कृत्या दीप्यमानं दिवा करम्.

तं शब्दं सुश्रुत्वा तत्र, स्वप्ने वाक्पमिवाहृतम् ।

नित वाक्पम, पत्नीकः, प्रविष्टेन श्रुते पथम्,

वज्रध्येव निपानित, तादृगतो हृदयं भ्रमम् ।

म, निरीक्ष्य दिशः सर्वा, कटायुः, क्रमशः, लभः.

अपश्यद् वाक्पमं मोऽय, कान्तनीं तां च ज्ञानवीम ।

समुत्पन्न ततः, पत्नीं च बली, तस्य वक्षस

रय मार्गमवष्टभ्य ज्योतः, क्रोधादिव ज्वलम् ।

सुष्ठु पक्ष प्रहारं कटायुः, चरणागुधः,

रावकस्य भद्रा मोर्षां सुयुधानि परण्यवम् ।

तस्य, प्रयतमानस्य वागध्यायै, अ रावक

पत्नीं पादौ च पाशे च विन्देदोषस्य सायवम् ।

म, अत्रैव पक्ष भद्रता वक्षसा, वीह कर्मणा,

निपयान ततो वज्रो धरन्त्या, शब्दं कीर्तित ।

म तु तां रागं वामेति रदन्तो लक्ष्यन्ति च,

जगामावागमादाय वाक्पमा जलकाज्जगाम् ।

तत्प्राप्तं कुत्राह्वा तं कौटिल्यं वाक्पमो

राज पुत्री वराज्जगाम आश्रित्य भद्राश्रित्य दृष्टः

पुनः वाक्पम

वदति पुनः वा

वदति पुनः वा

वदति पुनः वा

वदति पुनः वा

वदति पुनः वा

वदति पुनः वा

वदति पुनः वा

तस्यास्तद् वि-मलं वक्रमाकाशे, रावणाङ्गम्,
बभूव जलदं नीलं भित्त्वा चन्द्र इवोदितः । ४१

तस्यास्तान्यम्नि-वर्णानि भूषणानि मही-तले
सद्यः खान् निर्-व्ययीर्यन्त, चीणास्सारा इवाम्बरात् । ४२

प्र-धर्षितायां सीतायां, बभूव स-चराचरं
जगत् सर्वम-भयादमन्येन तममावृतम् । ४३

“नास्ति धर्मः—कुतः सत्यं ?—नार्जव, नानृशंसता,
यत्र रामस्य वैदेहीं सीतां हरति रावणः,”— ४४

इति सर्वाणि भूतानि भगने पर्यदेवयन्,
दृष्ट्वा सीतां, परामृष्ट्वा रावणेन, यमस्त्रिगौम् । ४५

स, सागरमतिक्रम्य, लङ्कामाभास्य, रावणः
विवेशादाय तां शीघ्रं सीतां, मृत्युमिवात्मनः । ४६

इत्यार्षे श्री-सप्त-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्रं
महितायाम्, अरण्य-काण्डम् ।

४० । निर्-व्ययीर्यन्त—व्यथितान् । परस्तात् ३।१।४०—३३ श्रीका प्रह्लादः ।
४१ । प्र-धर्षितायाम्—वन्ध्याय अतापिताय । स भर्षादम्—सत्य-प्रथितम्, महाभार-
तम् । ४२ । नार्जवम्—अजुता, सरलता । नानृशंसता—अ-हिंसा । ४३ । भूतानि
—मैत्रव पर्यदेवयन्—पर्यदेवयन्, अन्वयम् । परस्मै परमार्थम् । परान्वयम्—
अन्वयम्

इति त्रिंशत् विंशत्ये नाम्नाम् अष्टादशोऽष्टाव्ययानाम् ।

विचित्रा काण्डम्—प्रथमः सर्गः—हनुमान्-समागमः । २१४

दुवाभ्यां सह धर्मात्मा सुघोषः सप्यामिच्छति ।

तस्य मां सचिषं विभं वानरं पचनात्मजम् । १४

ततस्तद् वचनं श्रुत्वा, अस्मभ्यो, राम-सोदितः,
चावचसे महात्मानं वानरं, पचनात्मजम्,—

“राजा दशरथो नाम, हृतिमान्, धर्म-वक्त्रम् ।

तस्याद्यमह-जः पुत्रो रामो नाम, महा-यशः । १५

पित्रा ह्येव महा तेजाः, सत्य-सन्धेन, राघवः
राज्य-भ्रष्टो, वर्म भ्रष्टो—मया भार्गमिहगतः,

भारतं लक्ष्मणं नाम मां च विवि, ब्रह्मव्रतम् । १६

रघुमायकता भार्या हनेमाण्य महा क्षुतेः—

तत् तु न ज्ञायते रघो, दीनाप्यापकता प्रिया । २०

सौम्यं दत्त्वा बहु दुःखं प्राप्य चागुत्तमं यशः,
लोक-नाथ पुरा भुत्वा, सुघोषं नारायिच्छति ।”

एवं ब्रुवानं सौमत्रि कक्षं, माधु-मोचनम्,
हनुमान् प्रत्यवाचेत्, अस्मन्नाभिमुखं स्थितः,—

“करिष्यति स माहायुगं रामस्य, वरुणाग्रजः,
सुघोष, सङ्गितोऽप्याभिरु, वदन्त्या परिमार्गसे ।” २२

एवमुक्त्वा, महा काया हनुमान् पचनात्मजं,
जगामादाय तौ कारी सुघोषा यत्र वानर । २३

१४ । राम च दित — राम ६ वर । हनुमन् हृति इव । चावचसे — तवाच ।
१५ । लोक नाथ — महाशय भुवनपाल मा । सत्य — यशः । १६ । परिमार्गसे —
अस्मान् च लक्ष्मणः ।

किष्किन्ध्या-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—सप्तमः अङ्कः । २१०

“भवान् धर्म-विनीतश्च, विक्रान्तः, माधु वक्षतः ;
पाप्याता वायु-पुत्रश्च तत्त्वतो न भवद्-गुणः ।

तन् ममेवैव सत् कारो लाभश्च, वदतां वर,
यदीच्छसि सखित्वं त्वं वानरश्च मया सह ।
यदि ते शोचते मर्त्य, बाहुरेष प्रसारितः,—
सह्यतां पाणिना पाचिर्—मर्यादा बध्यता, मिरा ।” १०

एतत् तु वचनं श्रुत्वा, रामः, सुघोष-भाषितम्,
सं-प्र-हृष्ट-मना, हस्तं पीडयामास पाणिना । ११

ततो रामश्च सुघोषं पाचिं कपाह पाणिना,
हार्दे मोहदमान्ध्या, परिच्यञ्च च पीडितम् । १२

ततस्तु हनूमान्, हृष्टा तयो सम्बन्धमोक्षितम्,
विधिवत् सोऽय काष्ठाभ्यां जनयामास पावकम् । १३

दीप्यमानं ततो वज्रिं पुष्पैः सत् क्षत्वं, सत्-क्षतम्
तत्रोपन्यस्य च प्रीतमस्तयोर् मध्ये, मर्मधितम्, १४

तस्मिन् दीप्यमाने तु चक्रगुप्तो प्रदक्षिणम्,
सुघोषो राघवश्चैव, वदन्त्यस्मृपागतौ । १५

१६

धर्म-विनीतः १०० ‘विनीतः’ लक्षणेन इति पठन्
महर्षिचरितम् । ११ ‘महर्षि’ १२ ‘महर्षि’ १३ ‘महर्षि’ १४ ‘महर्षि’
विश्वः चन्द्रमण्डलः १५ ‘महर्षि’ १६ ‘महर्षि’ १७ ‘महर्षि’
१८ ‘महर्षि’ १९ ‘महर्षि’ २० ‘महर्षि’ २१ ‘महर्षि’
२२ ‘महर्षि’ २३ ‘महर्षि’ २४ ‘महर्षि’ २५ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः २६ ‘महर्षि’ २७ ‘महर्षि’ २८ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः २९ ‘महर्षि’ ३० ‘महर्षि’ ३१ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ३२ ‘महर्षि’ ३३ ‘महर्षि’ ३४ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ३५ ‘महर्षि’ ३६ ‘महर्षि’ ३७ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ३८ ‘महर्षि’ ३९ ‘महर्षि’ ४० ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ४१ ‘महर्षि’ ४२ ‘महर्षि’ ४३ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ४४ ‘महर्षि’ ४५ ‘महर्षि’ ४६ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ४७ ‘महर्षि’ ४८ ‘महर्षि’ ४९ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ५० ‘महर्षि’ ५१ ‘महर्षि’ ५२ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ५३ ‘महर्षि’ ५४ ‘महर्षि’ ५५ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ५६ ‘महर्षि’ ५७ ‘महर्षि’ ५८ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ५९ ‘महर्षि’ ६० ‘महर्षि’ ६१ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ६२ ‘महर्षि’ ६३ ‘महर्षि’ ६४ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ६५ ‘महर्षि’ ६६ ‘महर्षि’ ६७ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ६८ ‘महर्षि’ ६९ ‘महर्षि’ ७० ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ७१ ‘महर्षि’ ७२ ‘महर्षि’ ७३ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ७४ ‘महर्षि’ ७५ ‘महर्षि’ ७६ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ७७ ‘महर्षि’ ७८ ‘महर्षि’ ७९ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ८० ‘महर्षि’ ८१ ‘महर्षि’ ८२ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ८३ ‘महर्षि’ ८४ ‘महर्षि’ ८५ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ८६ ‘महर्षि’ ८७ ‘महर्षि’ ८८ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ८९ ‘महर्षि’ ९० ‘महर्षि’ ९१ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ९२ ‘महर्षि’ ९३ ‘महर्षि’ ९४ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ९५ ‘महर्षि’ ९६ ‘महर्षि’ ९७ ‘महर्षि’
महर्षिणः—महर्षिणः ९८ ‘महर्षि’ ९९ ‘महर्षि’ १०० ‘महर्षि’

किष्किन्ध्या-काण्डम्—तृतीयः सर्गः—बालि-वधः । २१८

एवमुक्त्वा, न तेजस्वी, धर्म-ज्ञो, धर्मं वक्तव्यः,
 सम्यभापत काकुत्स्थः सुधीर्षं, प्र-हमस्विव,—
 “उपकार-क्षमं मित्रं विदितं मे भवान् यथा,
 यथैव तं हनिष्यामि, तव भार्यापहारिणम् ।
 इमे हि मे मया भागाः पत्निरप्यस्ति मे तत्र स,
 कान्तिकेय-बलामृताः शरा, किं वि-भूषिताः,
 कवः पत्र-प्रतिच्छेदा, मर्द्देन्द्राग्रानि सखिभाः,
 सु-पर्वाचः, सुतीक्ष्णाघाः, न रोषा इव पक्षयाः ।
 तमद्य बालिनं पश्य कक्षैराग्नी विषोपमं;
 शरैर् वि-जि-हृतं भूमौ, विशार्चयिष्व पर्वतम् ।”

तृतीयः सर्गः ।

बालि-वधः ।

किष्किन्ध्यां स्वरितं गत्वा, दिशे पादप मन्दते,
 कक्षैराग्नानामाहत्य निःशितम् गहनं वनम् ।
 सुषोर्वो, विपुलं शोकं, क्रोधमाकाशयन् परम्,
 जलादीक्षैर् गुहां सर्वो शब्देनापुरयस्विव,
 गाढं निरमित आमानाकृत्य बालिनं युधि ।
 तेन शब्देन वि-स्रष्टा वन्धुम्बु शृणु पतिम् ।

१८ पञ्चमः पद्य ६० ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥
 वक्रा कान पयो । पञ्चमः - पद्य ६० ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥
 १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥
 १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥
 १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥

किष्किन्ध्या-काण्डम्—चतीयः सर्गः—वालि-वधः । २२१

- स-सहायमहं मन्ये सुधीवमति-तेजसम्,
 सु-व्यक्तमाययं सम्भ्रा बलिनं, पुनरागतम् । १३
- सु-परीक्षित-वीर्येण सध्व नष्टेन, धीमता,
 परिक्षुतो मया पूर्वे रामेनैव सहायवान् । १४
- तव भ्रातुर हि वि-ख्यातः महायो रण-कर्णाय,
 रामः पर-दशामर्दो, युगान्ताग्नि-समः, किम,
 निवास ह्यः माधुनाम्, चार्तानामाति-नाशनः,
 धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरी महान् । १५
- “तत् त्वम न विरोधुं ते, सह तेन महात्मना
 दुर्जयिना-प्र-मिथिष्य वीरिण, रण-क्षमणि । १६
- सुधीव ह्यवग-न्धेष्टं धीवराण्येभिषिच्य,
 विपक्षं मा लप्सा, वीर, रामेणामित तेजसा । १७
- अहं हि ते त्वमं मन्ये रामेण सह सोद्बद्धम्,
 सुधीवेण च सम्प्रीतिं, वैरमुत्सृज्य दूरतः । १८
- नालनीयो हि ते भ्राता यवीयान्, वानरेश्वर,
 विधेयो वाविधेयो वा, सर्वथा बन्धुरैव मे । १९
- यदि वा मत् प्रिय कार्ये, यदि वावैपि ते हितम्,
 याच्यमानं मे यत्नेन माधु मे कुरु भाषितम् । २०
- तामिव भुवतीं तारा तारा पति निभामनाम
 बाली निर्भर्कयामास वाक्यमिदमुवाच ह — २१

(४) ४'१० न समाना न न १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

- “गर्जतोऽप्य सु-विश्वं, शत्रोर्—निखाततायिनः,
मर्षयिष्यामि सं-शब्दं, जात-क्रोधः, कथं, प्रिये ? २१
- ध-धर्षितानां शूराणां, संयुगेष्व-निवर्तिनाम्,
धर्षणा-मयं, कान्ते, मरणादति-रिच्यते । २४
- सोढुं न च समर्थोऽहं योदु-कामस्य, संयुगे,
सुधीवस्याति-स-शब्दं, पीन-धीवस्य, गर्जतः ।” २५
- भूयश्च सिंह-विक्रान्तस्तारामाह हरीश्वरः—
“न विमोयामह रामात्, सुधीव-सहितादपि । २६
- न तु कार्यो विषादस्तो राघव प्रति मत्-कृते—
धर्म-प्रय कृत-प्रय, न स पापं करिष्यति । २७
- प्रति-योख्याम्यहं गत्वा सुधीवं ; त्यज मन्थुमम् ;
दर्पे चास्यापनेष्यामि, न च प्राणैर् वि-मोक्ष्यते । २८
- निवर्तस्व सह स्त्रीभिः । किं वा भूयोऽनु-गच्छसि ?
सोद्ददं दर्शितं, भद्रे, मम ; तत् सु-कृतं त्वया ।” २९
- तं तु तारा परिष्वज्य बालिनं, प्रिय-दर्शनम्,
चकार, रुदती मन्दं, वेपमाना, प्रदक्षिणम् । ३०
- ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद, विजयेषिणी,
धन्ता-पुरं, सह स्त्रीभिः, प्र-विवेश, सु-मध्यमा । ३१

२१ । सु-विश्वम्—वि-श्वम् । खाततायिन—‘अभि-हो नर-हर्षेण जल-
वाचिर्धनापह, यत्र दारापहारी च वहेते खाततायिनः’ । २४ । च धर्षितानाम्
च पराभूतानाम् । धर्षणा—चरणा । मर्षयन् लङ्गन् । २५ । पीन पीन-
लून चामि । रोद-शोकहारात् २८ । प्रतिवीक्ष्यामि—प्रतिवीक्ष्ये । परं
पदमार्चम् । सप्तु—सप्तु । किं लोकोत्तरे—विदोःप्रियते । ३१ । मन्त्रवद—मन्त्रे

किष्किभ्या-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—वासि-वधः । २२३

- नियक्ताम ततो बाली, महा-मर्षं कृत् स्वसन्, ३२
 सर्वतयारयन् दृष्टिं शब्दं दर्शनं काङ्क्षया ।
 स ददमं ततो दूरात् सुघोषं, हेम पिङ्गमम् ; ३३
 तमेवाभि-मुखयापि ययौ योद्धम्, चाति-त्वरम् ।
 सु-सचहं योषु कामं रामभ्यायय-गर्हितम्, ३४
 स तं दृष्ट्वा, महा-वायं, सुघोषं प्रत्युपस्थितम्,
 गार्दं मंहननं चक्रे, करिष्यन् कर्म दुष्करम्,
 उवाच चाति-लाम्बासः सुघोषं, रोष मूर्च्छितः,— ३५
 “दुर्बुधे, पाप सुघोष, का त्वरा मरश्च पुनः ?
 यय सुष्टिर् मया बहस्वदु-वधाये समुद्यतः,
 यस्तौ मूर्ध्नि वि-निर्मुक्तः प्राणानयहरिष्यति ।”
 एवमुक्त्वा तु सुघोषो हृदये तेन ताडितः । ३६
 स तद्दृष्ट्वाङ्कितस्त्रोम, ममभि द्रुत्य, विगितः,
 अभवत् क्षीयिताद्वारात् सांत्पार्थीक इव पथतः ।
 सुघोषेण तु नि गृह, साममुत्पाद्य निजसा,
 हृदये निहतो बाली वल्लेखेव महा गिरि । ३७
 स तु बाली, इष्ट गत, साम ताडन विवृण,
 गुह भार समाकामयशाम च सुघुच च । ३८

३३ । सु-सचहन् सुघोषम् ।
 ३४ । राव मूर्च्छित — मूर्च्छा कृत् च
 च निश्चयः ।

३५ । मादमं ददमं
 ३६ । सु-सच — वल्लेखेव ।
 ३७ । वल्लेखेव —
 ३८ । सुघुच — सुघुचः ।

तौ, भीम-बल-विक्रान्तौ, सु-पर्ण-गति-वेमितौ,
प्र-युद्धौ, घोर-रूपौ च, ख-स्थौ पाप-ग्रहाविव । ४१

बालिना भग्न-दर्पे तु सुग्रीवे, मन्द-तेजसि,
बालिनं प्रति मामर्पयुक्तोधातीव राघवः । ४२

ततः सन्ध्याय रामेण शरमाग्नौ-विषोपमम्,
नि-हतो हृदये बाली, जेम-माली, महा-बलः । ४३

स तेन हृदये बाली निहतो नि-पपात च,
हा इतोऽस्मीति विक्रुश, भ्रष्ट-भार्गव, विघ्नतः । ४४

चतुर्थः सर्गः ।

धर्म-सङ्कटम् ।

बहु-मानाश् च त वीरं, कर्कशं, रण-शोभितम्,
लक्ष्मणानु-चरी रामो ददर्शोपसमर्प च । १

स, दृष्ट्वा राघवं, बाली, लक्ष्मणं च महा-बलम्,
अमवीत् पश्य पाक्यं, प्रसृतं, धर्म-संहितम्,— २

“कुलीनः”, ‘मत्स्य-मय्यवस्थोजस्वी’, ‘वरित-व्रतः’,
राम ‘कारुण्य-वेदी’ च, ‘प्रजानां च हिते रतः,’ ३

‘सानुकीयो’, ‘महोक्ताहः’, ‘समय-शी’, ‘दृढ़-व्रतः’—
इति ते सर्वे भूतानि कथयन्ति यशो भुवि । ४

४१ । सु-पर्ण-गति-वेमितौ—बहु-गति-वेग-विशिष्टौ । ४२ । मामर्प,—मुहः ।

४३ । आग्नौ विषोपमम्—विष-अथ सर्व-सङ्कटम् । आग्नौ—सर्वस विष-दहनः ।

१ । बहु-मानात्—सन्ध्यानात् । वीरौ पश्यतौ । कर्कश—बाहविलम्ब । लक्ष्मणं
—समीपं कथाम् । २ । समय-शी—सचित्तानुचित-बाल-श ।

विच्छिन्ना वाच्यम्—अनर्थं भर्तुः—धर्मो नष्टम् । ३३३

तान् गुणान् सम्प्रदायादस्य च वाच्यमनं नह,
मात्रया प्रतिपिद्योऽपि, सुप्रायेण समागतम् ।

इयं चाभीन् अमम अनित्यम्,—एवमिदं कथाविना गुणम् ।

न त्वहं त्वां वि जानामि धर्मं अहं ज्ञानं ज्ञानम् ।

अनर्थं वा पुनः क्वपि यदि नाप्यन्योऽप्यहम् ।

न च निश्चयं विदध्यामि, कथाम् वा ज्ञानवानपि ?

अर्थं शास्त्राद्युक्ता, वाच्यं, पुनः पुनः कथयन्तम् ।

अं प्रवर्तमानं नैव, यथा, वाच्यं, प्रवर्तमानम् ।

अनित्यं विदध्यामि अर्थं च विदध्यामि कारणानि च ।

तत् कथं नष्टोऽपि अर्थान् धर्मं नोभं कथं वा ?

अनं गुणानाम्, वाच्यं, वाच्यं अमम गोचरम्

आमिदं वाच्यमनं अममममम च अमममममम्

अनं वाच्यं नोच्येन अमममममममममम् —

किं वाच्यमि अमममममम्,—अनं अमममममम् ।

अध्याये अर्थं नोच्येन । अमममममममममम् ।

अमममममममममममममममममममम् ।

अनं वाच्यं अममममममममममममममम्

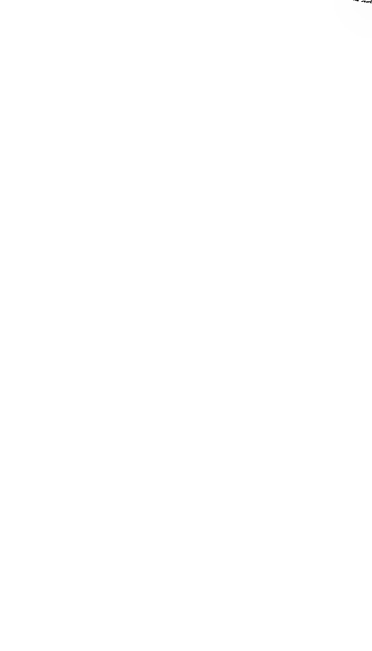
अनं वाच्यं अममममममममममममममम्

अनं वाच्यं अममममममममममममममम्

अनं वाच्यं अममममममममममममममम्

अनं वाच्यं अममममममममममममममम्

अनं वाच्यं अममममममममममममममम्

किष्किभ्याः-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—धर्म-सङ्कटम् । १२०

- वत्स-वाक्यं हरि-येष्टम्, उपमानमिषाननम्,
अधिसितस्तदा रामस्तथा वचनमनवीत्,— २३
- “धर्मस्ये च कामं च, समयं चापि सौखिकम्
च विधाय कथं, जानिन्, मां धर्ययितुमर्हसि ? २४
- च-पृष्ट्वा बुद्धिं सम्यग्मान् वेदान्, धानर-वापसात्
यत् किञ्चन प्रसादी त्वं वाक्-मरेदपञ्चमसि । २५
- इच्छाकूषामियं भूमिः स ग्रेन-वन-कातना—
मृग-पक्षि-मनुष्येषु निघाद्या धर्म-द्रव्यकाः । २६
- तामिमीं पालयत्यद्य भरतः पृथिवी पतिः,
धर्म-कामार्थं तत्त्व-ग्री, निघहानुघर्षे रतः । २७
- ते वयं, शमनात् तप्त, चरन्तः पृथिवीमिमाम्,
धर्मातिश्रमिणा धर्म्यं कुर्महे दण्ड-धारणम् । २८
- स त्वं वि-क्लिष्ट-धर्मा च, पाप कर्मा, वि-गर्हित,
काम तन्त्र-प्रधानश्च, ग्राह्यतो वामरो यथा । २९
- वागुराभिश्च पात्रेभ्य कटुभ्य विविधैर् नराः
प्रतिष्पृष्ट्वाच हृष्याच, निघ्नन्ति स्म तद्भृन् दृष्टम् । ३०

इत्यर्थः । ११ । पदद्वयं — वाचने । १२ । हरि-येष्टम् । चर्चितम् । उपमानम् ।
२३ । सौखिकं समयं — आकाशम् । धर्म-द्रव्यम् — धर्म-द्रव्यम् । २४ । सौखिकं —
पञ्चमानम् । यत् किञ्चन प्रसादी — योपादे विदे कर्तुं शक्नुते । २५ ।
किनाह । कामं शान्तं मय । २६ । इच्छाकूषाम् — इच्छाकूषम् । २७ । धर्म-
धर्मिणो यथा स तत्त्वार्थं कृत्वा दत्ता इति । २८ । धर्म-द्रव्यम् — धर्म-
कामानाम् भूयम् इत्यर्थः । निघहानुघर्षे — [इत्यर्थः] इति । २९ । वि-
२९ । वि-क्लिष्ट धर्मा — वि-क्लिष्ट (विहित) धर्म-द्रव्यम् । ३० । प्रतिष्पृष्ट्वाच —
तन्म । काम-कप उच्यते । इति धर्म-द्रव्यम् । ३१ ।

किष्किन्त्या-काण्डम्—पञ्चमः सर्गः—सुधीवाभिषेकः । ३३८

भरतस्य मही पामो, वर्य चादेश-कारिणः,
त्वं च धर्म-व्यतिक्तात्माः—कथं शक्यमुपेक्षितुम् ?

सुधीवद्यैव रण्योऽयं, जयन्तोऽयं यथा तथा ।
दार-राज्य-हरोऽप्य त्वमतोऽस्मि निहतो मया ।

प्रतिज्ञातं मया तस्य तदा वागव सविधौ
राज्यं दाराय । तत् कथं कथं कर्तुं मयाश्रया ?

धर्मं न परितप्तस्य । पुनोऽस्मि निहतो मया—
त्वमे प्राप्नुहि दुष्प्राप्यं—कायार्थं निहतोऽह्मि ।

न वागरी, महा-निजाः, मयाजः, शर वि चतः
प्रत्युक्तो हेतुमद् वाक्यं, मोक्षं प्रत्यवधान ।

मा, स-पुत्रा, वर्य श्रुत्वा, तारा, भर्तुः, सु दारवत्,
निष्पपात दुतं तज्याद्, ददन्ती, गिरि मञ्जरान् ।

हा हतार्थोति वि कृष्य यथात चरन्ती तस्मि ।
प्यावर्तत च सा भुभो, मुञ्चेन्मह हता श्रमी ।

पञ्चमः सर्गः ।

सुधीवाभिषेकः ।

तत शोकाभिमानस्य सुधीव किञ्च वागवत्,
माया भूय मया माया परिचय ललाटका

अभिगम्य च काकुत्स्थ राज्ञः शिरः कारिणम्
तस्य प्राञ्जल्य भव विनाशकमिव यय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३३८ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३३८ ॥

"चयं, लक्ष्मण, सं-प्राप्तः समयो जन्मदागमः ।
 पञ्चाश्व गगनं मेघैरावृतं, गिरि-मविभैः ।
 षष्ट-साम-धृतं गर्भे भास्करस्य गमस्तिभिः,
 रसं सर्व-समुदाणां, द्यौः प्रसूते, रामायणम् ।
 एषा, धर्मं परिक्रिष्टा, नव-वारि-परि-प्लुता,
 मीता मन्ताप-तमेव, मही वाष्पं विमुञ्चति ।
 यद्य पुञ्जाश्रुनः शैलः, खेतकैरधि-वामितः,
 सुषीव इव शान्तादि, धाराभिरभिविष्यते ।
 नील मेघाविता विद्युत्, स्फुरन्ती, प्रतिभास्यमी,
 स्फुरन्ती रावणस्याङ्गे क्रियमानिव मेघिनी ।
 धनैः समुदिते नदी, दीन रूपं, प्रकाशते
 सूर्यः, प्र-नष्टो, धर्मं च, शीघ्रेणाहमिवावृतः ।
 मामः प्रोतपदो रण्यो ब्राह्मणानां निरक्षताम् ;
 चयं व्याध्याय-ममयः माम गानामुपस्थित ।
 निवृत्त-कर्मां, प्र यतो, नृमं, मच्चित्त-मन्त्रयः,
 आवाद्ग्रीमव्यवगतो भरतः कोशलाधिपः ।
 नूनमापुण्यमाणायाः शरणा कर्धते इव,
 मां समीप्य धर्मं यातामयोध्याया इव धनः ।

१. सर्वं लक्ष्मणं इति हेतुः । लक्ष्मणस्य — विरचिते । प्रसूते — लक्ष्मणे ।
 पञ्चाश्व — लक्ष्मणस्य च । पुञ्जाश्रुनः पुञ्ज (पुञ्जिपत्र) कर्तुं वा इति च
 २. शीघ्रतया — मन्त्रयः । शीघ्रतया — शीघ्रतया । निरक्षताम् —
 निरक्षरानाम् । शीघ्रतया च — शीघ्रतया च । शीघ्रतया च — शीघ्रतया च ।
 ३. यतो नृमं मच्चित्त-मन्त्रयः । यतो नृमं मच्चित्त-मन्त्रयः । यतो नृमं मच्चित्त-मन्त्रयः ।

प्रवमाना व्रजन्ताय गर्जन्ताय, प्रवङ्गमाः,
दिग् विदिग्भ्यः समागच्छ, सुधीवं पर्यन्तरयन् ।

प्रहृष्टाय विनीताय, समेष्ट, हरि-यूथ-पाः
मिरोभिर् वानर-ग्रेहं सुधीवं ते प्र-नेमिरे ।

विगतं नाम युधिगं समाग्रय, वचोऽमवीत्,
शैलार्भ, भय-निर्घोषं, सुधीवः प्रवगीश्वरः—

“हतः कोटो-महद्येन वानराणां तरस्त्रिणाम्,
शृगयस्त दिगं पुरीं, स शैल वन-काननम् ।

तत्र भोतां च वेदेहीं निनयं रायणस्य च
सागंधं वन दुर्गेषु गुहासु च वर्मेषु च ।

यमुनासायनां दिव्यां यामुनं च मङ्गा गिरिम्,
नदीं भार्गोदरीं चैव सरयूं कौशिकीमपि,

भक्तान् प्रभवं शोणं मदं शनि निभोदकम्,
ततः शक्र पुलिन्दां च कलिङ्गां चैव सागत,

चत्विध दण्डकारण्यं, स शैल वन काननम्,
सुभान् साव्यान् विदेहां च सप्तयान् काशि-कौशल्यान्, १०

कोटयः । १ । प्रवमाना — प्रवृत्तमाना । २ । विदिग्भ्यः । ३ । समाग्रय —
समागच्छ । ४ । सुधीवं — सुधीवं । ५ । पर्यन्तरयन् —
पर्यन्तरे । ६ । प्रहृष्टाय — प्रहृष्टाय । ७ । विनीताय — विनीताय । ८ । समेष्ट —
समेष्ट । ९ । हरि-यूथ-पाः — हरि-यूथ-पाः । १० । मिरोभिर् — मिरोभिर् । ११ ।
वानर-ग्रेहं — वानर-ग्रेहं । १२ । सुधीवं — सुधीवं । १३ । ते — ते । १४ । प्र-
नेमिरे — प्र-नेमिरे । १५ । विगतं — विगतं । १६ । नाम — नाम । १७ । युधिगं —
युधिगं । १८ । समाग्रय — समाग्रय । १९ । वचोऽमवीत् — वचोऽमवीत् । २० ।
शैलार्भ — शैलार्भ । २१ । भय-निर्घोषं — भय-निर्घोषं । २२ । सुधीवः — सुधीवः । २३ ।
प्रवगीश्वरः — प्रवगीश्वरः । २४ । हतः — हतः । २५ । कोटो-महद्येन — कोटो-महद्येन । २६ ।
वानराणां — वानराणां । २७ । तरस्त्रिणाम् — तरस्त्रिणाम् । २८ । शृगयस्त — शृगयस्त । २९ ।
दिगं पुरीं — दिगं पुरीं । ३० । स शैल वन-काननम् — स शैल वन-काननम् । ३१ । तत्र —
तत्र । ३२ । भोतां — भोतां । ३३ । च वेदेहीं — च वेदेहीं । ३४ । निनयं — निनयं । ३५ ।
रायणस्य — रायणस्य । ३६ । च सागंधं — च सागंधं । ३७ । वन दुर्गेषु — वन दुर्गेषु । ३८ ।
गुहासु च वर्मेषु च — गुहासु च वर्मेषु च । ३९ । यमुनासायनां — यमुनासायनां । ४० ।
दिव्यां यामुनं च मङ्गा गिरिम् — दिव्यां यामुनं च मङ्गा गिरिम् । ४१ । नदीं भार्गोदरीं —
नदीं भार्गोदरीं । ४२ । चैव सरयूं कौशिकीमपि — चैव सरयूं कौशिकीमपि । ४३ । भक्तान् —
भक्तान् । ४४ । प्रभवं शोणं मदं शनि निभोदकम् — प्रभवं शोणं मदं शनि निभोदकम् । ४५ ।
ततः शक्र पुलिन्दां च कलिङ्गां चैव सागत — ततः शक्र पुलिन्दां च कलिङ्गां चैव सागत । ४६ ।
चत्विध दण्डकारण्यं, स शैल वन काननम्, सुभान् साव्यान् विदेहां च सप्तयान् काशि-कौशल्यान्, १०

किष्किर्या-काण्डम्—मममः मर्म—सीताम्बेष्टम् । ३३८

मागधान् दण्डकृत्वा च वद्वानद्वीपस्थैश्च च,
महा नादं च श्रीहिरण्यं, शैल-कानन शोभितम्,
समुद्रमवगाढानि पलनानि सिद्धी-
लवणं च

समुद्रमखाद्गानि पलनानि निर्वाणपि,
रत्नवत्तं जल-दीपं, कमल भोज्योपशोभनम् ।”
अथ प्रस्थाप्य स हरींशुं त्रिपुण्ड्रं ।

अथ प्रस्थाप्य स हवींन् दिगं पूर्वा हवींश्चर
अपशान् प्रेषयामास वानरान् दक्षिणा दिशम् ।
अत्रवीदु गिरि-सङ्घातं जनसङ्घातम् ।
पितामहः सन्निभः ।

पितृभ्यो नमः पितृभ्यो नमः पितृभ्यो नमः पितृभ्यो नमः पितृभ्यो नमः

गये गद्यार्थं गद्यं कुतूहलवर्धनं तथा -
 "सहस्रं शिखरं विभक्तं भाग्यं -"

"सद्यः शिखरं विभ्रमं भागाद्गुणानाम्
नर्गदा च नदी दुर्गा विविक्तम् मनोबलम्
शिकानागुणानां घट्टानाम्"

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीपुत्राभ्यां नमः । श्रीपुत्राभ्यां नमः ।

[The page contains extremely faint, illegible handwritten text, likely bleed-through from the reverse side.]

किष्किव्या-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—सीताखेपचम् । २१८

ततः कार्य-समाधानमवसक्तं हनूमति

विदित्वा, स महा बुद्धिचिन्तायामास राघवः,—

“सर्वथा निश्चितायौऽयं हनूमति कपीश्वरः ;
निश्चितामुभयथापि हनूमान् कार्य-साधने ।”

स समीप्य, महा-तेजा, व्यवसायोत्तरं कपिम्,
करिष्यति ध्रुवं कार्यमयमित्यन्वेषतः ;

ददौ चास्य तदा, प्रीतः स्व-नामाङ्गाभिविद्धितम्
चतुरीयमभिधानं राज पुत्राः परस्परः ;—

“एष सा, हरि शार्दूल, दर्शनात् जनकात्मजा
मंस्यते मनू-निबुद्धं त्वां, न चोद्देगं करिष्यति ।”

स, तं वदतीत्या, हनूमान्, कृत्वा मूर्ध्नि, कृताञ्जलिः,
सहायेः सहितो व्योम पुङ्गवे, वानरपंथम् ।

अथाह्वय महा-तेजाः सुपेक्ष नाम युध-पम्,
तारायाः पितरः, राजा, श्वशुरः, भीम-विक्रमम्,

अब्रवीत्, प्राञ्जलिर्, वाक्यम्, अभिपूज्य प्रथम्य च,—
“माहाव्य कुह रामस्य हृत्प्रेक्षिन् समुपस्थितः ।

इतः यत सहस्रेण वानराणां तरङ्गिणाम्,
अभिगच्छ दिश माध्व, पश्चिमा वाक्पथी प्रभो—

माहाव्य ३५ 'स' इत्यन्तम् ३५ 'स' इत्यन्तम् ३५ 'स' इत्यन्तम् ३५ 'स' इत्यन्तम् ३५ 'स' इत्यन्तम्
अब्रवीत् ३५ 'अ' इत्यन्तम् ३५ 'अ' इत्यन्तम् ३५ 'अ' इत्यन्तम् ३५ 'अ' इत्यन्तम् ३५ 'अ' इत्यन्तम्
प्राञ्जलिः ३५ 'प्रा' इत्यन्तम् ३५ 'प्रा' इत्यन्तम् ३५ 'प्रा' इत्यन्तम् ३५ 'प्रा' इत्यन्तम् ३५ 'प्रा' इत्यन्तम्
वाक्यम् ३५ 'वा' इत्यन्तम् ३५ 'वा' इत्यन्तम् ३५ 'वा' इत्यन्तम् ३५ 'वा' इत्यन्तम् ३५ 'वा' इत्यन्तम्
अभिपूज्य ३५ 'अभि' इत्यन्तम् ३५ 'अभि' इत्यन्तम् ३५ 'अभि' इत्यन्तम् ३५ 'अभि' इत्यन्तम् ३५ 'अभि' इत्यन्तम्
प्रथम्य ३५ 'प्र' इत्यन्तम् ३५ 'प्र' इत्यन्तम् ३५ 'प्र' इत्यन्तम् ३५ 'प्र' इत्यन्तम् ३५ 'प्र' इत्यन्तम्
च ३५ 'च' इत्यन्तम् ३५ 'च' इत्यन्तम् ३५ 'च' इत्यन्तम् ३५ 'च' इत्यन्तम् ३५ 'च' इत्यन्तम्

किष्किन्ध्या-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—भीताम्बेयचम् । २४१

- माध्याह्नं यवर्णां चैव यकानोष्ठान् स-पारदान् ४०
 बाह्योक्तानृष्टिर्वा चैव घोरवानघ किङ्करान्,
 चीनानपर-चीनां च तुषारान् यवराजानपि,
 काचनेः कमसेयैव काव्योजानपि मंहतान्— ४१
 एतान्यहताम् देवान् च पर्यंत-नदी-यनान्,
 अन्विष्य, दरदां चैव, हिमवन्तं गमिष्य,
 मोक्षं पश्यन्-यच्छेद्य देव-दाह-यनेष्टया ४२
 मानेष्टासेष्टामानेष्ट भुजैश्च बहुभिर् हतम् ।
 किरातां दृष्टवान् भटान् पश्य-पाशां च दाहवान्,
 अन्विष्याय धूमोत्सृज्य गमिष्य महा-यमम् । ४३
 ताव्याकरमतिक्लृप्त, ईम-गर्भे महा-गिरिम्,
 ततः सु-दम्यं नाम गमिष्य सिन्धोयम् । ४४
 ४५

मध्य-यवार्धे स्थितो देव । 'महर्षे' इति वीरशिक्षा-वचनम् पठति । ४० । अष्टिषा
 —अष्टिषाण्य-नाम्भूषित इति (२४८ वृ) । माध्याह्नं—माध्याह्नोपपन्नार्धं
 स्थितं माध्याह्नं इति । यवर्णां—यवुषोपपन्नार्धं स्थितं वीर्य-नाम्भूषितो देव ।
 चीनीति वा कापि भाति भारतवर्षाद् अग्रे पवितां हिममधुवाच चैव भारतवर्षे यवम्
 इति नाम्ना इति हिमवन्तं इति केषाञ्चन मतम् । चीनां—चीन्या-नाम्भूषितो देव ।
 पारदा—पासीय-नाम्भूषित इति केषाञ्चन मतम् । पारदाण्य-सुम्भूषित-यवुषाञ्चि योदकानोष्ठि
 मेषाणाञ्चि, परं पुनः 'पारदा' इति नाम्ना प्लुतां देव । योदका—भारत-
 वर्षेण पविनीतार भाते प्लुता देव-विशेषः । किङ्करा—काव्योपपन्न-नाम्भूषितो
 देव । ४१ । यवराजं चीनां—इतीत्येव नाम्नाञ्चि प्लुतां देव । इति नाम्नाञ्चि
 कि-ध्यानादि । तुषारान्—हिमं पर्यंतं च तुषार नाम्नाञ्चि प्लुतां देव । यवराजं
 'य-नाम्भूषित' देव । ४२ । दरदां—हिमवन्तं-पश्यन्ति तटे स्थितं इति
 इति नाम्ना प्लुतां देव । ४३ । किरातां—यवुषाञ्चि यवेष्वरं पश्यन्ति
 नाम्नाञ्चि प्लुतां देव । ४४ । सिन्धोयम्—सिन्धु-नदी-यमम् ।

श्री-लघु-रामायणे सुन्दर-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अयोध-वनम् ।

विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च—
प्रहसिन् न च वेदेष्टाः कविद्वयुपसभ्यते ।

ततः स हनुमान्, क्लान्तः सागरं मकराक्षयम्,
दृश्यं तां पुरीं नद्यां, त्रि-कूट-प्रिखरं स्थिताम् ।

स, रत्न-वसनां नद्यां, कोटागारावर्तसङ्ग्राम्,
सु-न्यस्तां, सु-मन्दहायीं, प्रमदामिव रूपिणीम्,

प्र-नट-तिमिरां दीपैर् भास्वरैश्च मङ्गा गृहैः,
नगरीं राक्षसैर्दृष्ट्य, प्रविश्यन्, बभूवे कपिः ।

स, संचिप्यात्मनः कार्यं, प्र-विष्टोऽनुपसञ्चितः,
रावचक्ष्य पुरं गुप्तां, मार्गिचन् जनकात्मजाम् ।

एव सर्वम शीघ्रं रावणान्तः पुरं कपिः
अन्विष्य मङ्गा-भोजा—न चापश्यत् स जानकीम् ।

१ । विचिताः — अचिन्ताः । २ । प्रहसि — हास्यं । ३ । रत्न-वसनां — रत्नाकराक्षयम् । ४ । सु-न्यस्तां — सु-न्यस्ताः । ५ । सु-मन्दहायीं — सु-मन्दहायीः । ६ । प्र-नट-तिमिरां — प्र-नट-तिमिराः । ७ । दीपैर् भास्वरैश्च — दीपैर् भास्वरैश्च । ८ । मङ्गा — मङ्गाः । ९ । रावचक्ष्य — रावचक्ष्यः । १० । गुप्तां — गुप्ताः । ११ । मार्गिचन् — मार्गिचन् । १२ । जनकात्मजाम् — जनकात्मजाः । १३ । अन्विष्य — अन्विष्यः । १४ । मङ्गा-भोजा — मङ्गा-भोजाः । १५ । न चापश्यत् — न चापश्यत् । १६ । स जानकीम् — स जानकीम् ।

प्रवाल-क्षत-सोपानं, तप्त-काञ्चन-वैदिकम्,
मुष्णस्त्वमिव चक्षूंषि, द्योतयन्त्वमिव त्रिधा,
विपुलं, प्रांशुतायोगादुल्लिखन्त्वमिवाभ्यरम् । २६

ददर्श विस्तृतास्तत्र राक्षसीः कपि-कुक्षरः,
हस्त-नामाति-नासाश्च, तिर्यग्-नामा च-नासिकाः, २७
चक्षि-सुहृद-शूत्रानि दधतीर्, मान-भोजनाः,
मांस-शोषित-दिग्धाङ्गीर्, वसा-दिग्ध-कराननाः । २८

ताभिः परिहृतां, तत्र, स-प्रज्ञामिव रोहिणीम्,
उपवास-क्षयां, दीनां, निःश्वसन्तीं पुनः पुनः, २९

ध्यान-शोक-परां, देवीं, भर्तुं-ध्यसन्-कथिताम्,
वृच-भूले, निरानन्दां, ददर्श कपिरङ्गनाम्, ३०

सीदन्तीं शक्तं पचादौ चन्द्र-रेखामिवाक्लिप्ताम्,
पिनङ्गा धूम-जालेन प्रभामिव विभा-वसोः, ३१

पीतेनैकेन संवीतां कक्षीमोत्तर-वाससा,
सुजाभ्यां साधु-वृत्ताभ्यां प्रतिप्लव-कुक्षोदरीम्, ३२

नील-नागामया वेण्या कचनं गतयेकया
भूमौ देवीं तदासीनां नियतां तापसीमिव, ३३

युध-पेन भुगीं क्षीमां शार्दूलानुसृतामिव,
प्रभां नक्षत्र-राजस्य काल-भिधैरिवावृताम् । ३४

(वर्णनः) । २६ । कपिनासीमान्—कचनम् । २७ । च चक्षुः—क्षीणः पीडितः
निःश्वसन्ती—निःश्वसन्ती । नृमानसः पार्श्वः । २८ । सीदन्तीम्—पराङ्मुखीम्
drum, and, and, and. चाक्षिणां—चक्षुःशालिनाम्, कक्षिणां । पिनङ्गा—पिनङ्गा
विभा वसु—चक्षिः । २९ । प्रप्लव—प्रप्लव्यमानः । ३० । नील नागामया—
कचनं वर्णं दृश्यतां । कचनम्—कटिम् । वससा वेण्या—वससावेण्याम् इति ३४

सुन्दर-काण्डम्—प्रथमः सर्गः—अयोध्या-वनम् । २

म, सुहृत्तमिव ध्यात्वा, वाप्य-पर्याकुलेष्वपि,
 सीतामाश्रित्य, तेजस्वी विनसाप, सु-दुःखिताः,—
 "इयं सा धर्म-शीलस्य मैथिलस्य महात्मनः
 सुता जनक राजस्य, सीता, भर्तु-दद-प्रता ।
 विक्रान्तस्वार्य-शीलस्य, संयुगीष-निवर्तिनः,
 सुया दमरयस्वेषा, चारिताध्या, यमस्विनी ।
 धर्म-प्रस्य ज्ञत-प्रस्य रामस्य, विदितात्मनः,
 इयं सा दयिता भार्या, राक्षसी-वयमात्मता ।
 क्षीयं जनक-वर्षाभा, नित्यं स-स्मित-भाविनी,
 सङ्गते यातनां चोराम-नाश, मन्द-भागिनी ।
 पीतं जनक-वर्षाभमस्यास्तद वसन्तोत्तमम्
 उत्तरीयं नमि त्यक्तं, दृष्टं मि जानरेः सह ।
 भूयस्यानि च सुस्यानि दृष्टानि भरची तस्ये,
 अनयैवापविष्टानि, स्तनवन्ति महात्मि च ।
 सु-ज्ञतो कर्ण-वेष्टी च कुण्डले च सु-संस्कृते,
 मणि-विद्रुम-युक्तानि हस्तायोर् भूयस्यानि च—
 यानि चैव विमुक्तानि तथा मस्यानवन्ति च—
 तान्यप्या एव मन्थेऽहं यानि रामोऽन्वर्त्तयाम् ।

विदताम म् जनकवर्षाभं निवर्त्तयाम् । १५ । चारिताध्या—पुनः चारिताध्या
 १६ । विदितात्मनः—विदितात्मनः । १७ । मन्द-भागिनी—मन्द-भागिनी ।
 १८ । सु-ज्ञतो कर्ण-वेष्टी—सु-ज्ञतो कर्ण-वेष्टी । १९ । सु-संस्कृते,
 मणि-विद्रुम-युक्तानि—मणि-विद्रुम-युक्तानि । २० । हस्तायोर् भूयस्यानि च—
 हस्तायोर् भूयस्यानि च । २१ । तान्यप्या एव मन्थेऽहं यानि रामोऽन्वर्त्तयाम् ।

सुन्दर-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—अभिधानम् । ३४६

तत्र तस्य, महारथे, शृगया परिधावतः,

रथसापहता भायां, मिथिलाधियनः सुता ।

विरसामैवमुक्ता तु हनुमान्, सादनात्मजः ।

जानकीं चापि तन् दृष्ट्वा लज्जं च लज्जं च ।

ततः सा, चारु केशाग्रा, केश रंजन-क्षिप्ता,

उत्तम्य वदनं, भौष, शिंशयां तामुदेक्षत ।

ततः, शाखाग्रां नीलं, खण्डा, खलित-मानसा,

दृष्ट्वा प्रयता भौता चानरं प्रिय वादिनम् ।

सा च, दृष्ट्वा हरिं त्वं किमोत्तमदुष्यन्वितम्,

मैथिलीं विनायामास अश्रोत्र्यामिति, भाविनी ।

ततः न हनुमान् भुयो जानकीं गन्धमाधन,

शिरस्यश्लिमाधाय निदेहीं प्रतिपुञ्जयन्,—

“का त्वं, यद्य यन्मायाति यं त कोशंय वासिनी,

दुग्ग शाखामयालभ्या निरुध्यमरं वलिनि ।

विशये त्वं लज्जायां वारि अक्षिति इति क्वम्,

पुण्डरीकं दलायाभ्यां तु प्रभासमिवाहकम् ।

रावणस्य जल त्वात्तद् वलादुपहृतं इति

भौता त्वमासि ईदृशं तत् त्वमाख्याति अक्षितिम् ।

अक्षितिं वदन्तं तु त्वं त्वं जानकीं वदन्तम्,

उवाच त्वं ईदृशं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं

तत् त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं

तत् त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं

“दुहिता जनकस्याहं, वैदेहस्य, महात्मनः,
म्रीतेति नाम्ना विख्याता, भार्या रामस्य धीमतः । १६

यमतो दण्डकारण्ये, तस्याहम-मितौजसः,
रक्षमापहृता, भार्या, रावणेन दुरात्मना ।” १७

म्रीतायास्तद् वचः श्रुत्वा, वायु-पुत्रः, प्रतापवान्,
श्रीवानु-कूलैर् वचनैरथ तां समभाषत,— १८

“यः स विप्रह्वान् धर्मः, माधुः, मत्स्य-पराक्रमः,
न चिराद् रावणं संख्ये स हनिष्यति वीर्यवान् । १९

तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्-सकाशमिहागतः ।
त्वद्-वियोगेन शोकार्तः, न त्वां कौशल्यमब्रवीत् । २०

सत्प्रणय, महा-तेजाः सुमित्रानन्दि-वर्धनः—
अभिवाद्य, महा-बाहुः, न त्वां कौशल्यमब्रवीत् । २१

रामस्य च मष्ठा, वीरः, सुग्रीवो नाम, वीर्यवान्,
राजा वानर-मुख्याना । स त्वां कौशल्यमब्रवीत् । २२

नित्यं स्मरति ते राम, सुग्रीवः सह-सत्प्रणयः ।
दिक्षा जीवति, वैदेहि, राक्षसी-वशमागता ! २३

न चिराद् द्रक्ष्यसे राम, सुग्रीवं सह-सत्प्रणयम्,
मध्ये वानर-कोटीना, मरुतामिव वामवम् । २४

अहं सुग्रीव-सचिवो, हनुमान् नाम वानरः ।
दूतोऽहं राज-मिहस्य रामस्याक्लिष्ट-कर्मणः । २५

१८ । विप्रह्वान्—स-शरीर, दृग्गमान् इत्यर्थः । २० । कौशल्यम्, कौशल्यम्—
कुशलम् मङ्गलम् । २२ । इत्यसि—इत्यसि । आश्रिते-चदमार्थम् ।

सुन्दर-काण्डम्—तृतीयः सर्गः—प्रत्यभिज्ञानम् । २

राम-नामादितं चेदं प्र-यच्छाणाङ्कुरीयकम्,
तदभिज्ञान-हेतोर् हि दत्तं तेन महात्मना ।”
अथ चर्च-परीताह्वी, वाय्वेषापिहितानना,
प्रतिवक्षाह तद् देवी, चक्रे गिरमि चैव हि ।
श्रुत्वा च राम-मन्देशं, दृष्ट्वा चैवाङ्कुरीयकम्,
निवाभ्यां क्षण-भाराभ्यां सुमोक्षानन्दं च जन्मम् ।
तस्याय विमर्शं वक्तुं, सु दत्तां, सु गुणैर् युतम्,
यथा राहु-वि-निर्मुक्तम्, अभवत्, चन्द्र मण्डलम् ।

द्वितीयः सर्गः ।

प्रत्यभिज्ञानम् ।

मा, प्रसूत्यायते मेमे काराभा, कश्चावती,
 उपपत्तैरभिज्ञानैर् दूतं तमवगच्छत ।
 वाय-म-दिग्धया वाचा, शोक-हर्ष-वि मिश्रया,
 उवाच सधुरं वाक्च हर्षं हर्षेण लोचना,—
 “यजेयं देवता कानि सप्यार्थे, पूजगोचरम्,—
 दिव्या जीवति मे भर्ता, दिव्या जीवति लक्ष्मण-
 कपे, त्वामभिगन्तामि—चिरं जीवतु सुखा भव-
 मानुज कुयर्त्ता भर्ता येन मय्य निवेदित ।

४
 ५
 ६
 ७
 ८
 ९
 १०
 ११
 १२
 १३
 १४
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

सुन्दर-काण्डम्—तृतीयः सर्गः—प्रत्यभिज्ञानम् । २५६

रोद्रे च परमास्त्रे च रामे च निहतं रणे
दृष्ट्वा मि रावणं द्रष्टुं स पुनः प्राति-वाञ्छवम् । १४

एतत् कृत्वा युधं वाक्यं सीताया, मावतात्मजः
वदं मधुरया वाचा कृताञ्चनिरभाषत,— १५

“न तावद्, देवि, जानीते त्वामिद-स्यां स रावणः ;
धृष्यते सायकैराय. मयि प्रतिगते, पुरीम् । १६

मम श्रुत्यैव तु वचः, चिप्रमिच्छति रावणः,
प्र-कर्षन् मङ्गतीं मेनां वानराणां मङ्गात्मनाम् । १७

तत्र यद्यन्तरा श्रुत्युद्, यदि मन्दा दिचीकसः
स्यास्यन्ति, तानपि रणे काकुत्स्थो नि-वनिच्छति । १८

“तवादर्शन-शोकेन मङ्गता समभिप्लुतः,
न शान्तिं लभते रामः, मिहार्दित इवर्षभः । १९

चिप्रं दृष्ट्वासि रामस्य पूर्व-चन्द्र निभं मुखम्—
त्वामिव ध्यायति मदा, विद्यामासि, स रावणः । २०

सुप्तस्यैव हि रामस्य निदा जेवोपतिष्ठति ।
न भक्षयति मांमानि, न मधुनि च सैवते . २१

नेव दशान् न मशकान् नान्यान्पि जरिष्ठयान्
रावणो वार्यदृष्टवान् तवार्थं, वर वर्चनि । २२

अथोक्तं मन्त्रः । १४। रोद्रे च परमास्त्रे च रामे च निहतं रणे । १५। दृष्ट्वा मि रावणं द्रष्टुं स पुनः प्राति-वाञ्छवम् । १६। एतत् कृत्वा युधं वाक्यं सीताया, मावतात्मजः । १७। वदं मधुरया वाचा कृताञ्चनिरभाषत,— । १८। न तावद्, देवि, जानीते त्वामिद-स्यां स रावणः ; धृष्यते सायकैराय. मयि प्रतिगते, पुरीम् । १९। मम श्रुत्यैव तु वचः, चिप्रमिच्छति रावणः, प्र-कर्षन् मङ्गतीं मेनां वानराणां मङ्गात्मनाम् । २०। तत्र यद्यन्तरा श्रुत्युद्, यदि मन्दा दिचीकसः स्यास्यन्ति, तानपि रणे काकुत्स्थो नि-वनिच्छति । २१। तवादर्शन-शोकेन मङ्गता समभिप्लुतः, न शान्तिं लभते रामः, मिहार्दित इवर्षभः । २२। चिप्रं दृष्ट्वासि रामस्य पूर्व-चन्द्र निभं मुखम्— त्वामिव ध्यायति मदा, विद्यामासि, स रावणः । २३। सुप्तस्यैव हि रामस्य निदा जेवोपतिष्ठति । न भक्षयति मांमानि, न मधुनि च सैवते . नेव दशान् न मशकान् नान्यान्पि जरिष्ठयान् रावणो वार्यदृष्टवान् तवार्थं, वर वर्चनि ।

त्वामेव चिन्तयन् रामः सुतोऽपि प्रतिबुध्यते,
मीतंति मधुरां वार्णीं व्याहरन्, पुरुषर्षभः ।

फलं चालोक्य, पुष्यं वा—यच्चान्यत् स्त्री-मनो-हरम्—
गृहीत्वा, हा प्रियेत्येवं निश्वास-परमोऽभवत् ।

“यत् तु रामोऽभिजानीयादभिज्ञानम-निन्दिते,
प्रीति-मं-जननं तस्य, तत् प्रदातुं त्वमर्हसि ।”

सा, निरीक्ष्य ततः सर्वं, वेश्यां प्रयितमुत्तमम्,
विमुच्य प्रददौ तस्मै मणि-रत्नं हनूमते ।

मणि-रत्नं हरि-वरः प्रतिगृह्णाभिवन्द्य च,
प्र-वरान् राक्षसान् हत्वा, नाम विद्याञ्च चात्मनः,

प्राकुलां नगरीं कृत्वा, व्यथयित्वा च रावणम्,
भारोह गिरिं मुख्यमरिष्टं, रिपु-सूदनः ।

चतुर्यः सर्गः ।

सन्देश-हरणम् ।

स मासत इवाकाशे मासतस्यौरसः सुतः
प्रपेदे, हरि-शार्दूलः, पितुः पद्मानमुत्तमम् ।

तस्य बाह्व-वेगं च नि-नर्दं च महात्मनः,
मं-थुत्य, हरयो, हृष्टाः, समुत्पेतुः समन्ततः ।

१४ । प्रियेत्येवम् (प्रियै + ह्येत्यम्)—प्रिय इत्येवम् । पुन-सम्भिरार्हः । यद्वा नो
मापे न पुन-सम्भिरः । पा-६।१।१०८, पा-६।१।१०९, पा-६।१।११० । निश्वास परमः—
वास-परमं इति नीरसिचो यउति । स्त्री मनो-हरम्—स्त्रीणां मनो हर-
न-विन हारि । १० । प्र-वरान्—वेश्यान् । १८ । अरिष्टम्—अरिष्टाक्षम् ।
१ । पितुः पद्मानम्—यैव यथा [हनूमते] पिता (वरन) प्रवाति तम् । उत्तमम्

सुन्दर-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—सन्देश-हरणम् । २४

ते नगाद्यान् नगाणां च मिथराष् किथराणि च,
प्र-हृष्टाः, समपद्यन्त, हनुमन्तं दिदृक्षवः ।

स, किञ्चिदनु-सं प्राप्तः, समालोक्य महा-गिरिम्,
एनदद् धनुमान् नादं, मेघ-नाद सम-स्वनम् ।

तस्मिन् चय-सङ्घायमापतन्तं महा-कपिम्
दृष्ट्वा, तं वानराः सर्वे तस्युः प्राञ्जलयन्तादा ।

स, तस्यैव गिरिः शृङ्गे निपत्य, सु-महा-जयः,
निपसाद भङ्गेन्द्रस्य, मावतिः, पादपाकुसे ।

तज्जद-प्रमुखाः सर्वे स-प्र-हृष्ट-मुखास्तदा
निपेतुर् हरि-राजस्य पादयो, राघवस्य च ।

हनुमां च महा-बाहुः, प्र-बन्ध्य गिरसा, ततः
अभ्यवादयत, प्रहो, रामं कामस-सौचनम् ;

उवाच वाक्य वाक्य-प्रः सीताया दमनं प्रति,—
“समुद्रं लङ्घयित्वाहं, शत-योजनमायतम्,
अगच्छं, जानकीं सीतां मार्गमाशो, विहायसा ।

लङ्का नाम पुरी तत्र रावणस्य, दुरात्मनः,
दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ।

तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्त-पुरे, मती,
राघवसोभिर् वि-रूपाभा रक्षिता प्रमदा वने,
एक वेशी धरा, दीना, त्वत्-विज्ञा, त्वत्-परायणा,
अध-शय्या, विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमाम्बे,

— ७८२७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

रावणाद् वि-निवृत्तार्था, मर्त्ये लत-निधया ।

कथञ्चिदेव, काकुत्स्थ, तत्र सासादिता मया ।” १३

तं मणिं दिव्य-रूपं च, दीप्यमानं स्व-तेजसा,
दत्त्वा रामाय, हनुमां स्तुतः प्राञ्चलिरब्रवीत्,— १४

“जहि पापमिमं रक्षः, क्रूरं, दारापहारिणम्,
इति मामब्रवीत् सीता, धर्म-ज्ञा, धर्म-चारिणी । १५

उपायो दृश्यतां कश्चिद्, यया नद-नदी-पतिम्,
न चिरेण भवान् घोरं, स-सैन्यः, सागरं तरेत् ।” १६

एवमुक्त्वा हनुमता रामो, दग्धरथात्म-जः,
तं मणिं हृदये लत्वा, प्र-हरोद, स-लक्ष्मणः । १७

निरीक्ष्य तं मणि-श्रेष्ठं, राघवः, शोक-कर्षितः,
नेत्राभ्यां वाप्य-पूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत्,— १८

“यथैव धेनुः स्रवति, खेडाद् वत्सस्य, वत्सला,
एवं मे मणि-रत्नस्य, वेदेद्याः इव, दग्धनम् । १९

मणि-रत्नमिदं दत्तं वेदेद्याः श्वशुरेण वै
वधू-काले । तदा बहमभिर्वा मूर्ध्नागोभत । २०

अयं हि जन्म सञ्जतो मणिः, परम-पूजितः,
राज्ञे, परम-तृप्तेन, दत्तः शक्रेण धीमता । २१

—वानर राजस्य, सुवीरस्य । १३ । अथ मया—मूर्त्त्या । १४ । मर्त्ये—मर्ता
मर्त्यम् इति, मर्त्ये । १५ । इमम् & दारापहारिणम्—रक्षः-शब्दस्य लोबनेऽपि
प-वाचिनादनयोर् विभक्तयोः सु-स्पष्टं पुनर्नार्थम् । १६ । द्वितीया पङ्क्ति—‘तदा
ममापि हृदये मणि रत्नस्य दर्शनम्’ इति दाक्षिणात्या पठति । १७ । श्वशुरेण—‘मम’
इति शब्दः । वधू-काले—वधून् लब्ध्वा दत्तं काले, विवाह-काले ।

सुन्दर-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—मन्दोऽहं वरदम् । २१०

किमाह भीता वेदेही, वृद्धि, भौम्य, पुनः पुनः—
शोकान्निना दह्यमानं मित्रं मां वाच्य-वारिणा । २१

चतसृ किं दुःखतरं, यदेनं वारि-मध्यवम्
मयि पश्यामि, हनुमन्, वेदेहीमागतं विना ?
नय मां तव, हनुमन्, यत्राप्तो मां मम प्रिया,
मुहुरे नावतिष्ठेयं प्रहसिमुपजम्ब वि । २२

कथं मां मम, सु-चोर्षी, भीरुकाङ्क्षिनी जतो,
भयावधानां चोराणां मध्ये निष्ठति वक्ष्यामि ?
भारदक्षिमिवान् मुक्तो, जलं, वन्द्य वचाञ्जुदेः
चाहते, वदन् तस्या न विराजति, राक्षसे । २३

किमाह भीता, हनुमन् क्षत्तवन् कथयन्म मे ।
एतेन यत्तु नीविष्ये, मियमेन शयानुरः ।
इत्युक्त्वा वाच्य पूर्वाक्षी, राक्षसः, परं वीरं का
हनुमन्तं परिचक्ष्य, भुयश्चिन्ता परोऽभवत् । २४

ततः शोक-परिचक्ष्य रामं, दह्यमानकम्,
उवाच वचनं भीमान् सुदीर्घं, शोकं नाशयन्,—
“इमे समर्था युवाव जने के कवि दृष्टं या
त्वत् प्रियाय जनाकाङ्क्षां सर्वहृदयि दासकम् २५

भनुरं बह्वं समुद्रं च जह्या च बह्मभारता
महं मोक्षं च न केचन जितमिन्द्रधनुषादनाम् २६

२७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सुन्दर-काण्डम्—पञ्चमः सर्गः—अभिधानम् ।

चण्ड-वेगं, महावर्तम्, चण्डः चण्ड-विहङ्गिभि
दोम-भोगैः समाकौचं भुज्जं—भुज्जमालयम्,
चण्डगादं महा-मखेटु, नाना-चण्ड-समाकुलम्,
दुर्गे दुर्गम-भागं तमगाधमसुरालयम्,
चण्डि-पुण्ड्रिनिवाविहं भास्वरान्-महोरमम्,
सुरारि-विषयं घोरं, पाताक विषयं मदा ।
मकरं नाम-भोगं

मकरं नाग-भोगं विगाढा, वात-ओद्विगता
 चत्पेतुष निपेतुष म हृष्टा जन्म राशय ।
 नागरं शम्भरं मन्त्राभ्याम् ।

सागरं क्षण्णरं मण्यमन्वहं सागरोपभम्,—
 पण्डरं सागरं योभो निरु-विशीयमपश्यत् ।

[illegible]

(The text in this block is extremely faint and illegible due to severe fading and blurring. It appears to be a continuation of the handwritten notes from the previous page.)

पठः सर्गः ।

मन्त्रि-सभा ।

नद्यायां तत् कृतं कर्म दृष्ट्वा घोरं भयावहम्,
राघवेन्द्रो, हनुमता, शक्येव, महात्मना,
समात्मानमवीत्, सर्वान्, राघमान्, न-विभीषणान्,
रोष-संरक्त-जयनः, कोपात् किञ्चिदवाङ्-मुञ्चः—
“आगतय प्र-विष्टय हनुमान् नगरीमिमाम् ;

दृष्ट्वा तं च वैदेही, प्रविश्यान्तः-पुरं मम ।
प्रासाद-शिखरं भग्नं, प्र-वरा राघसा कृताः,
आकुला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ।

किं करिष्यामहे तत्र ? किं वा दुःखमनन्तरम् ?
उच्यतां, यत् समर्थे नः, किमत्र सु-कृतं भवेत् ।
मन्त्र-मूलं हि वि-जयं प्राङ्मुखायां मनास्विनः ।

तस्माद् वो रोच्यतां मन्त्रो रामं प्रति, महा-वलाः ।
मन्त्रिभिर्, हितं न युञ्जे, समर्थैर्, मन्त्र नियये,
मितैर्, वापि समागार्थैर्, वाच्यैर्, वा हितं रतैः

सह सं मन्त्रा यो मन्त्र कर्मार्थं प्रवर्तयत्,
देवे वा कुर्वते यत्र, तस्माद् पुद्गलोत्तमम् ।
एको ऽपि विभृशस्त्रेको धमध्य कुर्वते मतिम्,

एक कायाणि कुर्वते, तस्माद्, मध्यम नरम् ।

१ नृपत - दशानुजानम् । २ लङ्का - उच्यते । ३ मन्त्र - मन्त्रि-सभा । ४ मन्त्रि-सभा । ५ मन्त्रि-सभा । ६ मन्त्रि-सभा । ७ मन्त्रि-सभा । ८ मन्त्रि-सभा । ९ मन्त्रि-सभा । १० मन्त्रि-सभा । ११ मन्त्रि-सभा । १२ मन्त्रि-सभा । १३ मन्त्रि-सभा । १४ मन्त्रि-सभा । १५ मन्त्रि-सभा । १६ मन्त्रि-सभा । १७ मन्त्रि-सभा । १८ मन्त्रि-सभा । १९ मन्त्रि-सभा । २० मन्त्रि-सभा । २१ मन्त्रि-सभा । २२ मन्त्रि-सभा । २३ मन्त्रि-सभा । २४ मन्त्रि-सभा । २५ मन्त्रि-सभा । २६ मन्त्रि-सभा । २७ मन्त्रि-सभा । २८ मन्त्रि-सभा । २९ मन्त्रि-सभा । ३० मन्त्रि-सभा । ३१ मन्त्रि-सभा । ३२ मन्त्रि-सभा । ३३ मन्त्रि-सभा । ३४ मन्त्रि-सभा । ३५ मन्त्रि-सभा । ३६ मन्त्रि-सभा । ३७ मन्त्रि-सभा । ३८ मन्त्रि-सभा । ३९ मन्त्रि-सभा । ४० मन्त्रि-सभा । ४१ मन्त्रि-सभा । ४२ मन्त्रि-सभा । ४३ मन्त्रि-सभा । ४४ मन्त्रि-सभा । ४५ मन्त्रि-सभा । ४६ मन्त्रि-सभा । ४७ मन्त्रि-सभा । ४८ मन्त्रि-सभा । ४९ मन्त्रि-सभा । ५० मन्त्रि-सभा । ५१ मन्त्रि-सभा । ५२ मन्त्रि-सभा । ५३ मन्त्रि-सभा । ५४ मन्त्रि-सभा । ५५ मन्त्रि-सभा । ५६ मन्त्रि-सभा । ५७ मन्त्रि-सभा । ५८ मन्त्रि-सभा । ५९ मन्त्रि-सभा । ६० मन्त्रि-सभा । ६१ मन्त्रि-सभा । ६२ मन्त्रि-सभा । ६३ मन्त्रि-सभा । ६४ मन्त्रि-सभा । ६५ मन्त्रि-सभा । ६६ मन्त्रि-सभा । ६७ मन्त्रि-सभा । ६८ मन्त्रि-सभा । ६९ मन्त्रि-सभा । ७० मन्त्रि-सभा । ७१ मन्त्रि-सभा । ७२ मन्त्रि-सभा । ७३ मन्त्रि-सभा । ७४ मन्त्रि-सभा । ७५ मन्त्रि-सभा । ७६ मन्त्रि-सभा । ७७ मन्त्रि-सभा । ७८ मन्त्रि-सभा । ७९ मन्त्रि-सभा । ८० मन्त्रि-सभा । ८१ मन्त्रि-सभा । ८२ मन्त्रि-सभा । ८३ मन्त्रि-सभा । ८४ मन्त्रि-सभा । ८५ मन्त्रि-सभा । ८६ मन्त्रि-सभा । ८७ मन्त्रि-सभा । ८८ मन्त्रि-सभा । ८९ मन्त्रि-सभा । ९० मन्त्रि-सभा । ९१ मन्त्रि-सभा । ९२ मन्त्रि-सभा । ९३ मन्त्रि-सभा । ९४ मन्त्रि-सभा । ९५ मन्त्रि-सभा । ९६ मन्त्रि-सभा । ९७ मन्त्रि-सभा । ९८ मन्त्रि-सभा । ९९ मन्त्रि-सभा । १०० मन्त्रि-सभा ।

सुन्दर-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—समरीकाहः । २६
 तस्मिन्नेवं विधे, कार्ये विरुद्धे, मम, वाचसा,
 हितं पुरे च येनो च सर्वं भं सत्तागामिह । १०

सप्तमः सर्गः ।

समरीकाहः ।

तमो मोलाम्बुद-निभ प्रहृष्टाः नास वाचन
 चम्रवीम्, प्राञ्चनिर्, वाच्य, शूर, शीला पतिस्तथा,— १
 "देव हामस गन्धर्वा पिशाच यमवीरगा,
 न त्वा भयंयितं शक्ता—किं पुनर् दानरा—रक्षे । २
 सर्वं प्र भता विम्वस्ता वष्टिता यः हनुमता,
 न हि नो कौवता मण्डंन् कौवन्, न वन गोचर । ३
 सर्वा' नागर ययंता न शील वन-काननाम्
 कुर्मो निर् दानवासुर्वन्—आकापयन् नो भवान्, । ४
 रक्षां प्रति वि धाध्यामधार' च, जयमां वर,
 नागभिचलि नो दृष्ट किष्टिदातापराध कम् । ५
 यमवीरु वच-दृष्टु वाचसा वाच्यः श्वरम्,
 प्रपद्य परिध, धार भाग दानित वितम् ६

१० मन्त्रेण नमस्कृत्य नो भवन्ति । २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सुन्दर-काण्डम्—षष्ठमः सर्गः—सन्ध्युपदेशः ।

२६५

अहमेको हनिष्यामि सुधीर्वं, सह-सत्प्रथम्,
 सहदं स-हनुमन्तं, रामं यत्सु-निवर्धयम् ।”
 परिधान् पट्टिमान् प्रामान् शक्ति-शूलादि-सुहरान्,
 बाणानि निमित्तान् बाणान् गदाय कनकाङ्कदा
 प्र-शस्त्र, परम-शुभाः, समुत्पत्य च, राक्षसाः
 समुपवन् रावणं, सर्वं, प्रदीप्ता इव तेजसा,—
 “यद्य रामं हनिष्यामः, स-सुधीर्वं, स-सत्प्रथम्,
 लपन् च हनुमन्तं लडा येन प्र-वर्धिता ।”

१०

१८

१८

२०

षष्ठमः सर्गः ।

सन्ध्युपदेशः ।

तान् शङ्कीतामुधान् सर्वान् वारयित्वा, विभीषण-
 चक्रवीन्, प्राञ्चमिर्, वाक्यं, पुनः प्रत्युपवेश्य तान्,—
 “प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु देवेनोपहृतेषु च
 विक्रमाम्, तात, मिध्यन्ति, परीक्ष्य विधिवत् कृताः ।
 य म मत्तं कथं रामं, वि निर्माय, वपे स्थितम्,
 जात कीर्णं, द्वाधर्षं, म ध्वयितुमिच्छामि ?

२

३

इति सुशान् । ३० । निमेषकम् । अथ दक्षम् । वनकम् । ३१ । शृङ्गम्—शरम् ।
 ३२ । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् ।
 ३३ । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् ।
 ३४ । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् ।
 ३५ । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् ।
 ३६ । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् ।
 ३७ । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् ।
 ३८ । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् ।
 ३९ । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् ।
 ४० । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्त्रम् ।

सुन्दर-काण्डम्—नवमः सर्गः—आष्ट-श्लो. १ ॥

यावत् स धीमता महतीं दुर्धरां दधि पाद्विनीं ।
 नायमन्मति नो लब्धा, नायम् बीजा य दीपताम् ।
 विनाशेन स्रवीं लब्धा, श्रुवाः सर्वे य एवम् ।
 वासव्य इति सर्वं ।

विनाशयंतं सुखं भवति, श्रुतिः सर्वं न ब्रह्मशा- ११
नामभ्य यदि यत्नं वा न कार्यं श्रमिर्दीयते ।
प्रसादयं त्वा ब्रह्मशास्त्रं ।

प्रसादये त्वां बभ्रुव्याम्, तु कथं न चरन् शशा, १४
नवीन्यहं दिनं—यत्—दांयतां नया कान्ते। १५
नयताः शशाः १६

नयनः शर्मा :

२३१४ ॥६॥

अथ, श्रीपाद विनिर्वाण भर्तृ कर्तृ लब्धि कर्तृ
 अथ श्रीपाद वाक्यः श्रीपाद विनिर्वाण भर्तृ कर्तृ लब्धि कर्तृ
 "प्रकृति ज्ञानमतीति श्रीपाद विनिर्वाण भर्तृ कर्तृ लब्धि कर्तृ

“महति शास्त्रतो जेनां शीरकाशाम् चित्तमाम्
सुद कामि शब्दम्, तस्य विधानां सुवाक्यानाम् ।
को हि भाग शब्दा शब्दम्, तस्य विधानां सुवाक्यानाम् ।
होतुं शक्नुते, तस्य विधानां सुवाक्यानाम् ।

को हि भाग भाग भाग, सुखसाधनित है
होर्न बचलगादयाह बचलिया विनीयन, १

"एतद्वयं विना न च कदाचिद् भवति।"

"एतद्वयं त्रैलोक्ये नमो भगवते वासुदेवाय
श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥
उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जसंवासे

1. 凡在本行开立存款账户的客户，均可向本行申请开立定期存款账户。
 2. 定期存款账户的开立，须由客户填写《定期存款开户申请书》，并提供有效身份证件。
 3. 本行定期存款账户分为整存整付、零存整付、整存零付、零存零付四种类型。
 4. 定期存款账户的期限分为三个月、六个月、九个月、十二个月、十八个月、二十四个月、三十六个月、四十八个月、六十个月、七十二个月、八十四个月、九十六个月、一百零八个月、一百二十个月。
 5. 定期存款账户的利率按中国人民银行规定的利率执行。
 6. 定期存款账户的利息按季结息，到期一次支取本金和利息。
 7. 定期存款账户的提前支取，须由客户填写《定期存款提前支取申请书》，并提供有效身份证件。
 8. 定期存款账户的销户，须由客户填写《定期存款销户申请书》，并提供有效身份证件。
 9. 本行定期存款账户的开立、变更、销户，均须由客户本人办理。
 10. 本行定期存款账户的开立、变更、销户，均须由客户本人携带有效身份证件，并携带《定期存款开户申请书》、《定期存款提前支取申请书》、《定期存款销户申请书》等文件，向本行提出申请。

... ..

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be answered. This involves understanding the context and the specific requirements of the task.

सुन्दर-काण्डम्—नवमः सर्गः—भाष्य-भेदः । २६८

“वसेत् सङ्ग स-पद्मेन, कुहेनाशी-विवेक स,
न तु मिथ्या-प्रतिज्ञेन म-वसेत् क्षतु-सेविना ।
जानामि शीघ्रं ज्ञातीनां सर्वं कार्येषु, राज्ञः
इत्यन्ति व्यसनेच्छेनैव ।

ज्ञानाग्निं शीघ्रं ज्ञातीनां सर्वं कार्येषु, राष्ट्रस्य,— १०
इत्यग्निं व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ।
प्रधानं साधनं वेद्यं धर्मं न मज्जने इत्यादि १८

मधानं साधनं वैद्यं धर्मं च मञ्जने रतम्
ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते, गूरुः परिभवति च ।
नित्यमन्योन्य-सङ्गटा व्यसनेष्वाततायिनः
षट्च-हृदया, शोभन्ते ।

१८

नित्यमन्योन्य-सङ्घटा व्यसनेष्वाततायिनः,
प्रथम-हृदया, घोरा, ज्ञातयो, नो भयावहाः ।
नृपते इतिभिर्, गीताः श्रोताः पद इति

नामिह नाम्यानि यस्यादि न नः पाया भयावहाः— २१
 तोराः स्वार्थ-प्रयुक्ताश्च ज्ञातयो नो भयावहाः ।
 पायं ते प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणे नो, न भयं यः । २२

धोराः स्वार्थ-प्रयुक्ताश्च ज्ञातयो नो भयावहाः ।
उपायं तं प्रवर्णयित्वा च ह्ये नो, न भयः ;
तर्हि भयेर् ज्ञाति-भयं सदा कष्टतमं मतम् ।

सभास्यं गोषु सम्यक्, सभास्यं ब्राह्मणे तपः ११
सभास्यं स्त्रीषु सभास्यं, सभास्यं यातिनो भयम् । २४

[illegible]

० ब्रह्म-विद्याः ब्रह्म-विद्यायां १० ब्रह्म-विद्यायां १० ब्रह्म-विद्यायां १० २४

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

अथ
श्री-लघु-रामायणे
युद्ध-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अवरोधः ।

तौ त्व दीर्घेण कामेन भ्रातरो राम-लक्ष्मणौ
रावचस्य पुरीं सङ्ग्रामापेक्षतरिन्दमौ ।
तां, सुरैरपि दुर्धर्यां, दृष्ट्वा, राम प्रचोदिताः,
यथा-निवेशं, सम्याद्य, अविशन्त वनौकसः ।
महायामृतारं द्वारं मीरो नृङ्गमिवोच्छ्रितम्,
रामः, महागुञ्जो, धन्वी, वरीध च सुगोप च ।
पूर्वं द्वारमघोऽरक्षन् गोमो, हरि चमू पतिः,
पङ्क्तौ दक्षिण द्वारमरक्षन्, प्रवर्गेश्वर ।
हनुमान् पश्चिम द्वारं रक्षन्, वनवान् कपिः,
मध्यं तु स्वयं गुण्यं सुधाय समतिष्ठत ।

१। दृष्ट्वा निरक्षन् निर्दोषं नृङ्गम् । 'नृङ्ग' इति । अथ ए- 'नृङ्ग' इति ।
निवेशं इति शब्दः । वनौकसः वनं गच्छन्तः वानराः । इत्यर्थः ।
२। दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा । अथ ए- 'नृङ्ग' इति ।
३। दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा । अथ ए- 'नृङ्ग' इति ।

ते गदाभिः प्रदोसाभिः शूल-शक्ति-परशुधैः
नि-लङ्घ्यन् वानरान्, घोराः, क्रययन्ताः स्वकान् पुत्रान् । ४

तथा वृक्षेर् महा-कायेः पर्वतायेय भवतः
नि-जगद्भूतानि रक्षांसि, जस्यैर् दत्तैश्च, मानराः ।

राक्षसास्त्रपरे भीमाः, धाव्यार-स्था, मञ्जी-गतान्
वानरान् भिन्दियामैश्च शक्तिभिश्च व्यदारयन् ।

मानसायापि, सं-श्रुता, राक्षसां शत्रून्, महा-बलाः,
प्राकारात् पातयामासुस्तरमाश्रित्य, सृष्टिभिः । ०

म सम्प्रहारस्तुमुलो, मांम-शोणित-वर्दसः.
रक्षणां वानराणां च सम्प्रभूवाहृतोपमः ।

युध्यतामिष तेषां तु तदा वानर-रक्षसाम्,
रविरस्य' गतो, रात्रिः प्रवृत्ता प्राण-हारिणी । ८

पथोन्म-बह-वैराणां शूराणां, जयमिच्छताम्,
मं प्रवृत्तं निशा-युद्धं तदा परम दाक्षिणम् । १०

राक्षसो ऽमोति हरयो दानरो ऽमोति राक्षसा
 पद्मोन्म' भर्तृ कर्णस्तस्मि' स्तममि दानवः । ११

[illegible]

युद्ध-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—इन्द्रजितो निर्याणम् । २००

भिन्नि दारय देहीति कर्षं विद्रावयेति च—

इत्येवं तुमुस्तः शब्दस्तस्मिन् स्तमसि शब्दवे ।

१२

कृत्वास्तिमिर-महाशास्त्रास्मिन् स्तमसि दावणे
परिपेतुः, सु-भरम्भा, भक्षयन्तो निशा चरान् ।

१३

तस्मिन् स्तमसि दुष्यारि राक्षसाः क्रोध-भूषिता
परिपेतुर्, महा-वीर्या, भक्षयन्त ब्रवङ्गमान् ।

१४

रामश्च लक्ष्मणश्चैव शरैरग्निं शिखीपमैः,
धादिग्यादिभ्यः, रक्षामि प्र-चराणि नि-जग्रतुः ।

१५

ततो भिरी-वृद्धानां घट्टानां च नि-स्वनः,
शस्त्राणां बाह्वानां च, सश्वभूषाति-दाहणः ।

१६

ततस्तौ राक्षसाः सर्वे तस्मिन् स्तमसि दावणे
राममेवाभ्यवर्तन्त, प्र-हृष्टाः, शर-वृष्टिभिः ।

१७

वयं दंष्ट्रो महा-कायस्तौ शोभौ शुक मारणौ—
एते रामेण निशितेर्, बाणैर्, गर्भं तु ताडिताः ।

१८

ये त्वग्रे राक्षसा वीरा रामस्याभिमुखे स्थिताः,
ते वि नष्टाः, समामाद्य घतङ्गा इव पावकम् ।

१९

ततः, काञ्चन शिखार्द्धं शरैराग्रे विधोषमैः,
तत् तमा रात्रिं च रामः कश्चिन् समुत्सारयत् ।

२०

इन्द्रजितुं तु दिशः सर्वा वदन् विचरन् बभौ
विध्याध तौ दास्यथो नयं हस्तं शिते शरे

२१

युद्ध-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—भीमा-विलापः । २०८

तृतीयः सर्गः—भीता-विनायः । २१

न ह्यविहं तयोर् गात्रे बभूवाद्ब्रह्मसत्त्वम्,
 मानिभिर्ब्रह्मं न चाध्वस्तमपि सृष्टम जिह्व गैः ।
 निहतो नक्षत्रः गते, दिव्यमादाय कार्मुकम्,
 भिद्य सुष्टि-परिध्वस्तं, द्वि-मृतं, वक्ष्य-रक्षितम् ।
 बाण पाताकारं रामः, पतितं पुरुषपर्यभम्
 शयानं नक्षत्रं हृद्वा, निरागो जीवितं अभवत् ।
 तृतीयः सर्गः २२

द्वितीयः सर्गः ।

मीठा विनाय ।

मीता विनाय ।
 इन्द्रजित्, तु, महा-माय, सर्व-मैत्र्य समन्वित,
 प्र विवेक पुरी लडा, लौमूतमिव भास्करः ।
 तत्र रावणमासाद्य भी अभिवाद्य, कृताञ्जलिः,
 चाक्षयसे प्रिय पित्रे,—'नि हतो राम लक्ष्मणौ' ।
 उत्पपात, ततो, हृष्टः, पुनं च परिषस्रजे
 रावणो हृद्यतां मध्ये, श्रुत्वा शत्रू निपातितो ।
 ततः पुष्पकसारीष्य भीतां त्रि जटया सह,
 रावणो स्फोरयन् लडां पताका ध्वज मानिनीम् ।
 घोषयामास भं हृष्टो, लडाया राक्षसीम्बर,—
 रामश्च लक्ष्मणश्चैव हताविन्दुजितौ ह ।

१। यः पश्यति ईश्वरं तस्य सर्वं भवति ।
यः श्रोतुं न शक्नोति सः कदापि न विदुः ।
यः चिन्तयति सः विदुः ।
यः वक्तुं न शक्नोति सः मूढः ।
यः कृतं करोति सः पुण्यवान् ।
यः कृतं न करोति सः पापवान् ।

- नाहं शोचामि भर्तारं निहतं, न च नश्ययम्,
 नात्मानं जननीं वापि, यथा शत्रून् तपस्विनीम् । १४
- मा चिन्तयति नूनं हि,—‘समाप्त व्रतमात्म-जम्,
 कदा दृष्ट्यामि काकुत्स्थं, स-सीतं, सह-नश्ययम्’ ? १५
- परिदेवयमानां तां राघवो विजटावधोत्,—
 “मा विषादं कथा, देवि ;—भर्ता हि तव जीवति । १६
- न हि कोप-परीतानि कर्ष-वीर्योत्सृजानि च
 भवन्ति अधि-योधानां सुष्ठानि, निहतं यती । १७
- हत-प्र-वीरा वि ध्वस्ता निहताश्च निरुद्यमा
 सेना भवति संघामि, हत-कार्येण नीरु कले । १८
- इय पुनर सन्धाना सुख्य-युया तरस्विनी
 सेना रक्षति काकुत्स्थो, शयानो वल-भूर्धनि । १९
- मा त्वमेवं सु-वि-स्पष्टेऽनुमानैः सुखायकैः
 न हतौ विहि काकुत्स्थावेतत् मत्तं ज्ञयीमि तं । २०
- अमृतं मोक्ष-पुत्रे मे, न च वक्ष्यामि भैषिणि,
 चारितान्-दु ख शीमत्वात् प्रविष्टामि च मे मम । २१

१६. परिदेवयमानां—विजटावधोत् १७. कथं वदति—‘मा चिन्तयति’
 १८. न हतौ विहि काकुत्स्थावेतत् मत्तं ज्ञयीमि तं । १९. मा त्वमेवं सु-वि-स्पष्टेऽनुमानैः
 सुखायकैः २०. अमृतं मोक्ष-पुत्रे मे, न च वक्ष्यामि भैषिणि, २१. चारितान्-दु ख शीमत्वात् प्रविष्टामि च मे मम ।

युव काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—वाचन निर्देशम् । ७८३

चतुर्थः सर्गः ।

वाचन निर्देशम् ।

मीदृजो वाचरो इहा, तन् वाचयं कृपया ,
प्र कृताः, मयस्तु नार्त्त, वाचनानि अथावदस्य ।

धृष्टाक्षस्तु, धनूष्यान्त्रि बालवान् वल् गृध्रं नि
कृतम्, विद्रोषयाभावा दिग, भावक इति हि ।

विद्रोष्य वाचनानां कं, कृतवान् वाचनानां क
धृष्टाक्षस्तु निरो अर्थे निरि कृतवाचनान् ।

म, विद्रोहित भावार्थं, निरि कृतम् इति हि ।
यथाग वाचनान् भूयो, निर्वाकं वचनं यत्नम् ।

वयमात्म्याय, नृ, यथाग वाचनान् कृतवान्
य वाचनो, कृतो वाचनो वाचनो वाचनो ।

म, प्र कृतम्, अहा मत्ता कृतवान्, वचनान् क
अभिद्रोष्य मत्ता वचन, कृतवान् वाचनान् ।

मीदृजं कृतम्, अहा मत्ता कृतवान्, वचनान्
निद्रोष्य वाचनानां कं निद्रोष्य वाचनानां कं

म कृतम् निद्रोष्य, अहा मत्ता कृतवान्, वचनान्
वाचनान् कृतवान् भूयो, वचनान् कृतवान्

वाचनान् कृतवान् भूयो, वचनान् कृतवान्
कृतवान् निद्रोष्य, अहा मत्ता कृतवान्, वचनान्

वाचनान् कृतवान् भूयो, वचनान् कृतवान्
कृतवान् निद्रोष्य, अहा मत्ता कृतवान्, वचनान्

वाचनान् कृतवान् भूयो, वचनान् कृतवान्
कृतवान् निद्रोष्य, अहा मत्ता कृतवान्, वचनान्

युद्ध काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—रावण निर्याणम् । १८

एवमुक्ते, तु, वचने, देवी वचनममवीत्,—

“विज्ञाप्यं शृणु, राजेन्द्र,—याचे त्वाहं, कृताघनिः । १८

मापराधय कर्तव्यो वदन्त्या मम, मानन्द ।

श्रुता मे नगरी बद्धा, श्रुता मे राघवा जताः । २०

यति प्रतापराघवस्तु दोषमावहते मङ्गत्,—

राम-भार्या मतो—सा तु रामाय प्रतिदोयताम् । २१

स-जगत्तु चर्य कृत्वा, पुत्र भ्रातृ-वधं तथा,

संग्रयं परमं गत्वा, किं जिनेन करिष्यसि ? २२

वचसा युद्ध-मिद्विस्तु—हन्ति वा हस्यते ऽपि वा ।

तस्माद् युद्धं न रोचेत,—सन्धिं कुर्व, दशानन ।” २३

तस्यास्ताद् वचनं श्रुत्वा प्रियाया, राक्षसिन्दुरः,

हस्तो मग्दोदरीं बद्धा, वाक्पमेतदुवाच ह,— २४

“त्वयाहं, हित काङ्क्षिष्या, वचो यदभिभाषितः,

न तन् ममसि मे, देवि, प्र विवशामिष्यं, प्रिये । २५

देवान् जित्वा वचो पूर्वमनुबोदम-दानवान्,

प्रथमं मानुषं कल्याद्, वानरं च समाश्रित । २६

राघवान् घातयित्वा, तु जह्यां मग्दोदरं सर्वतः,

राघव प्र-थमं कल्याद् धीम बोध दवावत । २७

राघव प्र-थमं कल्यान् मूर्ध्नि स्थित्वा तु दृष्टिनाम् ?

मा कृत्वा हृदि मन्त्राय न कथिष्य दृष्टि कृते । २८

१८. १. देवी वचो ममवीत् २. १८. २. वचने ३. देवी वचनममवीत् ४. १८. ३. विज्ञाप्यं ५. १८. ४. याचे ६. १८. ५. कृताघनिः ७. १८. ६. मापराधय ८. १८. ७. कर्तव्यो ९. १८. ८. वदन्त्या १०. १८. ९. मानन्द ११. १८. १०. श्रुता १२. १८. ११. मे १३. १८. १२. नगरी १४. १८. १३. बद्धा १५. १८. १४. श्रुता १६. १८. १५. मे १७. १८. १६. राघवा १८. १८. १७. जताः १९. १८. १८. यति २०. १८. १९. प्रतापराघवस्तु २१. १८. २०. दोषमावहते २२. १८. २१. मङ्गत् २३. १८. २२. राम-भार्या २४. १८. २३. मतो २५. १८. २४. सा २६. १८. २५. तु २७. १८. २६. रामाय २८. १८. २७. प्रतिदोयताम् २९. १८. २८. हन्ति ३०. १८. २९. वा ३१. १८. ३०. हस्यते ३२. १८. ३१. ऽपि ३३. १८. ३२. वा ३४. १८. ३३. तस्माद् ३५. १८. ३४. युद्धं ३६. १८. ३५. न ३७. १८. ३६. रोचेत ३८. १८. ३७. सन्धिं ३९. १८. ३८. कुर्व ४०. १८. ३९. दशानन ४१. १८. ४०. ॥”

गुह बाण्डम्—पहमः सर्गः—बाण्डव्य गुहम् । १८७

ततो जगदीः ब्रह्मा ब्रह्मज्ञा,
निष्कृष्य, तद् वातर मेभ्यमुपम्,
बभूवन्, चादय मेव हर्षन्,
महागोवाधः पृथिवीं, ददम् ।

पञ्चमः सर्गः ।

राज्यस्य दुःखम् ।

मद वाचमानोऽस्मति व वषट्म्
 धानोऽथ वामो, १ मर-तुष्य दपः
 विभीषर्ष, मल-धृतां वरिष्ठम्,
 उवाच, ग्रेवाच गतो मन्वाभा,—
 *नामा-मन्वाभा

नामा-पताका ध्वज-शक्त सुटं,
प्रामाणि शूलायनि चक्र सुटम्,
खण्डेदम-चोभ्यम भांड भैरवं,
नारंगद्व राजोपम नाम सुटम् ?

ततः स, रामाय वषां निगम्य,
विभाषण, शक्त समान-वीर्यं,
मगन रामाय वल प्रयोवान्,

दुरामदान् राक्षसपुत्रान्,—

[illegible]

४. लालक बाग — लालकबाग / कृष्ण लालक / बाग, ठीकाना १. बाग

द्वय वाच्यम्—द्वयस्य वाच्यं—वाच्यस्य द्वयम् । १८

१. श्री १०० वरुण विद्यालय
 २. श्री १०० वरुण विद्यालय
 ३. श्री १०० वरुण विद्यालय
 ४. श्री १०० वरुण विद्यालय
 ५. श्री १०० वरुण विद्यालय
 ६. श्री १०० वरुण विद्यालय
 ७. श्री १०० वरुण विद्यालय
 ८. श्री १०० वरुण विद्यालय
 ९. श्री १०० वरुण विद्यालय
 १०. श्री १०० वरुण विद्यालय

सदैव काकाजी मुन्हा दिवा ।
 खडे। अनुमान, कचरो, बिबेदीं,
 गळेंदुभाळाप, निवि दकार्म,
 लबाळा की हुं भावराय-नामा ।
 सदैव सायासि माये ।

सर्वत्र वाचाभिः प्रवीणं सुतं,
यत्नाधिकं दातव्यं मुनेषु वदम्.
एवं जगन्नाथ किं भाग्यमुदयो,
जगन्नाथो इति नमः सर्व-धर्मिभ्यः ।

यथैव, नाना विधं चोदयते,
 व्याघ्रोऽपि नारीन्तु चारीन्तु बभूवुः
 भुजेन हता, हन्तेति विद्वान्मते,
 भो इयं सु-दहो, विनितादि समु. ।

१।

२।

३।

४।

५।

६।

७।

८।

९।

१०।

११।

१२।

१३।

१४।

१५।

१६।

१७।

१८।

१९।

२०।

२१।

२२।

२३।

२४।

२५।

२६।

२७।

२८।

२९।

३०।

३१।

३२।

३३।

३४।

३५।

३६।

३७।

३८।

३९।

४०।

४१।

४२।

४३।

४४।

४५।

४६।

४७।

४८।

४९।

५०।

५१।

५२।

५३।

५४।

५५।

५६।

५७।

५८।

५९।

६०।

६१।

६२।

६३।

६४।

६५।

६६।

६७।

६८।

६९।

७०।

७१।

७२।

७३।

७४।

७५।

७६।

७७।

७८।

७९।

८०।

८१।

८२।

८३।

८४।

८५।

८६।

८७।

८८।

८९।

९०।

९१।

९२।

९३।

९४।

९५।

९६।

९७।

९८।

९९।

१००।

युव-काण्डम्—पञ्चमः सर्गः—रावणस्य युद्धम् । २८१

यो ऽसौ, किराटी, ज्वलनोऽज्वलाब्धो,
महेन्द्र-विम्बोपम-भीम-रूपः,
महेन्द्र-वेवसत दर्प-हन्ता,
रक्षो-ऽधिपः श्री ऽपमुपैति, वृष्टः ।”

१७

विभीषण-वचः श्रुत्वा, रावणं प्रति भाषितम्,
प्राप्तुं वाच ततो रामो विभीषणमिदं वचः—
“एवो दीप्तो महा-नेत्रा रावणो राक्षसाधिपः,
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो, रश्मिभिर् भाति, वीर्यवान् ।
न व्यक्तं जल्पते चाप्य कपं निजः-भ्रमन्वितम् ।
दैत्य-दागव-वीराणां वपुरैव-विधं किम् ।

१८

२०

यादृशं राक्षसीन्द्रस्य वपुरैतद् वि राजते,
तथैवास्मानु-गास्तुत्याः पुत्राः पौत्रास्तथानु-जाः ।

२१

सर्वे पर्वत उड्ढायाः, सर्वे विज्जान्त-योधिनः,
सर्वे दीप्तायुध धरा योधायास्य महोज्जसः ।

२२

भाति राक्षस-राजो ऽयं प्रदीप्तैर् भीम विक्लमैः
योधै परिहतो, भुतैर् देहवह्निरिषाम्नाक ।”

२३

एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय, वीर्यवान्,
लज्जयामु-चरन्त्यास्यो, समुद्धृत्य शरोत्तमान् ।

२४

राजसम् — चण्ड उड्ढम् । २८१ तमः सर्गः । १० काण्डम्—युद्धम्
२० वचम् — एष वचनमस्य वचः २० “वज्रान् शोधयन् विज्जानन् । (१५६४)
२३ वचः — वचः २३ । अत्रास्मात् मनुष्यः ।

दुष्ट काण्डम्—एकम अर्धं—रावणस्य दुष्टम् । १८७

शिरसा काण्डाच्छ, वि हृष्ट काण्डाः
स दुष्टदुष्टं प्रति वाचमस्तुम् ।
नै वाचमस्तुमिदमिति वाच्यम्
मिच्छा निवेष्टुम्, सुवि, भोग-दया । १८८

महात् भोमिद्विह दोग-मन्त्रो,
विस्वास्तुम् अमुर प्रमिदम्,—
“वाच्यम्, मां दोग-मन्त्रो—
न वाचमस्तुम् प्रतिदोग-मन्त्रो ।” १८९

स, एवमुक्तः, सुविमन्त्रः अमन्त्रं
रक्षोऽधिपः सप्त दोग-मन्त्रो, सु पुष्टम् ।
मन्त्रो, अमन्त्रः काण्ड-विमन्त्रो पुष्टम्
विमन्त्रो वाच्यम्, निमिद्विह, सु-पुष्टम् । १९०

स अमन्त्रवाच्यो मन्त्रो, मिमांसायां,
मन्त्रो-वच्यमिति तुल्य विमन्त्रो,
मन्त्रो वाच्यम्, अमन्त्रं मन्त्रायां,
मन्त्रं रक्षोऽधिपमन्त्रं वच्यम् । १९१

स मन्त्रं प्र विमन्त्रे निमिद्विह, सु-पुष्टम्,
मिमांसा ततो अमन्त्रमात्रवाच्यम्
मन्त्रं वाच्यमिति मन्त्रं प्रमिद्विह
अमन्त्रं दोग-मन्त्रो मिमांसा । १९२

मिमांसाः १९२-मन्त्रं १९२ : पुष्टम्—वाच्यम् मन्त्रं वाच्यम् ।
मन्त्रं—मन्त्रं वाच्यम् । विमन्त्रम् : १९२ : अमन्त्रम्—मन्त्रम् ।

स लक्ष्मणो, रावण-सायकातंशः,
 चक्षाल, चापं शिथिलं प्र-मृष्ट्य ;
 पुनश्च संज्ञां प्रतिनम्य लक्ष्मणां,
 चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्र-शयोः ।

१५

तं लक्ष-चापं, त्रिभिराजधान
 वाणैस्तदा दाशरथिः, शितामैः ।
 स, सायकातौ, विवचाल राजा,
 लक्ष्मणा च संज्ञां पुनराससाद ।

१६

स, लक्ष-चापः, शर-पीडिताङ्गः,
 स्वेदाद्र-गात्रो, श्वधिरावसिक्तः,
 जघाह शक्तिं, समर-प्र-चण्डां,
 स्वयम्भु-दत्तामय देव-यत्नुः ।

१७

स तां, वि-धूमानल-सचिकायां,
 वि-प्रासनीं वामर-यूथ-पानां,
 चित्तेप शक्तिं, तरसा ज्वलन्तीं,
 सोमित्रये राक्षस-राष्ट्र-नाथः ।

१८

तां, दीप्यमानां, रघु-नन्दनस्तदा
 जघान बाणैरनल-प्रकाशैः ;
 तथापि सा, तस्य, विवेश शक्तिं
 भुजाम्तरं दाशरथेर, विशासा ।

१९

१५ । लक्ष्मणः—सटनः । १६ । लक्ष चापम्—लक्ष-वन्धनम् । १८ । वि-धूमानल-
 सचिकायां—धूम-हीन शक्तिं यद्वशीभूतः । तस्या—देव-वन्धनम् । १९ । अनल-प्रकाशैः
 —अग्निवत् दीप्यमानैः । भुजाम्तरम्—भुजयोः (बाणयोः) अन्तरम् (मध्य-देशम्) ।

युद्ध-काण्डम्—पञ्चमः सर्गः—रावणस्य युद्धम् । १८४

वि-संघं पतितं दृष्ट्वा भीमिभिः, राक्षसिधरः
पवतीर्य रथात् तूर्णमभिदुदाव सज्जयम् ।

४०

सज्जयं तु ततः, श्रीमान्, जिहृषन्तः, न मावति
राजधानोरसि, व्यूढे, वयस्कस्येन मुष्टिना ।

४१

तेन मुष्टि-प्रहारिण रावणो, भीम-विक्रमः,
जानुध्यामगमद् भूमिं, सुमोह च पचाल च ।

४२

हनुमानयि निजस्त्री सज्जयं शम्भुसज्जयम्
पालयद् राक्षसाभ्यासे, बाहुभ्यां परियुग्य वै ।

४३

निपातित-महा-वीरां वानराणां महा-बभूवुः
दृष्ट्वा, रामो रथे तस्मिन्मभिदुदाव रावणम् ।

४४

तस्याभिमङ्गल्य, रथं स-चक्रं

माग्नं, ध्वजं चाप महा-पताकम्,
द्वयं मितं तस्य, न रक्ष्य दण्डं,

रामः स विच्छेदयन्, गिताये ।

४५

चर्चन्तु यत्र तरसा जघान

बाणेन, वज्राग्नि सन्निधेः ।

न राम बाणाभिहतो, व्यघातय

पचाल चाप च सुमोह, दौनः ।

४६

१ । जिहृषन्तः—इहोन्मत्तमानः ।

२ । व्यूढः—विपक्ष स्थित इति च ।

३ । सज्जयं—सज्जयम् ।

४ । सज्जयम्—सज्जयम् ।

५ । सज्जयम्—सज्जयम् ।

म, विह्वलं तं च भूमौष्य, रामः
 समाददे दीप्तमयार्ध-चन्द्रम् ;
 तेनार्क-वर्णं, महमा, किरोटं
 चिच्छेद रत्नोऽधिपतेर्, महात्मा । ४०

तं निर्विषाग्नी-विष भविकाग्रं,
 शान्ताधिपं सुर्यमिषाप्रज्ञाग्रम्,
 गत-त्रिपु, कृत-किरोटि-मौलिं,
 प्रस्थाह रामो युधि राक्षसेन्द्रम्,— ४१

“कृतं त्वया कर्म महत् सु-दुष्करं,
 हत-पथीरथ कृतस्ययाहम् ।
 तस्मात् परित्राण्तामिष प्र वशम्,
 न त्वा शरैर्, क्षुण्णं पथं गयामि ।” ४२

म, पथमुत्थो, हत-मान-दर्पो,
 निहत-चापो, निहताग्र शूतः,
 मोक्षार्दितः, कृत महः किरोटो,
 विवेग मही महमा, गत-पथीः । ४३

तस्मिन् प्र विष्टे रत्नो चरेगो,
 महा बभे दानव देव-गणो,
 हरीन् वि गन्धाम्, मह भस्मभिन्,
 सञ्चार रामः परमाहवापे । ४४

४०. महत्मा — महः मही । ४१. निर्विषाग्नी — अग्नि-विष-हर्त्रा । ४२. तस्मात् परित्राण्तामिष प्र वशम् — तस्मात् परित्राण्तामिष प्र वशम् । ४३. निहताग्र शूतः — निहताग्र शूतः । ४४. सञ्चार रामः परमाहवापे । ४५. सञ्चार रामः परमाहवापे । ४६. सञ्चार रामः परमाहवापे । ४७. सञ्चार रामः परमाहवापे । ४८. सञ्चार रामः परमाहवापे । ४९. सञ्चार रामः परमाहवापे । ५०. सञ्चार रामः परमाहवापे । ५१. सञ्चार रामः परमाहवापे । ५२. सञ्चार रामः परमाहवापे । ५३. सञ्चार रामः परमाहवापे । ५४. सञ्चार रामः परमाहवापे । ५५. सञ्चार रामः परमाहवापे । ५६. सञ्चार रामः परमाहवापे । ५७. सञ्चार रामः परमाहवापे । ५८. सञ्चार रामः परमाहवापे । ५९. सञ्चार रामः परमाहवापे । ६०. सञ्चार रामः परमाहवापे । ६१. सञ्चार रामः परमाहवापे । ६२. सञ्चार रामः परमाहवापे । ६३. सञ्चार रामः परमाहवापे । ६४. सञ्चार रामः परमाहवापे । ६५. सञ्चार रामः परमाहवापे । ६६. सञ्चार रामः परमाहवापे । ६७. सञ्चार रामः परमाहवापे । ६८. सञ्चार रामः परमाहवापे । ६९. सञ्चार रामः परमाहवापे । ७०. सञ्चार रामः परमाहवापे । ७१. सञ्चार रामः परमाहवापे । ७२. सञ्चार रामः परमाहवापे । ७३. सञ्चार रामः परमाहवापे । ७४. सञ्चार रामः परमाहवापे । ७५. सञ्चार रामः परमाहवापे । ७६. सञ्चार रामः परमाहवापे । ७७. सञ्चार रामः परमाहवापे । ७८. सञ्चार रामः परमाहवापे । ७९. सञ्चार रामः परमाहवापे । ८०. सञ्चार रामः परमाहवापे । ८१. सञ्चार रामः परमाहवापे । ८२. सञ्चार रामः परमाहवापे । ८३. सञ्चार रामः परमाहवापे । ८४. सञ्चार रामः परमाहवापे । ८५. सञ्चार रामः परमाहवापे । ८६. सञ्चार रामः परमाहवापे । ८७. सञ्चार रामः परमाहवापे । ८८. सञ्चार रामः परमाहवापे । ८९. सञ्चार रामः परमाहवापे । ९०. सञ्चार रामः परमाहवापे । ९१. सञ्चार रामः परमाहवापे । ९२. सञ्चार रामः परमाहवापे । ९३. सञ्चार रामः परमाहवापे । ९४. सञ्चार रामः परमाहवापे । ९५. सञ्चार रामः परमाहवापे । ९६. सञ्चार रामः परमाहवापे । ९७. सञ्चार रामः परमाहवापे । ९८. सञ्चार रामः परमाहवापे । ९९. सञ्चार रामः परमाहवापे । १००. सञ्चार रामः परमाहवापे ।

दुष्ट-काण्डम्—षष्ठमः सर्गः—भाषा भौता ।

वाचाभिधाता एवमिहाद्य भौतान्

मया महापथ्य मनाः महस्य ।

प्रच्छादयत्येव वि वाचमिन्द्र

सर्वा दिशः वायक-दृष्टि-कामैः ।"

ततस्तु नाविन्दन्तिनो इत्य कामैः

कमुवतुस्तत्र तदा वि शप्तो ।

न, वाचयो नो बलिनो वि वाच,

ननाद कर्षाद् युधि वाचमिन्द्र ।

षष्ठमः सर्गः ।

भाषा भौता ।

कत्वा कुरी वय-स्या तु भौता भाषामदी, तत-

वानवाभितुषां इत्यन्तु वच वच विमार्दः ।

क्रोशन्ती वाम वाभति भौता भाषामदी, तदा,

शित धारिच धाहंन ता कथामिन्द्राजित् कथम् ।

एवं भौता तदा वता शक जित् वाचकाक क

प्र कृष्टा, वयमाख्याय वि ननाद भवा अमम

वमिषतुष तदला वाकमान् वानवचभा

दिविवाय वनमनामवयव भवाकृष्ट

१. १०० १०० १०० १०० १००

२. १०० १०० १०० १०० १००

३. १०० १०० १०० १०० १००

४. १०० १०० १०० १०० १०० १०० १०० १०० १०० १००

युव-काण्डम्—पट्टमः सर्गः—माया-सीता ।

कथयन्तं तु सोमिषिं भविष्यै, विभीषणः
पुष्कलायमिदं वाक्यं स-संज्ञं राममवधीत्—
“अभिप्रायं वि-जानामि रावणस्य दुरात्मनः
सीतां प्रति, महा-बाहो—न स तां चातयिष्यति ।
सद्यमानो हिताये हि वाय्ववेद् धर्म-संज्ञितम्
वेदेहीमुत्सृज्येति, न च तत् कृतवान् वचः ।
नेव दानेन मानेन न भेदेन—कुतोऽन्यथा ?—
मया सा द्रुमस्येन राघवेन, नरपंथ ।
यदा तु चतु संघाममुपायाति स रावणिः,
चैत्यो निकुञ्जिना नाम, तत्र गत्वा प्रतिवर्ते ।
दुतवानन्विहोषं वै, देवैरपि स वासवैः
भवत्य-जैः संघामे कलवान् रावणात्मजः ।
तेन ह्य-निमित्तं तु नूनं माया प्रयतिता
विप्रमनिष्यता तत्र वानराणां पराक्रमे ।
निकुञ्जिनायां, काकुत्स्थ, स लुहोति, न समयः ।
स बलादात्र गच्छामो यावत् तम् न समाप्यते ।
स्वजं, नर शाहं, मिथ्या बलापमागतम्
कथय संवदायामि सद्य संघानुकुञ्जिभिः

११

१४

१७

१८

१९

२०

२१

११ दण्डार्द्धम् २४-२५०० १२ दण्डार्द्धम् २५०० १३ दण्डार्द्धम् २५०० १४ दण्डार्द्धम् २५०० १५ दण्डार्द्धम् २५०० १६ दण्डार्द्धम् २५०० १७ दण्डार्द्धम् २५०० १८ दण्डार्द्धम् २५०० १९ दण्डार्द्धम् २५०० २० दण्डार्द्धम् २५०० २१ दण्डार्द्धम् २५०० २२ दण्डार्द्धम् २५०० २३ दण्डार्द्धम् २५०० २४ दण्डार्द्धम् २५०० २५ दण्डार्द्धम् २५०० २६ दण्डार्द्धम् २५०० २७ दण्डार्द्धम् २५०० २८ दण्डार्द्धम् २५०० २९ दण्डार्द्धम् २५०० ३० दण्डार्द्धम् २५०० ३१ दण्डार्द्धम् २५०० ३२ दण्डार्द्धम् २५०० ३३ दण्डार्द्धम् २५०० ३४ दण्डार्द्धम् २५०० ३५ दण्डार्द्धम् २५०० ३६ दण्डार्द्धम् २५०० ३७ दण्डार्द्धम् २५०० ३८ दण्डार्द्धम् २५०० ३९ दण्डार्द्धम् २५०० ४० दण्डार्द्धम् २५०० ४१ दण्डार्द्धम् २५०० ४२ दण्डार्द्धम् २५०० ४३ दण्डार्द्धम् २५०० ४४ दण्डार्द्धम् २५०० ४५ दण्डार्द्धम् २५०० ४६ दण्डार्द्धम् २५०० ४७ दण्डार्द्धम् २५०० ४८ दण्डार्द्धम् २५०० ४९ दण्डार्द्धम् २५०० ५० दण्डार्द्धम् २५०० ५१ दण्डार्द्धम् २५०० ५२ दण्डार्द्धम् २५०० ५३ दण्डार्द्धम् २५०० ५४ दण्डार्द्धम् २५०० ५५ दण्डार्द्धम् २५०० ५६ दण्डार्द्धम् २५०० ५७ दण्डार्द्धम् २५०० ५८ दण्डार्द्धम् २५०० ५९ दण्डार्द्धम् २५०० ६० दण्डार्द्धम् २५०० ६१ दण्डार्द्धम् २५०० ६२ दण्डार्द्धम् २५०० ६३ दण्डार्द्धम् २५०० ६४ दण्डार्द्धम् २५०० ६५ दण्डार्द्धम् २५०० ६६ दण्डार्द्धम् २५०० ६७ दण्डार्द्धम् २५०० ६८ दण्डार्द्धम् २५०० ६९ दण्डार्द्धम् २५०० ७० दण्डार्द्धम् २५०० ७१ दण्डार्द्धम् २५०० ७२ दण्डार्द्धम् २५०० ७३ दण्डार्द्धम् २५०० ७४ दण्डार्द्धम् २५०० ७५ दण्डार्द्धम् २५०० ७६ दण्डार्द्धम् २५०० ७७ दण्डार्द्धम् २५०० ७८ दण्डार्द्धम् २५०० ७९ दण्डार्द्धम् २५०० ८० दण्डार्द्धम् २५०० ८१ दण्डार्द्धम् २५०० ८२ दण्डार्द्धम् २५०० ८३ दण्डार्द्धम् २५०० ८४ दण्डार्द्धम् २५०० ८५ दण्डार्द्धम् २५०० ८६ दण्डार्द्धम् २५०० ८७ दण्डार्द्धम् २५०० ८८ दण्डार्द्धम् २५०० ८९ दण्डार्द्धम् २५०० ९० दण्डार्द्धम् २५०० ९१ दण्डार्द्धम् २५०० ९२ दण्डार्द्धम् २५०० ९३ दण्डार्द्धम् २५०० ९४ दण्डार्द्धम् २५०० ९५ दण्डार्द्धम् २५०० ९६ दण्डार्द्धम् २५०० ९७ दण्डार्द्धम् २५०० ९८ दण्डार्द्धम् २५०० ९९ दण्डार्द्धम् २५०० १०० दण्डार्द्धम् २५००

युद्ध-काण्डम्—नवमः सर्गः—इन्द्रजिह्व-वधः ।

न जातित्वं, न भ्रातृत्वं, न जातिस्तव, दुर्मते,
प्रमाणं ; न च भौह्यदे, न धर्मो, धर्म-दूषक ।
शोचस्त्वमसि, दुर्वदे, निन्दनीयस्य साधुभिः,
यस्य स्व-जनमुत्सृज्य पर-मृत्युत्वमागतः ।*

कुहेनेन्द्रजिता वाक्य पश्य रावणानु-जः
सहः, पिदध्यः पुर्वेण, प्रत्युवाच विभीषणः,—

“अज्ञानचित्तं मच्-क्षीमं, किं त्वमेव त्रयीषि माम्,
राक्षसेन्द्र-सुतानार्य, पश्य, त्यक्त-गौरवः ?

कुले यद्यपि जातोऽहं रक्षसां पाप-कर्मणाम्,
गुणो यः प्रथमो नृणां तन्मि मीक्षतम-राक्षसम् ।

हरयं च पर-स्नानां, पर-दाराभिमर्षणम्,
महर्षीणां वधो घोरः, सर्व-देवेषु विषहः,

एते दोषास्तव पितुर, जीवितेऽप्यर्थं नाग्रयाः—
नैवाक्षीयं पुरी सहा, नैव त्वं, न च तं पिता ।

बहस्यं काम-पाशिन—भूहि त्वं यद् यदिच्छसि ।
पुध्यस्य नर देवेन लक्ष्येण, रणे सह ।”

विभीषण पश्य तुत्या रावणि-कोपमूर्च्छितम्,
उवाच, परम-क्रुह, मौमिक्षि स विभीषणम्,—

१० नि - काम-भ्रमात्, इत्यादि । ११ स काम-भ्रम
१२ काम-भ्रम- इत्यर्थः । १३ स काम-भ्रम
१४ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । १५ स काम-भ्रम
१६ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । १७ स काम-भ्रम
१८ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । १९ स काम-भ्रम
२० स काम-भ्रम- इत्यर्थः । २१ स काम-भ्रम
२२ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । २३ स काम-भ्रम
२४ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । २५ स काम-भ्रम
२६ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । २७ स काम-भ्रम
२८ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । २९ स काम-भ्रम
३० स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ३१ स काम-भ्रम
३२ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ३३ स काम-भ्रम
३४ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ३५ स काम-भ्रम
३६ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ३७ स काम-भ्रम
३८ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ३९ स काम-भ्रम
४० स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ४१ स काम-भ्रम
४२ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ४३ स काम-भ्रम
४४ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ४५ स काम-भ्रम
४६ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ४७ स काम-भ्रम
४८ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ४९ स काम-भ्रम
५० स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ५१ स काम-भ्रम
५२ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ५३ स काम-भ्रम
५४ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ५५ स काम-भ्रम
५६ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ५७ स काम-भ्रम
५८ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ५९ स काम-भ्रम
६० स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ६१ स काम-भ्रम
६२ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ६३ स काम-भ्रम
६४ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ६५ स काम-भ्रम
६६ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ६७ स काम-भ्रम
६८ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ६९ स काम-भ्रम
७० स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ७१ स काम-भ्रम
७२ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ७३ स काम-भ्रम
७४ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ७५ स काम-भ्रम
७६ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ७७ स काम-भ्रम
७८ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ७९ स काम-भ्रम
८० स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ८१ स काम-भ्रम
८२ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ८३ स काम-भ्रम
८४ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ८५ स काम-भ्रम
८६ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ८७ स काम-भ्रम
८८ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ८९ स काम-भ्रम
९० स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ९१ स काम-भ्रम
९२ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ९३ स काम-भ्रम
९४ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ९५ स काम-भ्रम
९६ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ९७ स काम-भ्रम
९८ स काम-भ्रम- इत्यर्थः । ९९ स काम-भ्रम
१०० स काम-भ्रम- इत्यर्थः ।

युव-काण्डम्—दशमः सर्गः—भाव शब्दजलम् ।

म, कृताग्रद, अग्रदृष्ट्या वयात्, घटित भारदः,
मर-वर्षेण मीमिक्षिम् अभ्यवर्षत शर्ववि ।
मीमिक्षिरघ, मं क्रुहः, मन्दधेऽर्धं सु-दादयम्—
असुराक्षमसो युद्धे शर्वविर् अग्रजम् तदा ।
अथार्ध मार्गं चेतु मन्दधे शर्ववाजम् ज,
कृताग्रम सम स्वर्ग, सु-पर्वार्ध, सु मंस्थितम् ।
"धर्मात्मा सत्य मन्थव रामो दाशरथिर् यथा,
योदधि चाग्रनि हन्तस्तर्धमं कहि शक्तमम्"—
रत्नज्ञा शर्वमाकर्षाद् विज्ञाप, तम निष्ठ गम्,
मध्यधः, मन्दधे वीरः, मयर्जन्तुजितं प्रति ।
म गिर, म गिरस्तार्ध, भीमं स्वकिम पुण्यम्
म मय्येन्दुजितं कायात्, घातयामास भु तले ।

दशमः सर्गः ।

भाव शब्दजलम् ।

मि म विह पुती जहा- कृत ईशा निहा यथा,
निहत कवचा दीना प्रहार कर्त्तव्य यथा —
म इति मर, वि मयमाः शया म शर्ववि तदा
मय्येन्दु जत मय्येन्दु शर्ववादावर्षादि

१० यथा मय्येन्दु शर्ववादावर्षादि
११ यथा मय्येन्दु शर्ववादावर्षादि
१२ यथा मय्येन्दु शर्ववादावर्षादि
१३ यथा मय्येन्दु शर्ववादावर्षादि
१४ यथा मय्येन्दु शर्ववादावर्षादि

पद देव-गवाः, सर्वं भोक्त-पाप्माः, महर्षिभिः,
निहतं त्वी रचे हृदा, सुखं स्वप्नान्ति, निर्भंष्टाः । ११

पथ सोकाश्रयः, छातृणां धृतिवी च स-मानता,
एकेनेन्द्रजिता जीना, शून्येव प्रतिभाति धि । १२

यद्य नैर्घत-काम्यानां श्रीधाम्यभाः-पुरि रवम्,
करेण-मुहुस्त यथा, नदतो गिरि-गह्वर । ६२

यौवराज्यं च भद्रा च राक्षसैश्चर्यमिव च,
मातरं मां च भार्यी च—इति गतोऽसि विद्याय नः १ ६४

मम नाम, त्वया, बौद्ध, गतस्य मम-सादनम्,
मैत्र-कार्याणि कार्याणि । विपरीतं हि वर्तते । ६५

मम येनमनुहृतं कथान् त्वय्यसि जीवितम् ?
एवं च विमलधरे, साधु मैत्री, सुमोह ये ।

तं श्रीह-गतमासीनं, राक्षसं राज्यसाधिवम्.
आविश्य महान् कोपः, पुनः व्यसनं सन्धयः । १०

धर्मोऽयं सारथी बुद्ध्या, भीतां हन्तुमवस्थितः,
दौर्मान्, दौर्ज-मनाः, सर्वं क्षामुदात्त निशा वरान्,— १८

‘मायया, मम वशेन, वज्रनाथे वनौकसाम्,
प्रतिमां महर्षीं जप्त्वा भोक्तव्यमिति दक्षिणा । १८

[illegible]

१३ : दशमं द्वादशं त्रयोदशं चतुर्दशं पञ्चदशं षड्दशं

[illegible]

युव-काण्डम्—एका-दशः सर्गः— शक्ति-निर्भेदः ।

अभ्युत्थानं च युवायै क्षण-पक्ष चतुर्दशीम्
लत्वा, निर्याप्तमावाप्त्वा, विजयाय, बभेरे हतः ।
निःसंशयं, शरी भन्वी, रवे, स्वन्दनमाश्रितः,
इत्वा दामरधिं रामं, पुनः प्राप्तामि मैथिलीम् ।
एवमुक्त्वा तु, तद् रक्षो, वन्तात् भंग्य, वीर्यवान्
अपाकर्षत वेदेष्टाः सकामाद् राक्षसीश्वरम् ।
समवेष्ट च वेदेष्टा दधं, सर्व-गुणान्वितम्,
ननामोक-पदे शेषो राक्षसश्च, दुरात्मनः ।

एका-दशः सर्गः ।

शक्ति-निर्भेदः ।

पार्तानां राक्षसीनां च रक्षसां च, शक्तिं शक्तिं,
राक्षसः, कर्तुं मये, यथाव परिदेवितम् ।
एव वलं अयितं दृष्ट्वा, समय, च सुहृद्-गणम्,
सुतां च तान् वि मि हतान्, शक्त-तुल्य पराक्रमान्,
दीर्घमुखां च निगच्छ, मुञ्जते ध्यानमाश्रित
बभूव परम क्रुद्धो राक्षसो भाम-दर्शन ।

१. समयः २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

युद्ध-काण्डम्—एकादशः सर्गः—शक्ति निर्भेदः ।
विद्यापत्नेः यत प्रोभिः

भिविष्यामेः यत प्रोभिरन्योरपि तथापुधैः,
यानयत् च वसाध्यसो राघवसाम् रावणाघया ।
तु इष्टा विनर्दन्तो, भिविष्यामेः

धानयश्च व वसाध्यसो राघसान् रावणाग्रया
 ते तु हृष्टा विन्दन्तो, भिन्दन्त इव मेदिनीम्,
 निर्ययुः सङ्गिता वीराः सर्वे संस्वस्त-जीविताः ।
 पथ प्र-जविताग्नेन रणेन

पय प्र-जविताग्नेन रयेन, न महा-रयः
निर्णयौ तेन यत्नौ

हारीश निर्ययो तेन यत्र तौ राम-सख्यौ ।
ततो नष्ट-प्रभः सख्यौ नि

ततो नष्ट-प्रभः सूर्यो, दिवसं तिमिरावृता,
घोरं विनेदुर मिथ्याय, सञ्जवांस य मीदिनो ।

वयस्य बधिरं देवः प्रापन्नस्य मुरगाः पवि.
धने इत्यन्यपत्तद्व्यभो दिने

धमे इम्य न्यपतद् व्यधो, विनेदुश्च चागिर्व शिवाः ।
तस्य निष्पततो युधे, दशपीवस्य रक्षमः ।
रक्षे निधन-शमीनि हृत्पदो

तस्य निष्पततो युद्धे, दशपीवस्य रक्षमः
रक्षे निधन-शमीनि रुपास्तानि जग्निरे ।
ममत्र च महा-...

ममन्व च महा-कायान् वानरान् राक्षसाधिपः,
युगान्त-वातः, महमा प्र-हृष्टः, स्थिति-कानिव ।
ते, इदिता निमित्तैर् वापै

नै, इतिता निमित्तेर वापै, कोशमो, वि-म-दुदु-
पावकाधि-ममाविष्टा यथा मागा मदा-वने ।

११। अतः श्री— अतः श्रीतु कृतवाना श्रीतु कृतक-शक्तिना दिति ' इति अत्रिवाच
 १२। अतः श्रीतु कृतवाना श्रीतु कृतक-शक्तिना दिति ' इति अत्रिवाच
 १३। अतः श्रीतु कृतवाना श्रीतु कृतक-शक्तिना दिति ' इति अत्रिवाच
 १४। अतः श्रीतु कृतवाना श्रीतु कृतक-शक्तिना दिति ' इति अत्रिवाच
 १५। अतः श्रीतु कृतवाना श्रीतु कृतक-शक्तिना दिति ' इति अत्रिवाच
 १६। अतः श्रीतु कृतवाना श्रीतु कृतक-शक्तिना दिति ' इति अत्रिवाच
 १७। अतः श्रीतु कृतवाना श्रीतु कृतक-शक्तिना दिति ' इति अत्रिवाच
 १८। अतः श्रीतु कृतवाना श्रीतु कृतक-शक्तिना दिति ' इति अत्रिवाच
 १९। अतः श्रीतु कृतवाना श्रीतु कृतक-शक्तिना दिति ' इति अत्रिवाच
 २०। अतः श्रीतु कृतवाना श्रीतु कृतक-शक्तिना दिति ' इति अत्रिवाच

युद्ध-काण्डम्—एका दशः सर्गः—शक्ति निर्मदः । ११८

तं सुमोचयिषुर् वीरयापमात्राय, सत्प्रथः

रावचं शक्ति-इत्यां तं शर-वर्षैरवाकिरत् ।

कीर्यमाणः शरोधेन विद्यतेन महाकामा,

न प्रवर्तुं मनसक्ते, वि-भूषी-क्षत विक्रमः ।

मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा सत्प्रथेन, न रावचः

सत्प्रथाभिमुखस्तित्तिदं वचनमब्रवीत्,—

“मोक्षितस्तो वस-प्राची पक्षादेव विभीषणः,

वि-मुच्य राक्षसं तस्मात् त्वयि शक्तिः पतिष्यति ।”

इत्येवमुक्त्वा, तां शक्तिमद-चक्ष्णां, महा स्वनाम्,

रावचः, परम क्रुद्धम्, विधेयं च जनाद च ।

ततो रावच-वेगेन च दूरमवगादया

शतया निर्भिन्न हृदयः, पपात धुवि सत्प्रथः ।

तदवस्थं, समीप-स्थी, सत्प्रथं प्रेक्ष्य, रावचः

भ्रातृ-क्षेपेन महता विषय-हृदयो अभवत् ।

न, मुहूर्तमिव ध्यात्वा, वाक्य व्याकुल-लोचनः,

बभूव संरब्धतरो, युगान्ताम्बिरिष ज्वलन ।

ततः सु निशितेर् वापैर् वीरौ दशरथात्म-ज

यम् च सु तुमुज युद्ध, रावचश्च बभूवत ।

११८

१. चर्चा-१००० २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

युद्ध काण्डम्—तयो-दशः सर्गः—रावण वधः । १११

तां वि-शल्या समाधाय, जल्यथः, पर-वीर वा,
वि-शलो नीदजः शीघ्रमुदतिष्ठन् मही-तन्नाम् ।
सत्तिर्तं जल्यथं दृष्ट्वा, वि-शल्यं, निरुपटवम्,
निद-भादान् व्यमुञ्चन्त वानरास्ते समन्ततः ।

तयो-दशः सर्गः ।

रावण-वधः ।

दशपीवस्त्वपक्रम्य, भायया, राक्षसवर्धनः,
कल्पयामास क्षत्रिर् रथं पावकं क्षत्रिभम् ।
दशपीवस्तमावृष्ट रथं, वल्गोवर्धे, शरैः,
अभ्यदधद् रथे शर्म, महाघोरैः, समाहितः ।
भूमौ स्थितस्य वामस्य, रथं व्यस्य च वक्षतः
न समं युधमित्याहुर् देव-जन्मार्थं दानवाः ।
देवतानां वचं श्रुत्वा, अगस्त्यव्रजम्भारम्
प्रेषयामास रामाय रथं, भालानि कारिभम् ।
ततः कनकं विमलं किङ्किणीं शनं भुञ्जित
नखपादित्य महाशो विदुषो भग्नं कुबरा

१. 'दशपी' 'विशल्या' 'जल्यथः' 'पर-वीर' 'वा' 'नीदजः' 'शीघ्रमुदतिष्ठन्' 'मही-तन्नाम्' 'सत्तिर्तं' 'जल्यथं' 'दृष्ट्वा' 'वि-शल्यं' 'निरुपटवम्' 'निद-भादान्' 'व्यमुञ्चन्त' 'वानरास्ते' 'समन्ततः' २. 'दशपी' 'वस्त्वपक्रम्य' 'भायया' 'राक्षसवर्धनः' 'कल्पयामास' 'क्षत्रिर्' 'रथं' 'पावकं' 'क्षत्रिभम्' ३. 'दशपी' 'वस्तमावृष्ट' 'रथं' 'वल्गोवर्धे' 'शरैः' 'अभ्यदधद्' 'रथे' 'शर्म' 'महाघोरैः' 'समाहितः' ४. 'भूमौ' 'स्थितस्य' 'वामस्य' 'रथं' 'व्यस्य' 'च' 'वक्षतः' ५. 'न' 'समं' 'युधमित्याहुर्' 'देव-जन्मार्थं' 'दानवाः' ६. 'देवतानां' 'वचं' 'श्रुत्वा' 'अगस्त्यव्रजम्भारम्' ७. 'प्रेषयामास' 'रामाय' 'रथं' 'भालानि' 'कारिभम्' ८. 'ततः' 'कनकं' 'विमलं' 'किङ्किणीं' 'शनं' 'भुञ्जित' ९. 'नखपादित्य' 'महाशो' 'विदुषो' 'भग्नं' 'कुबरा'

१. युद्ध काण्डम् २. तयो-दशः सर्गः ३. रावण वधः ४. १११

युद्ध-काण्डम्—मयो-दयः सर्गः—रावण-वधः । १२१

अथाभूद् अद्भुतं युद्धं हेरयं, सोम-हयं च । १४

रामस्य च महा-बाहोर् वसिनी रावणस्य च । १५

दमघोषो, विंश मुत्रः, प्र-वृजोत-गरासनः, १६

अदृश्यत तदाकम्पा मेनाक इव पर्वतः । १७

निरस्यमानो रामस्तु दमघोषे च रक्षसा, १८

अ-यक्षुःश्वन् वारयितुं सायकान् रथ-मूर्धनि, १९

स, हत्वा भृशुटीं वज्रो, रोष-सं-रक्तं लोचनः, २०

जगाम सु महा-क्रोधं, निदंश्चिव रावणम् । २१

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य भीमतः, २२

वक्षानि सर्वं भूतानि, रावणे चाविमद भयम् । २३

अथ क्रोध-समाविष्टो रामो, दमरघात-जः, २४

उवाच रावणं, वीरः, प्र-हस्य, पश्यं वचः,— २५

“मम भार्या जनस्यानाद् दृष्टं ते, राक्षसाधम, २६

आनीता वि-वशा यस्मात्, तस्मात् त्वं न भविष्यसि” । २७

ततः प्रवृत्तमन्त्रये राम रावणयोस्तदा २८

महत् तद् हेरयं युद्धं, सर्वं लोकं भयहरम् । २९

ततो राक्षस-सैन्यं च कुरीषा च महद् वनम्, ३०

प्र-वृजोत-प्रहरणं, निघंष्ट व्यवनिलतम् । ३१

चिपको गिर-जालानि तावुभी तु रथे स्थितौ—

चेरतुस्तौ रथ-गतौ, संरथौ, जलदाविष । २१

ततो देवाः, स-गन्धर्वाः सिद्धाश्च, परमर्षयः,
चिन्तामध्यगमन् सर्वे, समं युद्धं निरीक्ष्य तत् । २४

देव-दानव-यक्षाणां पिशाचोरग-रक्षसाम्,
यद्गतां तन् महद् युद्धं, सत-रात्रम् अवर्तत । २५

नेव रात्रिं न दिवसं न सुहृते न च क्षणम्
राम-रावणयोर् युद्धं चिन्ताममगमत् तदा । २६

अथ सं-चारयामास राघवं मातलिभ्यादा,—
“विष्टुञ्जयो, वधाय, त्वमर्थं पैतामहं, प्रभो” । २७

यमर्षो प्रथमं प्रादादगन्धर्वो भगवानृषिः,
ब्रह्मणा निमित्तं पूर्वमिन्द्रस्यार्थे ऽ-मितोज्जमा, २८

अभिमन्या ततो रामस्तं महेष्टं, महा बलः,
वेद प्रीक्षित विधिना, सन्दधि कामुके प्रभो । २९

तश्चिन्तु मन्थीयमानं तु राघवेण शरीरमि,
वि-सेतुः सर्व-भूतानि, प्र-वृत्तानि वसुधैव । ३०

महितं परमाश्लेषं, मियोज्य, नि हृतं शर-
धूमं पुनं प्र-ज्ज्वाल, प्राप्य वायुं पथं महत् । ३१

‘तत्र २१ अर्थे यद्गताः । यः २३ २४ । यथा-गमनं च । यः २५ । यथा-गताः ।

२६ अर्थे । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः ।

‘२७ अर्थे । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः ।

२८ अर्थे । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः ।

‘२९ अर्थे । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः ।

‘३० अर्थे । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः ।

‘३१ अर्थे । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः । यथा-गताः ।

युद्ध काण्डम्—तयोऽद्य सर्गः—रावण-वधः । ३२५

स, वय इव दुर्धर्षो वज्र-पाणि-वि-मर्जितः,
छाताम्न इव चाधार्यो, न्यपतद् राक्षसोपरि ;
विभेद हृदयं चैव राक्षसस्य दुरात्मनः—

क्षतात्मा इव चाचार्यो, न्यपतद् राक्षसोपरि ;
 विभेद इदं चैव राक्षसस्य दुरात्मनः—
 राक्षसस्याहरत् प्राधान्—मित्रा चैव चित्तिं गतः ।
 इदं हस्तोद्भूतं चायं कार्मुकं तत् स-साम्राज्य-
 भग्न्यतः, सप्त-सप्त-

तस्य हृदोद्भूतं चायं कार्मुकं तत् स-सायकम् । ३३
 प्राग्भ्रमत्, सह प्राचैर्, भ्रममानस्य जीवितात् ।
 गतासुर् गत-वेगो ऽसौ राक्षसेन्द्री । ३४
 मयात स्यात्

गतासुर गत-वेगो ऽसौ राक्षसेन्द्री, गत-श्रुतिः,
पपात स्वन्दनाद् भूमौ, हसो वय-हतो यया ।
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ, हत-श्रीया तिर्यग-
हत-जाया, भय-...

तं दृष्ट्वा पतिमं भूमौ, कृत मीमांसा निम्ना-चराः,
कृत-नाया, भय तप्ताः, सर्वतो वि प्र-मुमुक्षुः ।
ततो विमोक्षः सं-कटा, वानरा, जित-काशिका
वदन्तो राम विजयं वारं वारं ।

ततो विनेदुः सं-हृष्टा, वानरा, जित-कायिनः ।
 वदन्तो राम विजयं रावणस्य वर्ध तया ।
 अयात्तरीसे ध्यानददु धर्मं विदध-दन्ति-
 तयेति स-प्रसादात् ।

चयात्तरीसे ध्यानदद धर्मं विदध-दुन्दुभिः ।
 जयेति सु-महान् नाद आकाशे समजायत ।
 दिव्य-गन्ध बहयैव माहत, सु सुखो हरी
 निपपातात्तरी-

१०
 १८

दिव्य-गन्ध बहयेव माहत. सु सुखो बवो,
निपपातात्तरीयाच् च पुण्य हृदिस्तदा भुवि ।

१६। शाश्वत—शाश्वत चरम
 १७। 'अप'—अप
 १८। 'अप'—अप
 १९। 'अप'—अप

१। अथवा— $\frac{1}{x^2} = x^{-2}$, अतः अवकलन करने पर— $\frac{d}{dx} x^{-2} = -2x^{-3} = -\frac{2}{x^3}$
 या फिर $\frac{d}{dx} \left(\frac{1}{x^2} \right) = -\frac{2}{x^3}$
 २। यदि $y = \sin x$ हो तो $\frac{dy}{dx} = \cos x$
 ३। यदि $y = \cos x$ हो तो $\frac{dy}{dx} = -\sin x$
 ४। यदि $y = e^{ax}$ हो तो $\frac{dy}{dx} = ae^{ax}$
 ५। यदि $y = \log_e x$ हो तो $\frac{dy}{dx} = \frac{1}{x}$
 ६। यदि $y = \tan x$ हो तो $\frac{dy}{dx} = \sec^2 x$
 ७। यदि $y = \cot x$ हो तो $\frac{dy}{dx} = -\operatorname{cosec}^2 x$
 ८। यदि $y = \sec x$ हो तो $\frac{dy}{dx} = \sec x \tan x$
 ९। यदि $y = \operatorname{cosec} x$ हो तो $\frac{dy}{dx} = -\operatorname{cosec} x \cot x$

चतुर्-दशः सर्गः ।

मन्दोदरी-विलापः ।

दशप्रौढं हतं दृष्ट्वा रामेणाद्भुत-कर्मणा,
पतिं, मन्दोदरी तत्र करुणं पर्यदेवयत्,— १

“न नु नाम, महा-बाहो, तव, वैश्ववर्षानु-ज,
क्रुद्धस्य प्र-मुखे स्थातुं न समर्थः शत-क्रतुः ? २

न त्वं, मानुषमात्रेण युधि रामेण पातितः,
न व्यपन्नपसे स्वप्तुं ! किमिदं, राक्षसाधिप ? ३

न चेत्तत् कर्म रामस्य श्रद्धधामि—वभू-मुखे
सर्वतः समुदीर्णस्य तव तेनाभि-मर्दनम् । ४

यदैव हि जनस्थाने राक्षसेर् बहुभिर् हतः
खरस्तव हतो भ्राता, तदैवामौ न मानुषः । ५

यदैव धानुरैर् बहः सेतुर्, घोर-महार्णवे,
तदैव हृदयिनाहं शङ्के रामम् च-मानुषम् । ६

क्रियताम-विरोधस्तु राक्षसेणेति यन् मया
उच्यमानो न गृह्णीषी, तस्येयं व्युष्टिरागता । ७

अकस्माच्च चाभिकामो ऽसि मीतां, राक्षस पुङ्गव,
ऐश्वर्यस्य वि-भाषाय, शरीरस्य—ममैव हि । ८

१ । पर्यदेवयत्—पर्यदेवयत, विलाप । परस्मै पदभावेन । २ । वैश्ववर्षानु-ज—
ऋषयः (कुर्वरस्य) अनु-जः (कभीतान् धाता), वाच । ३ । व्यपन्नपसे—व्यपन्न-
। श्रद्धधामि—विश्वसि, प्रथोम । वभू-मुखे—सेना-मुखे, रथ शिरसि । समुदीर्ण-
-समुद्रगतस्य, समुद्रगतस्य । अभिमर्दनम्—हननम् । ४ । गृह्णीषी—अदृष्टी । सर्वतः
। मीतां आसन्नानीति कट् । पा. १।१।११ । व्युष्टि—पलम् । ८ । मीतां मी-

दुष्ट कालम्—घोडः सर्गः—भीता समामगमः । ११८

ततो बानर मृष्यास्तो, कोतूहल ममन्विताः
वेदेही द्रष्टुमिच्छन्तस्तस्युः शत मङ्गलशः ।

सामागतां परिच्युष्य, रक्षो-रुह विरोधिताम्,
रोषो हर्षश्च दैत्यं च, तयं राममवाविशत् ।

कष्टुकोष्ठीविद्यस्ताव, वीर कर्कर-पाचय,
लम्कारयन्, मङ्गला समन्तात् परिचक्रमुः ।

बानराणां च शरणाणां राक्षसानां च सर्वतः,
हृन्दाभ्युजायंभासानि सद्युर् दूरतरं ततः ।

लम्कार्यमाणां स्तान् दृष्ट्वा समन्तात् जात-सन्धुमान्,
दाक्षिण्यात् चानुरागात् च वारयामास राघवः ।

संरब्धपात्रवीरं रामसदृशं निर्दहन्निव
विभीषणं, महा-प्राज्ञं, शोषामन्त्रमिदं वचः—

“किमये, मामन्नाह्वय, क्षिप्रं ते इयं स्वया जगः ।
उद्देगं मा कथा ह्येषा—जनो इयं स्व-जनो मम ।

पुत्र पक्षं प्रजा राक्षसावापि विदितं भूषम् ।
पश्यन्तु मातरं तस्मादिदं, कोतूहलाश्रिता ।

११८ दुष्ट कालम् ११८ घोडः ११८ सर्गः ११८ भीता समामगमः ११८
ततो बानर मृष्यास्तो ११८ कोतूहल ममन्विताः ११८
वेदेही द्रष्टुमिच्छन्तस्तस्युः ११८ शत मङ्गलशः ११८
सामागतां परिच्युष्य ११८ रक्षो-रुह विरोधिताम् ११८
रोषो हर्षश्च दैत्यं च ११८ तयं राममवाविशत् ११८
कष्टुकोष्ठीविद्यस्ताव ११८ वीर कर्कर-पाचय ११८
लम्कारयन् ११८ मङ्गला समन्तात् परिचक्रमुः ११८
बानराणां च शरणाणां राक्षसानां च सर्वतः ११८
हृन्दाभ्युजायंभासानि सद्युर् दूरतरं ततः ११८
लम्कार्यमाणां स्तान् दृष्ट्वा समन्तात् जात-सन्धुमान् ११८
दाक्षिण्यात् चानुरागात् च वारयामास राघवः ११८
संरब्धपात्रवीरं रामसदृशं निर्दहन्निव ११८
विभीषणं ११८ महा-प्राज्ञं ११८ शोषामन्त्रमिदं वचः ११८
“किमये ११८ मामन्नाह्वय ११८ क्षिप्रं ते इयं स्वया जगः ११८
उद्देगं मा कथा ह्येषा ११८ जनो इयं स्व-जनो मम ११८
पुत्र पक्षं प्रजा राक्षसावापि विदितं भूषम् ११८
पश्यन्तु मातरं तस्मादिदं ११८ कोतूहलाश्रिता ११८

युद्ध-काण्डम्—षोडशः सर्गः—भीता-समागमः । १११

राघवयापि तां दृष्ट्वा, दिव्य-रूप वपुर्-धराम्,
सात-ग्रहेण मनसा, स-वास्यो, नाभ्यभाषत ।

१८

विचर्य-वदनो रामः, खेच-क्षोधाब्धि-मध्य गः,
बभूवाधिक-ताम्राक्षी, वास्य-निघड्ये रत ।

२०

तामघतः स्थितां देवीं, प्रीडोपहत-चेतनाम्,
समाश्लेष्य, सु-दुःखार्तां, चिन्तयन्तीम-नाघवत्,
कथञ्चिदपि जीवन्तीं, शृत्य-लोकादिवागताम्,
स-पापां, निरवद्यां, तां नाभ्यभाषत राघवः ।

२१

इत्येवं वास्य-वृक्षाक्षी मञ्जया जल संसदि
ररोदामाद्य भर्तारं, हार्यं पुत्रेति भाषती ।

२२

तस्या विमर्षितं श्रुत्वा, सर्वे ते हरि-युध-पाः
रघुदुर्, जात-मन्तापा, वास्य-व्याकुल-लोचनाः ।

२३

सुखं वस्त्रेण स-हाद्य, मौमिचिर्, जात-सन्धमः,
वास्य निघड्ये यत्नमकरोद्, धैर्यं संन्यत ।

२४

तत भीता, वरारोह्या, भर्तुर् वैकारिकं मच्चत्,
प्रीडामुत्सृज्य, तद् दृष्ट्वा तस्यो तस्य तदाद्यत ॥

२५

शोकमुत्सृज्य वेदंही, गच्छमानस्या, भाविना,
निरुद्य समसा वास्य विग्रहेणान्तरात्मना

२६

२७

सर्वे ते हरि-युध-पाः
रघुदुर्, जात-मन्तापा, वास्य-व्याकुल-लोचनाः ।
सुखं वस्त्रेण स-हाद्य, मौमिचिर्, जात-सन्धमः,
वास्य निघड्ये यत्नमकरोद्, धैर्यं संन्यत ।
तत भीता, वरारोह्या, भर्तुर् वैकारिकं मच्चत्,
प्रीडामुत्सृज्य, तद् दृष्ट्वा तस्यो तस्य तदाद्यत ॥
शोकमुत्सृज्य वेदंही, गच्छमानस्या, भाविना,
निरुद्य समसा वास्य विग्रहेणान्तरात्मना

रक्षता तु मया हतम्, अपवादं च सर्वशः प्रस्थातस्यात्म-वेगस्य निन्दां च परिमार्जिता,	७
निर्जितासि भया, भद्रे, यत्तु-हस्ताद-मर्षिणा, अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ।	८
प्राप्त-चारित्र्य-सन्देहा, मम प्रति-मुष्टे स्थिता, दीपो नेत्रातुरभ्येव, प्रतिक्लृप्तासि मे हृदम् ।	९
तद् गच्छाभ्यनुजानि त्वां यथेष्टं, जनकात्म-लै, एता दम दिशो । भद्रे, कार्यमस्ति न मे त्वया ।	१०
रावणाह-परिक्षिप्ता, दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा, कथं त्वां पुनरादृष्टां, कुलं व्यपदिमन् मङ्गत् ।	११
मच्छये भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथा-मुखम्, मुष्टीवै वानरेन्द्रे वा, राक्षसे वा विभीषणे ।	१२
न हि त्वां रावणो दृष्टा, दिव्य-रूपां, मनो-रमाम्, मर्षयेत्, तद्वर्षी, शीमे, वर्तमानां क्षके गृहे ।	१३
सा तद-श्रुत-पूर्वे हि, जने महति, मैत्रिणी, श्रुत्वा भर्तुर् वचो, धीरं, अज्जयावमताभवत् ।	१४

बहिर्जनः । 'मया' इति शब्दः । वा मर्षात्—मीरणात् । ७ । अपवादः—अपवादपद्धतिर्वा
युक्तं वाच्यं नृत्वं इत्यपवादः (निन्दा) । परि-मार्जिता—अपमृता । ८ । दुराधर्षा—
[दानव राक्षस भवताम्] दुर्जनाः । ९ । विमानुरभ्यः—देव ईन्द्रियः । 'विमानुरभ्यः' इति
श्रीरुद्रिणी-इति पाठो न समीचीनो भाति । ११ । दुष्टेन—कामोपहृतेन ।
व्यपदिमन्—कथयन् । ११ । कुलं व्यपदिमन् मङ्गत्—मङ्गत् मे वृक्षमिति
बुधप्रति । १२ । मर्षयेत्—अमेतुं चर्षयेत् । १३ । शीमे—अपमृताम्, अपमृताम् ।

दुष्ट कालम्—अतः दयः भगं—अग्नि प्रवेगः । ११५

अपदेगेन जनकादुत्पत्तिर् बहुधा-तन्मात् । २१

मम हर्तं च शीर्षं च—सर्वे ते न समर्पितम् । २२

न प्रमार्ष्टी कृतः पालिर् बाल्ये बालेन पीडितः । २४

मम शीर्षं च भस्त्रिष्ट—सर्वे ते दृष्टत कृतम् । २५

एवं सुपाणा, वदतो, वाप्य-मदृग्द भाषिणो, २६

अनर्थांश्च अक्षय भोता, दौना, ध्यान परायणा,— २७

“चितां मे कुर्व, सोमिन्ने, अस्मन्मन्वाय भयत्रम्— २८

मिष्योपपाताभिहता नाहं जीवितुमुक्ताहं । २९

सु प्रीतस्व शुक्लर् भर्तुस्वक्ताहं जन-समदि— ३०

या चमा मे गतिर् भक्तं, गमिष्ये हव्य वाहनम् । ३१

एवमुक्त्वानु भैयिष्या, अक्षयः, धर-वीर-हृत्, ३२

विमर्श-वयमायसो, रामाननमुदेक्षत । ३३

स, वि-ज्ञाय मत्तं तत्, तु, रामस्याकार सुवितम्, ३४

चितां चकार भौमिविर्, मते रामस्य, वीर्यशम् । ३५

११। अपदेगेन जनकादुत्पत्तिर्—[देविनीवादि] न-का जनकात् [नय अयति, हव्यत्]। अयतिर् बहुधा-तन्मात्—[अनुत्पत्ति] भूतत्वात् [एव मम] अयति [यमम्]। न समर्पितम्—[य परि-क, वि हितुमेव] न विवेचियम् । २१। प्रमार्ष्टी कृत—य परि-काले अमुकन जी कृतः । पीडित—[निषिष्टः, दृष्टीतः इत्यर्थः, इह कृतम्—यवाहनम् । २२। ईदृशम्—वीर्यम् । अपपाता—पापात् । अयमानना इत्यर्थः । २३। सु प्रीतस्व मुक्ते भक्त—[नय] मुक्ते अनुदेव भवति (पदा)। वशी वाक् । २४-२५-२६। चमा—य याः गमिष्ये—गमिष्यामि । वाक्ये-वयम-वर्णम् । २७। विमर्श—विमर्शः । ‘विमर्श’ इति बौद्धिर्ध्वं पठति । २८। वाक्काट—
मु. भवादि ।

युद्ध-काण्डम्—षष्ठा-द्वयः सर्गः—वि-सृष्टिः ।
सा राघवं सीतां लब्ध्वा

ततः सा राघवं सीता नमस्कृत्यायतेक्षणा
विवेकं ज्वलनं दीप्तं निःसृजेन्नाम्नरागमना ।
तस्यामग्निं विमन्त्र्या तं वा निः

तस्यामग्निं विमन्यां त वा हेति विपुलः स्वनः
रघसां वानराणां च सम्भूवाहुतोपमः ।
मा तप्त-वर-हेमाभा

मा तप्त-वर-हेमाभा, तप्त-काञ्चन-भूषिता,
पपात स्वल्पे, दीप्ते, हुताहुतिरिवाध्वरे ।

षष्ठ-दशः सर्गः ।

वि-यदि :

वि-शक्तिः ।
 वि धूमान्निदिता-स्यां तु ज्ञानकीमन्वरचत,
 सप्तसौ भूर्तिमानाय, यद्वाहीत्वा जलकात्त जाम् ।
 तदुपादित्य-सद्वागां, तत्त-कात्त-जाम् ।

तदुपादित्य-सङ्काशां, ततः-काश्चन-भूयिताम्.
रत्नाम्बर-धरां कानां, नील-कर्मिणीं योः

रत्नाम्बर-धरां बानां, नील-कुक्षित-मूर्धजाम्,
च-क्लिष्ट-मात्स्याभरणां, तथा-रुपां, मनस्विनीम्,
ददौ रामाय वैदेहीमहेनाहे विभक्तम्

अथवीच च तदा तदा विभा-यसुः ।

“एषा ते, राम, भविष्यी ; पापमण्यां न विद्यते ।

१८। पापमयका—दीर्घशेषः। नि-सद्विवाक्यमयका—निर्दिशेय वस्तु-सद्विवाक्य-
[उपवचिता]। १९। तत्र पर-दीर्घमयका—अधिक द्वेष्ट लक्ष-वर्णा। तत्र-पापम-
यका—सम्बन्ध-लक्षणावस्था। दीर्घे—अल्पवर्तिने। सधर्मे—सधर्मे।
२०। सधर्मावस्था—सधर्मावस्था, सधर्मावस्था, सधर्मावस्था।
२१। तत्र-पापमयका—सधर्मावस्था, सधर्मावस्था, सधर्मावस्था।

१। अथ वसन्त—अथ वसन्तः, अर्थात्—वसन्तः । अथ—अथ ।
 २। अथ वसन्तः—अथ वसन्तः, अर्थात्—वसन्तः । अथ—अथ ।
 ३। अथ वसन्तः—अथ वसन्तः, अर्थात्—वसन्तः । अथ—अथ ।

युष्म-काण्डम्—नव दशः सर्गः—प्रत्यावर्तनम् । ३३

प्रत्ययार्थे तु शोकानां तयाणां शोक-संसदि
इतामनं मया सीता प्र-विशन्ती न वारिता ।
इमामपि विश्वासाधीं रक्षितां स्वेन तेजसा,
रावणो नातिवर्तेत, वेलाभिव महोदधिः ।
न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसापि च मैघिलीम्
सन्दूषयितुम्, च-प्राप्यां, दीप्तमग्निं शिखामिव ।
वि-शुद्धा त्रिषु लोकेषु, मैघिली जनकात्म-जा
न वि-हातुं मया प्रस्था, कीर्तिरात्मवता यथा ।”

नव-दशः सर्गः ।

प्रत्यावर्तनम् ।

प्रत्यावर्तनम् ।
 सु-चरन्, विमानिन, काम-रीज, वि-राजता,
 प्रतीतय प्र-हृदय, ययो रामः कुबेरवत् ।
 पातयित्वा ततश्चतुः सर्वतो, वपु-मन्दनः,
 चक्रवीन् मैथिलीं सोतां रामः, शशि निभाजनम्,—
 "केनास शिखराकारे त्रिकूटं शिखरे स्थितम्,
 पश्य महां तु, वेदं हि, निमित्तं विषय कर्मणा ।

[illegible]

युद्ध-काण्डम्—विंशः सर्गः—अभिनन्दनम् ।

१४१

एषा सा पर्ण-शाला च दृश्यते, चारु-दर्शने,
यतस्त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हता वसताम् ।

११

एषा गोदावरी, रम्या, प्रसव-सन्निधा, युष्मा,
अगस्त्यस्यायमथैव दृश्यते, कदली-वृताः ।

१४

दृश्यते इयं च, वैदेहि, चित्रकूटः, यिस्रोचयः,
यत्र मां कौकयी-पुत्रः प्रसादयितुमागतः ।

१४

एषा च यमुना रम्या दृश्यते, चित्र-कानना,
भरद्वाजायमथैव प्रयागमभितः, शिवः ।

१४

इयं च दृश्यते, सीते, गङ्गा, त्रि पथ-गामिनी,
शृङ्गवेर-पुरं चैव शुद्धो यत्र सखा मम ।

१०

एषा सा दृश्यते, सीते, राजधानी पितुर् मम,
अयोध्या—कुह, वैदेहि, प्रक्षामं, पुनरागता ।”

१८

विंशः सर्गः ।

अभिनन्दनम् ।

उपगम्य, हनुमां स्तु भरतं, धर्म-चारिणम्,
अश्रवीत्, प्राञ्चसिर्, वाक्पमिदं, ब्रुवण-मत्तमः—

१

“अप्रमुत्तिष्ठ—भट्ट’ नि’—पश्य भ्रातरमागतम्,
विजित्य लोकां स्त्रीम् विष्टु सहस्राक्षमिवागतम् ।”

२

एवमुक्त्वा हनुमता, भरत, कैकर्यो सुतः,
उत्पपात तदा, हृष्टो—हर्षान् मोह जगाम च ।

। हर्ष-व-‘हृष्ट’—(मम-व-‘हृष्ट’)

सहस्राक्षम्—सहस्र शतम् इत्यम् । १

उत्पपात-

युद्ध-काण्डम्—एक-विंशः सर्गः—अभिषेकः ।

१४५

रामो, मातरमासाद्य, विवर्षां शोक-कर्मिताम्,
जघाह, प्र-चतः, प्रादौ, मनो मातुः प्रहर्षयन् ।
ततो, रामाभ्यनुज्ञातं, तद् विमानं, मनो जवम्,
हंस-युक्तं महा-वेगं, नियपात मही-तले ।
पादुके ते तु रामस्य, गृहीत्वा, भरतः स्वयम्
वरपाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास, धर्म-वित् ।
अत्रवीच् च तदा रामं भरतः, संहताक्षसि,—
“एतत् ते स-कर्म राज्यं न्यासो निर्यातितो मया ।
अद्य जग्य यद्यर्थे मे, संहतस्य मनो-रथः,
यस्यां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् ।
अवेक्षतां भवान् भोगं, कीचागारं, बलं, पुरम्—
भवतस्तोजसा सर्वं कृतं दय-गुणं मया ।”
मूर्धन्याघ्राय, कीचस्था, तावुभी राम-लक्ष्मणौ,
अहो सीतामयारोध्य, शोकमात्म-गतं जहौ ।

२८

३०

३१

३२

३३

३४

३५

एक-विंशः सर्गः ।

अभिषेकः ।

ततः, प्रभाते, वि-मले, मुकुतेऽभिजिति, प्रभु
वसिष्ठः, पुण्य-योगिनः, ब्राह्मणे परिवारितः ।

३

३०. हंस युक्तम्—हंसिण युक्तम् इत्यतः ३१. वरतम्—वरापत्रम् इत्यतः ३२. विवर्षां शोक-कर्मिताम्—विषयम् ३३. जघाह—जघाद ३४. प्र-चतः—चतस्रः ३५. प्रादौ—प्रारम्भे ३६. मनो मातुः—मनो मातुः ३७. ततो—ततः ३८. तद् विमानं—तद् विमानम् ३९. मनो जवम्—मनो जवम् ४०. हंस-युक्तं—हंस-युक्तम् ४१. महा-वेगं—महा-वेगम् ४२. नियपात—नियपातम् ४३. मही-तले—मही-तले ४४. पादुके—पादुके ४५. ते तु—ते तु ४६. रामस्य—रामस्य ४७. गृहीत्वा—गृहीत्वा ४८. भरतः—भरतः ४९. स्वयम्—स्वयम् ५०. वरपाभ्यां—वरपाभ्याम् ५१. नरेन्द्रस्य—नरेन्द्रस्य ५२. योजयामास—योजयामास ५३. धर्म-वित्—धर्म-वित् ५४. अत्रवीच्—अत्रवीच् ५५. च तदा—च तदा ५६. रामं—रामम् ५७. भरतः—भरतः ५८. संहताक्षसि—संहताक्षसि ५९. “एतत्—एतत् ६०. ते—ते ६१. स-कर्म—स-कर्म ६२. राज्यं—राज्यम् ६३. न्यासो—न्यासः ६४. निर्यातितो—निर्यातितः ६५. मया—मया ६६. अद्य—अद्य ६७. जग्य—जग्य ६८. यद्यर्थे—यद्यर्थे ६९. मे—मे ७०. संहतस्य—संहतस्य ७१. मनो-रथः—मनो-रथः ७२. यस्यां—यस्याम् ७३. पश्यामि—पश्यामि ७४. राजानमयोध्यां—राजानमयोध्याम् ७५. पुनरागतम्—पुनरागतम् ७६. अवेक्षतां—अवेक्षताम् ७७. भवान्—भवान् ७८. भोगं—भोगम् ७९. कीचागारं—कीचागारम् ८०. बलं—बलम् ८१. पुरम्—पुरम् ८२. भवतस्तोजसा—भवतस्तोजसा ८३. सर्वं—सर्वम् ८४. कृतं—कृतम् ८५. दय-गुणं—दय-गुणम् ८६. मया—मया ८७. मूर्धन्याघ्राय—मूर्धन्याघ्राय ८८. कीचस्था—कीचस्था ८९. तावुभी—तावुभी ९०. राम-लक्ष्मणौ—राम-लक्ष्मणौ ९१. अहो—अहो ९२. सीतामयारोध्य—सीतामयारोध्य ९३. शोकमात्म-गतं—शोकमात्म-गतम् ९४. जहौ—जहौ ९५. एक-विंशः—एक-विंशः ९६. सर्गः—सर्गः ९७. अभिषेकः—अभिषेकः ९८. ततः—ततः ९९. प्रभाते—प्रभाते १००. वि-मले—वि-मले १०१. मुकुतेऽभिजिति—मुकुतेऽभिजिति १०२. प्रभु—प्रभु १०३. वसिष्ठः—वसिष्ठः १०४. पुण्य-योगिनः—पुण्य-योगिनः १०५. ब्राह्मणे—ब्राह्मणे १०६. परिवारितः—परिवारितः १०७. ३—३

युव-काण्डम्—द्वा-विंशः सर्गः—राम-राज्यम् ।

१४०

यथाध्यक्षः, समागम्य, मणि-रत्न-समायुतम्
मुक्ता-हारं च रामाय ददौ, शक्र-प्रदेशितः ।
अपयस्तुष्टुबुधं चैवं वर्धयन्तो जयाशिषा,
प्र-अगुर् देव गन्धर्वा, नन्दतुष्टु चाक्षरो गणाः ।
अथमुखात्मन कण्ठाद् धारं, जनक-नन्दिनी
ऐचिह्न वागरान् सर्वान् भर्तारं च मुहुर् मुहुः ।
तानीहितानि सम्-प्रेष्य, वमापे राघवः प्रियाम्,—
“प्र-यच्छ, सुमने, हारं यस्य तुष्टानि, मैथिलि” ।
ददौ मा वायु-पुत्राय तं हारममितीक्ष्णा ।

१०

११

१२

१३

द्वा-विंशः सर्गः ।

राम राज्यम् ।

अहन्यदनि रामस्तु कार्याणि स्वयमेव हि
प्रत्यवेक्षत धर्मात्मा सह भ्रात्राभिर-च्युतः ।
धर्मेण रक्षतस्तस्य, हृष्ट-पुष्ट-जनाकुला,
बभूव पृथिवी सर्वा धन-धान्य-समृद्धिनी ।
निर्दण्डरभवन् शोको, नागधे कश्चिदस्पृशत्,
न चापि हृष्टा बालानां प्रेत कार्याणि कुर्वन् ।
सर्वं प्र मुदित चासीत्, सर्वा धर्म-पथे जन
दृष्टा धर्म पर राम, न चाङ्घ्रिमत् परस्परम् ।

१

२

३

४

१. अहन्यदनि—अहन्यदनि यः अहन्यदनि यः अहन्यदनि यः
—रक्षतस्तस्य । धर्मेण रक्षतस्तस्य । धर्मेण रक्षतस्तस्य ।

अथ श्री-लघु-रामायणे उत्तर-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

प्रमोद-वनम् ।

ब्रह्मसम-यज्ञोपेतां सता-पादय-संहताम्
 अमोक-वनिकां स्त्रीतां प्रविश्य, रघु-नन्दनः
 पावने सु-यभाकारे पुष्प-प्राकार-भूषिते
 कुशाक्षर-संस्तीर्णे रामः सं-निवसाद् व ।
 सीताम्, पादाय बाहुभ्यां, मधु मेरयन् शशि
 पाययामास काकुत्स्थः, शचीमिन्दो यथाशतम् ।
 मांसानि च सु-मृष्टानि, विविधानि फलानि च
 रामस्याभ्यवहारार्थं किङ्करास्तूर्णमाह्वयन् ।

१ । ब्रह्मसम यज्ञोपेताम्—ब्रह्मसमं यज्ञोपेताम् यज्ञं यज्ञम् । २ । प्राकार —
 वनम् । कुशाक्षर-संस्तीर्णम्—कुशं (चित्रं कलमम्) यत्र पादक्षरम् (उत्तर-पाद)
 मेव सं-स्तीर्णे (पाश्यादिने) । सं-निवसाद्—सं-निवसेत् । ३ । मधु—मदम् ।
 मरिचकम्—मिरा दीप्तं कर्तुं मरिचकम् वा । पादय-पादय—विश्रां कलमं यत्-
 न्मन्त्रमात्रम् वरके वदम् । ४ । का १ २ ५ ६ । ५ । सु-मृष्टानि—सि-मृष्टानि ।
 अमवहार—अमवहारम् । तूर्णम्—तूर्णम्

“भवन्तो मम सर्वे स्वं, भवन्तो मम जीवितम्,

भवतां च कर्ते राष्ट्रं धामयामि, महा-वन्ताः ।

भवन्तः सर्व-शान्त-प्रा, कुहो च परि-णि-ष्ठिताः ;

तद् भवद्भिः महार्थोऽयम् अन्वेष्टव्यो, नरपुंगवाः ।”

तथा भुवति काकुत्स्थे, ते च, ध्यान-परायणाः,

उद्दिप्त-मनसो, दध्युः,—‘किं नो राज्ञा वदिष्यति ?’

तेषां, सप्तपविटानां, सर्वेषां, दीन-चेतनानाम्,

अनु-पूर्व-मुखो राम इदं वचनमब्रवीत्,—

“सीतापवादः, सु-महान्, पीर-जानपदैः कृतः,

चारित्र्यं प्रति वेदेष्टा, अज्ञानान्, मन्द-बुद्धिभिः ।

अ-यमः सु-महद्, वीराः, पुरि जन-पदे तथा

वर्तते मयि, बीभक्ष । तन् मे मर्माणि लज्जति ।

अहं किल कुले जात इत्थाकूषां, महात्मनाम्—

सीतां पाप-समाचारामागम्येयं पुनः कथम् ?

प्रत्यक्षं तव, सौमित्रे, देवानां च, इतामनः

अ-पापां मैयिर्लो प्राह, वायुद्याकाश-गोचरः ।

अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीताया गुण-विस्तरम् ।

अतो गृहीत्वा वेदेहीमयोध्यामहमागतः ।

(वात् + ध्वम्)—अपविशत । ‘चि च [इत्यथे परि कस लोपः स्यात्], (पा. पा३।२।३) इति वाचं स-लोपः । ७ । कुहो परि-नि-ष्ठिताः—विचार-चतुराः । परि नि-ष्ठिताः—कुशलाः, निपुणाः । अन्वेष्टव्यः—अनुसरणीयः । ८ । वीरान्—तान् । अन्व-विषया कर्मणि लङी । ११ । बीभक्षन्—भुक्षितम् । १२ । इतामनः—इतम् (अथो प्रसिद्धं इत्यादि) अमनं (अन्तरं अन्तः) अन्तः, अन्तः ।

- अये महान् अ धर्मो मे शोकश्च हृदि वर्तते—
 पौराणवादः सु-महां स्थाया जन-धदष्ट च । १५
- अपि एवं लोपितं जज्ञां दुष्मान् वा, पुरुषवर्षमा,
 अथवाद्-भयाद् भीतः,—किं पुनर् जनकात्म-काम् ॥ १६
- ते मां भवन्तः पश्यन्तु पतितं श्रीक-सागरे ;
 न हि पश्याम्यतो भूयः किञ्चिद् दुःखतरं मम । १७
- अस्व' प्रभाते, सौमित्रे, सुमन्त्राधिष्ठितं रथम्
 आरुह्य, सीतामारोप्य, विषयान्ते समुत्सृज्य । १८
- गङ्गायास्तु धरे धारे, वात्सीके, सु-महात्मनः,
 आश्रमो दिव्य महाशक्तमभा-तीरमाधितः । १९
- तत्रैतां वि-जने ऽरक्ष्ये उत्सृज्य, रतु-नन्दन,
 शौचभागश्च, सौमित्रे—कुरुष्व वचनं मम । २०
- न चाधि प्रति-वक्ष्यः सीतां प्रति कदाचन ;
 अ-प्रोतिर् हि परा मे प्याद्, वचने ऽधिन् विचारिते । २१
- पूर्वं हि कामो वैदेह्या गङ्गा-तीरे ययायमान्
 द्रष्टुमिच्छेयमित्युक्तं, न कामः क्रियतां तदा ।" २२

पञ्चमः सर्गः ।

विमर्जनम् ।

“गङ्गा-तीरेषु रम्येषु मुनीनामाश्रयमान् शुभान्
 उपनीयामि मे, देवि, शामनात् पारिवर्ष्य हि,—

१८ । विषयान्ते—विषयस्य । [१८] वचने (वचने) । १९ । दि
 व्यात्—अर्चय [१९] वचनम् । २० । परतो उत्सृज्य—उत्सृज्य चार्च्यम् ।

एवमुक्त्वा तु, वंदेष्टी, लक्ष्मणेन मन्त्रात्मना,
 प्र हृदयम अतुल निर्भ चक्रे च गमने मतिम् ।
 श्वश्रूणा मा तु, सर्वामा कृत्वा पादाभिवन्दनम्,
 पुनरागमनायेति ताभिश्च प्रति नन्दिता
 सु वज्रानि तु जघ्राच्च दिश्याम्याभरणानि मा,
 वामासि च मन्त्राङ्गानि श्रुत्वा निविधानि च ,
 गृह्णीत्वा मा च वंदेष्टी ततो लक्ष्मणमब्रवीत्,—
 “इमानि कृपि पद्माभ्यो दृष्ट्याम्याभरणान्यहम्” ।

मामितिस्त्वं तथैत्युक्त्वा श्रुत्वा रौप्य मेघिनीम्,
 प्र यथी शात्र नुरगा रामस्याज्ञामन् स्मरन् ।
 ततो राममुपागम्य गीमनो तार आश्रमे,
 पद्मान पुनरुक्त्वाय मामिति सतमब्रवीत् —
 ‘या तयश्च कथं स्तनम अथ भागारथी जलम्
 गिरमा जरीयथासि त्वास्वके पतित यथा” ।

अथादीदृशम मत्वा पाप्य भागारथी नदीम्,
 निर न्य लम्बणा ३४ प्र कवीट मन्त्रात्मवान् ।
 म' ॥ २ ॥ १४४ ॥ १५१ ॥ लम्बणमिति रमं,
 १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥

१. लम्ब पातर्त वध

२. १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

३. १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥

४. १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥

५. १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

ममापि दयितो रामो जीवितादपि, नक्षयः ;
न चाहमेवं शोचामि यथैव शान्तिशो भवान् । ११

तारयस्व च मां गङ्गां दमयस्व च तापमान् ।
तेभ्यो रत्नानि वार्यानि दास्याम्याभरणानि च । १२

ततः कृत्वा मन्त्रयोः च यथार्हमभिवादनम्
उपिलोकां निशां तत्र, यास्यामि नगरीं ततः । १३

अथ नार्व प्र-विष्टोऽर्थो नैषादीं राक्षसानुक्तः
आहरोह, समायुक्तां, पूर्वमारोप्य मैथिलीम् । १४

ततस्तीरमुपगम्य भागोरध्याः, स नक्षयः
उवाच मैथिलीं वारवं, प्राञ्जलिम्, वाच्य-विह्वलः— १५

“हृद्-गतो मे महां क्षापो, यथाह् चार्थेन धीमता
अस्मिन् निमित्ते लोकाय नीतो इहं वचनीयताम् । १६

मरणं हि मम ज्ञेयो यदन्वाह् वाप्यतो इतिकम्,
न त्वस्मिन्नीदृशे कार्ये नियोगो, लोक निन्दितः । १७

प्रमोद च, न मे रोचं कर्तुमहमि, मैथिलि ।”
इति, कृत्वाञ्जलिं, भूमौ निपतान स नक्षयः । १८

यदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा, काङ्क्षन् वक्ष्यमाणम्,
मैथिली, धृष्ट-संविद्या, नक्षयं वाक्यमब्रवीत्,— १९

वरमर्थ-शोकः । ११ । वाच्यः—विदुः । १२ । मयादी—
विवाहः । वक्ष्यमाणः । १३ । अस्मिन् निमित्ते—अस्मिन् कस्य कर्मणि ।
वा ११३ १७१ । वचनीयताम्—विशेषः । १४ । वाच्यः—वाक्ये इह । मयादी—
वा । १५ । वाच्यः—वाक्ये इह । मयादी—वा । १६ । वाच्यः—वाक्ये इह । मयादी—
वा । १७ । वाच्यः—वाक्ये इह । मयादी—वा । १८ । वाच्यः—वाक्ये इह । मयादी—
वा । १९ । वाच्यः—वाक्ये इह । मयादी—वा ।

मा जह्यं स्वान्नि, भोम्य, वमामि, वि-जनी-कृता ।	
किं च वमामि निहेषु, किं मयापहतं नृ-पे ।	२८
न चान्यथैव, भोमित्रे, जीवितं काङ्क्षी-जले	
त्यजेत्—राज वंशसु भर्तुर् मे परि-हास्यते ।	१०
यदाज्ञां कुरु, भोमित्रे,—त्यत्र मां, दुःख-भागिनीम् ।	
निद्रेमे व्योपतां राज्ञः । नृणु चेहं वधी मम,—	११
ननुयाम् अ-विशेषेव, प्राञ्जलि-प्र-वर्धेव च	
मिरसा वन्दनं कुर्वी, सर्वोत्तमिव, सत्पथ ।	१२
वस्तुव्यथैव नृपतिव,—धर्मैव, सु-समाहितः,	
यदा भ्रातृषु, वर्तयाम् तथा पौत्रेषु नित्यमः ।	१३
अहं तु मामुद्योचामि अ-शरीरं, नरोत्तम,	
यथापवादं पौरीष्यस्तथैव, रघु-नन्दन ।	१४
तम् न शोके मनः काये मद-विनाशि, नराधिप ;	
अपवाद-भयात् त्यक्त्वा मां, न शोको ऽस्तु मे पुनः ।	१५
अहं तु खलु नास्मानमनु-शोचामि, सत्पथ ;	
यदहं जन-वादेन त्यक्त्वा—दोषेण नात्मनः ।	१६

२८ । ननुवमामि—अनुवन्दे, अन्वयति, धर्मं पुराणं चक्षति । परस्मैपदमाह ।
 'वर्तमान-शालीके वर्तमानवद् वा' इति अन्वयशालीनेत्यदः । वा. वा. ११११ ।
 परिवर्तिनी—आत्मनी । २९ । वि-जनी कृता [२८] अन्वयशाली कृता ।
 निहेषु—जीवशुभेषु [सापक्षेषु] । ३० । जीवितम्—'किं जीवितम्' इति जीवीह
 वाक्यान्तरम् । राज-वंश—राज-कुलम् । परि-हास्यते—विधेयते । 'अवि वर्धय
 विपत्तयान्' इति श्रुतिः । ३१ । प्राञ्जलि प्रवर्धेव—प्रणम्य प्रवर्धयितुं ।
 ३२ । मिरसा—ममिव । सर्वोत्तम—सर्वोत्तम । ३३ । ननुयाम्—अनुवन्दाम् ।
 ३४ । अपवाद—अपवाद । शोके—शोकः । ३५ । अहं—अहम् । ३६ ।

ते, ऽभिवाद्य ततः पादौ, मुनि पुत्रा महर्षये
कारण्यात् कथयामासुम् तां तत्र वदतीं तदा,— २

“य-विम्व-रूपा, भगवन्, कस्याप्येका महात्मनः,
इतो लक्ष्मीरिवापन्ना, वि-व्रीति धूमसाकुलता । ३

भगवन्, माधु, ग्रन्थेनां, देवतामिव खात् श्रुताम् ।
मन्यामहे ऽ मातुषीं तां—सत्-क्षियास्वाः प्रयुज्यताम् ।” ४

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा, बुद्ध्या निविष्टा, धर्म-वित्,
तपसा दिव्य-वस्तुमान्, माद्वयद् यत्र मीयिषी । ५

तं प्रयान्तमभिषेच्य, मिथ्याः सर्वे तदान्वयः
अर्थ्यमादाय वचिर्, जाह्नवी-नीरसागमम् । ६

ततः सौतां सु-दुःखार्तां बालीकिर्, मुनि-पुरुषवः,
उवाच मधुरां वार्त्तां, माता प्र-ज्ञादयविव,— ७

“छुदा दयवयस्य त्वं, रामस्य महिषी प्रिया,
जनकस्य सुता राघव—ध्यामते ते, यति त्रये ।” ८

आद्यान्त्येषामि विज्ज्ञाता मया, धर्म-समाधिनाः
कारणं चेष्ट, वेदेष्टि, ज्ञातं प्राप्तिव तन् मया । ९

अ-दायी वेष्टि, मोक्षे, त्वा. तयो-मन्येन वस्तुदा,
विश्रब्धा भव, वेदेष्टि—आभ्यातं मयि वर्तते । १०

१. कस्यापि—कस्यापि । कदा—कदाचित् । तत्र—तत्र । तत्र—तत्र ।
[वदति] । वि-व्रीति (वि-व्रीति) वि-व्रीति (वि-व्रीति) । २. कदा
भगवन् । माधु । ग्रन्थेनां । देवतामिव । खात् श्रुताम् ।
३. धर्म-समाधिना । ४. तं—तं । तं—तं । तं—तं । तं—तं ।
कारणम् । ५. वि-व्रीति । ६. तदा । तदा । तदा । तदा ।

मा शुचः, मुदय-ध्याय—कालस्य गतिरीदृशी ।

त्वद्विधा हि न शोचन्ति, सत्त्ववन्तो, मनस्विनः ।” २१

ततो ऽर्ध-रात्र-भमये वासका मुनि-दारकाः
वाल्मीकेः प्रियमाचष्टुः शीतायाः प्रसव शुभम्,— २२

“भगवन्, राम-पत्नी सा प्रसूता दारक-द्वयम्,
तयो रक्षा प्र-यत्नेन कुर्व, भूत वि-नाशिनीम् ।” २३

कुम-सुष्टिसुपादाय सदनस्थाभि-रक्षिणम्
वाल्मीकिः प्र ददौ ताभ्यां रक्षां भूत-वि-नाशिनीम्,— २४

“एवं कुम-नवौ नाष्वा तावुभौ यम-जानकौ
मत्-जताभ्यां तु नामभ्यां भोके श्यातिं गमिष्यतः ।” २५

सप्तमः सर्गः ।

अथ-मिथः ।

ततो विनीतवद् भूत्वा, रात्रयो, द्विज-सप्तमान्
उवाच धर्म-संयुजमस्य मिथान्वितं वचः ।

तत् तेषां द्विज-सुस्थानां वक्ष्ये परमादुतम्
अथ मिथ-मर्तं रात्रः, माधु नाभ्यति आमुषन् ।

२१ । सत्त्ववन्तः सत्त्ववन्तः सत्त्ववन्तः सत्त्ववन्तः २२ । मा शुचि —
वाचीवर्तः । सत्त्ववन्तः सत्त्ववन्तः २३ । ददौ ताभ्यां रक्षां
(२४) एवम् । ततो ऽर्ध-रात्र-भमये वासका मुनि-दारकाः
कुम वि-नाशिनीम् — यम-जानकौ नाष्वा तावुभौ यम-जानकौ
द्विज कुम-नवौ नाष्वा तावुभौ यम-जानकौ २५ । एवम् —
मर्तौ वाचः । २६ । सप्तमान् । सप्तमः सर्गः
२७ । अथ-मिथः ।

अष्टमः सर्गः ।

शान्त्वाकि समागम ।

- वतमानं तथा तस्मिन् वाजि मेधं महा कृता,
 आजगामाश्वं शान्त्वाकि, ॥ शिष्यो यज्ञं मन्त्रिधिम् । १
- ततः समं पजितो राज्ञा, मानभियं महात्मभि,
 शान्त्वाकिं स महा तंजा न्यवमत परमात्मवान् । २
- स शिष्यावत्रवाटं धृष्टं, कुमारं द्रव रुषिर्णो —
 कृतस्त्रं रामायणं काव्यं गीयता परया मुदा ३
- क्रीपं वामपं पश्यपं ब्राह्मणावमथपं च,
 रथाम्, राजं मागपं, पाथिवानां रथेषु च, ४
- रामस्य भवनं द्वारि यत्नं क्रमं पवततं
 उदारपं तथा न्यपं मङ्गमपं विगेषत । ५
- इमानि फलं मन्त्रानि स्वाष्टानि च गमानि च,
 शिष्याः समपात्तानि भजन् भजन् प्र गीयताम् । ६
- न पातन्तं कं पतन्तं कं तदं । भजन्ति त्वं त्वदं फलम्
 मन्त्रं न परमादाय । इति नव नवाध्यायः । ७

१२ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

प्राक् रामायणं तत्र शक्तिं यदुपययत्— १२

१३ नमो दिनेषु पुरा यत्र नास्ति दुर्गतिम् ।

१४ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम । १३

१५ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

१६ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम— १४

१७ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

१८ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम— १५

१९ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

२० यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम— १६

२१ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

२२ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम— १७

२३ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

२४ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम— १८

२५ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

२६ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम— १९

२७ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

२८ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

२९ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

३० यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

३१ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

३२ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

३३ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

३४ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

३५ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

३६ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

३७ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

३८ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

३९ यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

४० यत्न मयि गाम्भार्यमिति मान्यम

राजानय नर-व्याघ्राः सर्वे एव समागताः,
 वानराय महा-वीर्या, राक्षसाय महा-बलाः ।
 नागराय जनो मुख्यः, कीतूङ्गन-समन्वितः,
 सीतायाः शपथं प्रेषुः सर्वे एव समागमन् ।
 तथा समागतं सर्वमग्न-भूतमिषाचनम्
 युत्वा मुनि-वरस्तूष्णे, स-भीतः, समुपागमन् ।
 तस्यैव पृष्ठतः सीता चण्डगण्डदवाङ्-मुखी,
 कृताञ्जलिः, बाल्यवती, कृत्वा रामं मनो-गतम् ।
 दृष्ट्वा शिष्यमिषायास्त्रीं, सु-व्रता, ब्रह्म-चारिणीम्,
 बाल्मीकिः पृष्ठतः सीतां, साधु-वादीं महानभून् ।
 ततो मध्ये जनोद्यम्य प्रविश्य, मुनिं पुद्-गव-
 सीता महापां बाल्मीकिरिति वीवाच शब्दम्—
 “इयं, दास्यते, सीता तु व्रता धर्म-चारिणी
 य पापा हि त्वया न्यक्ता समागम समीपतः—
 लोकापवाद-भान्तं त्वया, राम, महा मनः ।
 प्रत्ययं दाप्यते माघ, तदनुज्ञातुमर्हसि ।
 इमो च जानकी पुत्राबुधा च यम जानकी
 सुतो तव, दशधव —भक्त्यमेतद् ब्रवीमि ते ।

१०

१। तथा —महा ३३ ३३ राजानय नर-व्याघ्राः सर्वे एव समागताः
 मुनिमिषाचनम् —महा ३३ ३३ मुनि-वरस्तूष्णे, स-भीतः, समुपागमन्
 सीता महापां बाल्मीकिरिति वीवाच शब्दम् —महा ३३ ३३ सीता महापां बाल्मीकिरिति वीवाच शब्दम्
 लोकापवाद-भान्तं त्वया, राम, महा मनः ।
 प्रत्ययं दाप्यते माघ, तदनुज्ञातुमर्हसि ।
 इमो च जानकी पुत्राबुधा च यम जानकी
 सुतो तव, दशधव —भक्त्यमेतद् ब्रवीमि ते ।

वृत्ति-सूची ।

व्याख्यातानां पदानां पदोद्भवानाम् अनाद्यत-वाक्यानां च पृष्ठाङ्का
इह निर्दिश्यन्ते, न तु आद्यत-वाक्यानां, विसर-भयान् ।

प	अङ्ग-राज ... १६१	वृत्तिवर्तिगुम् ... ८१
अग्रजनी १२१	अङ्गा .. २२०	वृत्तिवर्तेत ... ११८
अस .. १८८	अङ्गुलम्... २०८	वृत्तिवर्तेयम् ... ११६
अक्षारयत् ४	अ-अङ्गु-विषयः १२८	वृत्ति-वीरः ... १८८
अ-क्षिप्तम् . ५०	अक्षिप्तम् ... १३८	वृत्ति-वृत्तः ... १६६
अ-क्षिप्तम् ... १०४	अ-चिरोदित-सूर्याभार १४४	वृत्तीवान् .. १३४
अ-कृत-द्वार .. १८५	अक्षयत .. १२८	अव्ययत ... ४०
अद्यतम् ... २२२	अ-अ्युत .. १४०	अव्ययः . १२२
अधि ०५	अ-आमन्त्रि १०८	अव्ययितम् .. ४१
अ-धेयम् ... ४८	अजिनम्... १४, १८४	अव्ययितम् ... १२२
अ-धीय .. ६८	अ-जिज्ञास .. २०८	अव्ययितम् ... १०४
अधीष्टिनी २३२	अ-ज्ञान समन्वित १४८	अ-वृत्तिः . ००
अ-स्थितम् ४४८	अटवी .. ८०	अ-दीन-सत्त्वः . १०१
अ-ग १८१	अट्टालक २६, ४६	अव्ययितम् ... १०४
अगन्तु संदिता १०८	अट्ट-ज ६	अ-दीन-साधकः १४०
अगन्त्याभ्युक्षितः १११	अ-तर्थाचिता १६	अ-दीन-साधकः ... १०८
अगुह .. १५८	अ-तर्क ००	अ-दीन-साधकः ... १०८
अधि अगुह २५८	अ-तर्क ००१	अ-दीन-साधकः ... १०८
अधि अगुहम् १४०	अ-तर्क १३०	अ-दीन-साधकः ... १०८
अधि अगुहम् . ११०	अ-तर्क १३८	अ-दीन-साधकः ... १०८
अधी कदा वृत्ति १८१	अ-तर्क १३४	अ-दीन-साधकः ... १०८
अधम १४०	अ-तर्क २८-	अ-दीन-साधकः ... १०८
अधम ६०	अ-तर्क २८६	अ-दीन-साधकः ... १०८
अधम विद्वत् .. २३	अ-तर्क २८८	अ-दीन-साधकः ... १०८
अधम विद्वत् . २११	अ-तर्क २८८	अ-दीन-साधकः ... १०८
अधम ०१	अ-तर्क २८८	अ-दीन-साधकः ... १०८
अधमः १००	अ-तर्क २८८	अ-दीन-साधकः ... १०८

[illegible]

प्रत्यक्षा	४२	प्रत्यक्षानि	४३०	प्रत्यक्षम्	४३६
प्रत्यक्षमरः	१०८	प्रमास	४३०	प्रत्यक्ष-सन्निधा	४३९
प्रत्यक्षोत्तम	४८०	प्रमा मीरी	१००	प्रत्यक्ष सन्निधोद्भा	४०३
प्रत्यक्षपदम्	४	प्र-भाष्यम्	१२५	प्र-सन्निधायि	११६
प्रत्यक्ष	१६३, १७४	प्रमिष्ट कष्ट	८८	प्र सादकः	१०८
प्रत्यक्ष दान्ति	३७३	प्र-मिष्टा	१२८	प्रसाद-द्रुम	१८०
प्रत्यक्षेत्	३१४	प्र-मल १८०, २६४, २६५		प्र-मृता	१६६
प्रत्यक्षेदयम्	१४, ११०	प्र सन्निधायि	२३२	प्रभुते	२४४
प्रत्यक्षेयत	३७७	प्र-मय	२११	प्रचलम्	१८
प्रत्याक्षि	१३५	प्र-मर्त	२८७	प्र-चलम्	२४०
प्रत्याक्षः	१०	प्र-भाष्यम् १६३, १०८, १७०		प्र-स्थित	८६
प्रत्याक्ष	१३१	प्रभाषी-कृत	३३१	प्र-स्थितम्	१३८
प्रत्यक्षेयानि	१३१	प्र लाघो	३४०	प्र-कृतम्	११८
प्रत्यक्षेय	२६५	प्रभाषी	३३५	प्र-कृतः	३१८
प्रत्यक्ष	३७२	प्र-प्रक्षेपम्	०३	प्र-कृतवति	१०५
प्रत्यक्षी मुच	२०८	प्रयत	३३, २१४	प्र-कृत	६६
प्रत्यक्ष	७	प्रयति त्वम्	१०८	प्र-कृत	१०६
प्रत्यक्षार्त-मिष्ट	१०९	प्र-कृत	२३५	प्र-कृत-मीर	२४६
प्रत्यक्ष	२००, २००	प्र-मीर	२६०	प्र-कृत	६२
प्र-प्रक्षेप	२४६	प्र-मीर	२०	प्र-कृत २४४, २०४, १४८	
प्र-प्रक्षेपम्	२६७	प्र-मर	२०, २५४	प्र-कृत	११, २१४
प्र-प्रक्षेपानि	१६८	प्र-मलम्	२६०	प्र-कृतरा	१६
प्र-प्रक्षेप	२५९	प्र-मिष्ट	१८	प्र-कृत-प्रयत्न	११०
प्र-प्रक्षेप	२१२	प्र-मिष्ट	२४३	प्र-कृत-मुच	११९
प्र-प्रक्षेप	२६८	प्र-मिष्टेय भूतानाम्	१४६	प्र-कृत-भाषा	८
प्र-प्रक्षेप	१४०	प्र-प्रक्षेप	२१	प्र-कृतव	१६८
प्र-प्रक्षेप	२४८	प्र-प्रक्षेपम्	५४	प्र-कृत	४०
प्र-प्रक्षेप	१११	प्र-प्रक्षेपम्	२१	प्र-कृत	२५९
प्र-प्रक्षेप	१२६	प्र-प्रक्षेप	१०२	प्र-कृत	४१, २६३
प्र-प्रक्षेप	२८०	प्र-प्रक्षेप	८४	प्र-कृत-प्रयत्न	२६८
प्र-प्रक्षेप	२८४	प्र-प्रक्षेप	८८	प्र-कृत-मीर	१०६
प्र-प्रक्षेप	३०१	प्र-प्रक्षेप	८९	प्र-कृत	१००
		प्र-प्रक्षेप	८९	प्र-कृत	१६१

हृत्ति-धृषी ।

8-1

[illegible]

हति-सूची ।

[illegible]

हनि सुखे ।

[illegible]

[illegible]

अ-धर्म-निराका	१६८	हसि-सूची	१८१	हसि-सूची	१८८
अ-धर्म	१६९	हसि-सूची	१८२	हसि-सूची	१८९
अ-धर्म	१७०	हसि-सूची	१८३	हसि-सूची	१९०
अ-धर्म	१७१	हसि-सूची	१८४	हसि-सूची	१९१
अ-धर्म	१७२	हसि-सूची	१८५	हसि-सूची	१९२
अ-धर्म	१७३	हसि-सूची	१८६	हसि-सूची	१९३
अ-धर्म	१७४	हसि-सूची	१८७	हसि-सूची	१९४
अ-धर्म	१७५	हसि-सूची	१८८	हसि-सूची	१९५
अ-धर्म	१७६	हसि-सूची	१८९	हसि-सूची	१९६
अ-धर्म	१७७	हसि-सूची	१९०	हसि-सूची	१९७
अ-धर्म	१७८	हसि-सूची	१९१	हसि-सूची	१९८
अ-धर्म	१७९	हसि-सूची	१९२	हसि-सूची	१९९
अ-धर्म	१८०	हसि-सूची	१९३	हसि-सूची	२००
अ-धर्म	१८१	हसि-सूची	१९४	हसि-सूची	२०१
अ-धर्म	१८२	हसि-सूची	१९५	हसि-सूची	२०२
अ-धर्म	१८३	हसि-सूची	१९६	हसि-सूची	२०३
अ-धर्म	१८४	हसि-सूची	१९७	हसि-सूची	२०४
अ-धर्म	१८५	हसि-सूची	१९८	हसि-सूची	२०५
अ-धर्म	१८६	हसि-सूची	१९९	हसि-सूची	२०६
अ-धर्म	१८७	हसि-सूची	२००	हसि-सूची	२०७
अ-धर्म	१८८	हसि-सूची	२०१	हसि-सूची	२०८
अ-धर्म	१८९	हसि-सूची	२०२	हसि-सूची	२०९
अ-धर्म	१९०	हसि-सूची	२०३	हसि-सूची	२१०
अ-धर्म	१९१	हसि-सूची	२०४	हसि-सूची	२११
अ-धर्म	१९२	हसि-सूची	२०५	हसि-सूची	२१२
अ-धर्म	१९३	हसि-सूची	२०६	हसि-सूची	२१३
अ-धर्म	१९४	हसि-सूची	२०७	हसि-सूची	२१४
अ-धर्म	१९५	हसि-सूची	२०८	हसि-सूची	२१५
अ-धर्म	१९६	हसि-सूची	२०९	हसि-सूची	२१६
अ-धर्म	१९७	हसि-सूची	२१०	हसि-सूची	२१७
अ-धर्म	१९८	हसि-सूची	२११	हसि-सूची	२१८
अ-धर्म	१९९	हसि-सूची	२१२	हसि-सूची	२१९
अ-धर्म	२००	हसि-सूची	२१३	हसि-सूची	२२०

अधर्मी-संशोधनी ।

अधर्मी ।

- १ १०८ टी १ । अधर्मी-संशोधनी । (१ अधर्मी-संशोधनी १०८)
 २ १०९ टी २ । अधर्मी-संशोधनी । (२ अधर्मी-संशोधनी १०९)
 ३ ११० टी ३ । अधर्मी-संशोधनी । (३ अधर्मी-संशोधनी ११०)
 ४ १११ टी ४ । अधर्मी-संशोधनी । (४ अधर्मी-संशोधनी १११)
 ५ ११२ टी ५ । अधर्मी-संशोधनी । (५ अधर्मी-संशोधनी ११२)

OPINIONS

Maha'mahopadhyaya Haraprasad Shastri, C I E, M A, F A S B, Hony. M R A S (*Principal Retired, Calcutta Sanskrit College*)—"It goes without saying that Valmiki's *Rāmāyana* has profoundly influenced life throughout the length and breadth of India for many thousand years. It has been translated into all the Vernaculars of India and several times into many of them. But in these busy days it is impossible to study either the original or the translations in entirety. It is therefore with the greatest pleasure that we welcome the abridged edition entitled *Laghū Rāmāyana* by Govindanath Guha. It will now be possible even for the busiest men to read the *Rāmāyana* in Valmiki's own words within a very short time. The author has not changed the language of Valmiki. He has done another great service to the students of the great epic. He has given an up to date account of all the researches on the subject in easy and idiomatic Sanskrit. The book may be safely recommended to the public as a very valuable contribution to Literature."

The Bengalee—"Our boys and girls ought now to be able to come into direct contact with the great personality of Valmiki. Their parents and teachers and the University ought to see that they receive the full advantage of Babu Govindanath Guha's scholarly and devoted labours."

The Indian Messenger—"The Hindus owe the good features in their national character more to the *Rāmāyana* and the *Mahābhārata* than to any other works of their national literature. But the very bulk of these epics has prevented most people from reading them in the original Sanskrit. It cannot however be said that the main story and the really important episodes of the *Rāmāyana* with which we are at present concerned make an

The Modern Review (February, 1915)—"Babu Govindanath Guha has done an invaluable service to the cause of Sanskrit Literature by publishing this abridged edition in three thousand shlokas of the original *Rāmāyana* of Valmiki. Within these three thousand shlokas, all in the sweet simple language of Valmiki himself, every main incident of the *Rāmāyana* has been narrated. The *Rāmāyana* has furnished many poems—Kālidāsa, Bhavabhūti, Bhāṭṭa and others—with themes for their works, but many of them took only episodes of the *Rāmāyana* as their subject-matter. Even those who like the authors of the *Rāmāyana-kāśī-māhātmya*, the *Ālīya-rāmāyana*, the *Champu-rāmāyana* tried to deal with

